Marko Sinobad i Maja Šunjić

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA TRGU J. J. STROSSMAYERA U ĐAKOVU

Nakladnik: Ministarstvo kulture i medija, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Runjaninova 2, Zagreb

Za nakladnika: Nina Obuljen Koržinek

Urednik: Zoran Wiewegh

Recenzenti: dr. sc. Vesna Bikić
dr. sc. Tatjana Tkalčec

Lektura: Danijela Živković

Prijevod sažetka na engleski jezik: Maja Šunjić

Crteži: Suzana Čule, Damir Fofić, Kristina Turkalj

Prijelom: Dino Cetinić

Naslovnica: Dino Cetinić prema fotografiji Zorana Wiewegha

ISBN 978-953-312-062-1 (PDF)

Ovo djelo se daje na korištenje pod licencom Creative Commons Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna što znači da se može slobodno dijeliti u nekomercijalne svrhe uz uvjet da se navedu autori i uputi na izvor. Dijeljenje djela u izmijenjenom, preoblikovanom ili prerađenom obliku nije dozvoljeno.

Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada
CC BY-NC-ND

Rukopis je dovršen u ožujku 2017. godine.

Marko Sinobad i Maja Šunjić

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA TRGU J. J. STROSSMAYERA U ĐAKOVU

Ministarstvo kulture i medija
Zagreb, 2022.

SADRŽAJ

Predgovor 9

Geografski položaj 11

Povijesni pregled 13

Dosadašnja arheološka istraživanja u Đakovu 23

Rezultati arheoloških istraživanja 2011. – 2014. 29

- Kasni srednji vijek na Trgu J. J. Strossmayera 35
- Osmansko Đakovo 47
- Ravelin i osmansko-habsburški sukobi 67
- Nasipavanje ravelina i jaraka 71
- Trg J. J. Strossmayera od polovice 18. do 20. stoljeća 99

Zaključak 109

Archaeological excavations on J. J. Strossmayer Square in Đakovo 2011–2014 111

Popis izvora i literature 115

- Popis kratica 115
- Popis izvora 115
- Popis literature 116

Prilozi 121

- Table 122
- Crteži 138

Predgovor

Ova su istraživanja rezultat sondažnih arheoloških iskopavanja koja su provedena na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu tijekom 2011., 2012. i 2014. godine. Sondažna iskopavanja propisana su posebnim uvjetima zaštite kulturnog dobra koje je Konzervatorski odjel u Osijeku izdao Gradu Đakovu za zahvat rekonstrukcije i novog uređenja Trga prema projektu „Uređenje Trga J. J. Strossmayera u Đakovu" (ZOP: R-56; Osijek, svibanj 2007.; glavni projektant: Predrag Rechner, d. i. a.) koji je izradila tvrtka Rechner d. o. o. iz Osijeka. Jedan od osnovnih zahtjeva u rekonstrukciji Trga bilo je izmještanje kolnog prometa i proširenje pješačke zone u ulici Ivana Pavla II., tzv. Korza. Građevinski radovi na uređenju Trga prema navedenom projektu provedeni su od proljeća 2016. do proljeća 2017. godine.

Trg J. J. Strossmayera nalazi se u sklopu zaštićene arheološke zone Đakova za koju vrijedi sustav mjera zaštite prema kojem su sve intervencije u prostoru uvjetovane prethodnim arheološkim i konzervatorskim istraživanjima, a svaki zahvat u prostoru podređen rezultatima provedenih istraživanja. Sondažna arheološka iskopavanja propisana su zato što čitav prostor Trga do tada nije bio arheološki istražen niti se imalo uvida u njegov arheološki potencijal, a bilo je potrebno utvrditi u kojoj mjeri projekt novog uređenja utječe na arheološke slojeve i strukture. Posebno invazivan utjecaj na arheološke slojeve i strukture, zbog dubine potrebnog iskopa, pretpostavljen je na prostoru dviju fontana i trasama komunalnih infrastruktura.

Od 2009. do 2014. istraženo je šest sondi ukupne površine 975,5 m^2. Prve dvije sonde, pozicionirane sjeverno i zapadno od zgrade Bogoslovije, istražila je Gaea – obrt za pripremne radove na gradilištu iz Zagreba tijekom 2009. i 2010. godine. Ostale četiri sonde istražio je Odjel za arheološku baštinu Ministarstva kulture RH od 2011. do 2014. godine. Članovi stručne ekipe bili su: Arijan Čavala, Damir Fofić, Ana Grbeša, Ida Pavlaković, dr. sc. Marko Sinobad, Maja Šunjić i mr. sc. Zoran Wiewegh. Iako su osnovne spoznaje o rezultatima svih sezona arheoloških istraživanja dostupne u formi izvještaja, publiciranje je iskorak u njihovoj interpretaciji i dostupnosti široj javnosti. S obzirom na to da nismo imali uvid u terensku dokumentaciju i arheološke nalaze iz arheoloških kampanja 2009. i 2010. godine, rezultati tih istraživanja donose se sumarno na temelju izrađenog izvještaja.

Pristup temi i metodologija rada su znanstveni te je tekst ponajprije namijenjen stručnoj javnosti. Također smo nastojali, kronološko-tematskom strukturom rada i ilustracijama, tekst približiti i široj javnosti koja je zainteresirana za povijest grada Đakova. Rad je strukturiran tako da se prvo

opisuje povijesni prikaz grada i predmetnoga arheološkog nalazišta, te pregled dosadašnjih arheoloških istraživanja na užem području grada. Naglasak u tom dijelu teksta je na kritičkom osvrtu na dosadašnje spoznaje koji istodobno omogućuje lakše razumijevanje značenja novootkrivenih nalaza. Potom slijede rezultati arheoloških istraživanja izneseni kronološkim slijedom. Svim arheološkim pojavama, kontekstima i nalazima nastojali smo pristupati objektivno i ujednačeno, no moramo istaknuti da je obradu dviju tema otežao nedostatak i/ili manjak komparativnih istraživanja. Prvo je pitanje islamskih groblja iz vremena osmanske uprave. Uz nedostatak analogija na tlu Hrvatske, primjetan je i svojevrstan otpor prema prihvaćanju mogućnosti njihova postojanja. Druga je bitna tema novovjekovna keramika, osobito keramika s kraja 17. i 18. stoljeća. Bilo bi nepravedno tvrditi da je to područje sasvim zanemareno, ali mu se još uvijek ne pristupa s jednakom ozbiljnošću kao npr. srednjovjekovnoj keramici ili ga se smatra područjem bavljenja drugih struka poput etnologije i/ili povijesti umjetnosti.

Dragocjenu pomoć i sugestije za poboljšanje teksta u svim fazama rada dale su nam recenzentice dr. Vesna Bikić i dr. sc. Tanja Tkalčec kojima zahvaljujemo.

Zahvalnost dugujemo svima koji su nam nesebično pomogli stručnim savjetima i prijateljskom pomoći, a to su: Mirko Babić, Snježana Buzov, Dragan Damjanović, Haris Dervišević, Alena Kalinova, Aldo Mirošević, Ivo Pavlović, Mladen Radić, Tajana Sekelj Ivančan, Tomislav Šeparović, Marija Šiša-Vivek i Nikolina Topić.

Također zahvaljujemo upravi Grada Đakova koji je bio investitor radova, posebno Ivici Mandiću i Damiru Burilu, zatim gradskim tvrtkama Đakovački vodovod d.o. o. i Univerzal d. o. o. za komunalne djelatnosti i njihovim radnicima koji su obavljali strojni i ručni iskop, a bez čije suradnje, u zadanim okolnostima, provedba istraživanja ne bi bila moguća. Iz Đakovačkog vodovoda na terenu su bili Mario Čorić, Darko Lončarević, Zvonko Lovaković, Božidar Nikolić i Željko Torkošić, a iz Univerzala Ivan Dilber i Danijel Jokić. Grad Đakovo također je dio radnika osigurao programom javnih radova. Zahvaljujemo Kreši Đuriću, Nenadu Feketeu, Bojanu Glumcu, Ivici Lučiću, Josipu Mađareviću, Branku Šaponji, Josipu Vladiću, Zoranu Vladiću i Zoranu Vlaisavljeviću.

Geografski položaj

Grad Đakovo nalazi se u središnjem dijelu Slavonije i administrativno pripada Osječko-baranjskoj županiji. Smješten je na Đakovačkom prapornom ravnjaku, na prosječnoj nadmorskoj visini od 111 m. Na tom se području spajaju dolinski prostori Posavine i Podravine s istočnim ograncima Dilja i Krndije (Sić 1975: 162–163).

Trg J. J. Strossmayera središnji je gradski trg u Đakovu. Prostorom Trga dominira katedrala sv. Petra i Biskupska palača. S jugoistočne strane Trg omeđuje zgrada Bogoslovnog sjemeništa, s istočne kanoničke kurije, a sa sjeverne strane zgrada Spomen-muzeja biskupa Strossmayera (nekad kanonička kurija) i uglovnica kojom se koristi Erste banka na kraju Korza (ulica Ivana Pavla II.). Prostor Trga u današnjim gabaritima formirao se postupno tijekom 18. stoljeća, nakon što je Đakovo izgubilo vojno-stratešku važnost i funkciju pograničnog grada koju je imao krajem 17. stoljeća, neposredno nakon osmansko-austrijskog rata u Slavoniji. Demilitarizacija utvrđenog grada i okolnog prostora bili su preduvjet razvoja nove gradske urbane matrice. Iako namjena pojedinih zgrada izgrađenih od 18. do početka 20. st. i njihova mikropozicija nije uvijek bila ista, prostor Trga zadržao je izvorne konture stečene u 18. stoljeću.

Povijesni pregled

U Đakovu je već u ranom srednjem vijeku na prostoru oko današnje crkve Svih svetih (izvorno džamija) postojalo naselje i groblje koje se razvilo na mjestu naselja iz rimskog doba (*vicus*). Srednjovjekovno groblje bilo je u funkciji od 9./10. do sredine 16. stoljeća. Ostaci naselja s grobljem i župnom crkvom koja nije precizno ubicirana, a vjerojatno se nalazila u blizini današnje crkve Svih svetih, za sada, su najranije srednjovjekovno arheološko nalazište na užem području grada. Ta se crkva identificira s crkvom sv. Lovre koja se u povijesnim izvorima prvi put spominje 1396. godine. Nakon premještanja upravnog središta prema prostoru katedrale s utvrdom i pripadajućim trgovištem, taj je prostor u urbanoj topografiji kasnosrednjovjekovnog Đakova nastavio funkcionirati kao predgrađe agrarnog karaktera (Filipec 2012: 17–18, 21, 23–26, 216) (Slika 1).

Prvi spomen Đakova u povijesnim izvorima je darovnica hercega Kolomana iz 1239. kojom je bosanskim biskupima darovao posjede Đakovo i Breznu. Iako isprava nije sačuvana, njezin se sadržaj spominje u potvrdi koju je 1244. izdao Kolomanov brat, kralj Bela IV. (Smičiklas 1906: 236–240; Mažuran 1995: 107–108; Filipec 2012: 18–19).

Važnost Đakova rapidno je narasla nakon što se u njega preselio bosanski biskup sredinom 13. stoljeća. Prilike i uzroci uslijed kojih je sjedište bosanske biskupije dislocirano iz Vrhbosne u Đakovo složeni su, no definitivno se može zaključiti da su oni posljedica nesigurnosti pozicije bosanskog biskupa u samoj Bosni (Šidak 1975: 193; Mažuran 1995: 108). Preseljenje je rezultat niza reformi i mjera koje je tijekom prve polovice 13. stoljeća u bosanskoj crkvi i Bosni provodila papinska kurija, uz podršku ugarskog dvora i crkve, da bi se suzbio utjecaj hereze bosanskih *krstjana* (Šidak 1975: 96; 179–208; Lovrenović 2006: 612–613). Ta nastojanja nisu pogađala samo crkvenu organizaciju nego i vjerske običaje te materijalne obveze, uzrokujući otpor i oružane sukobe (Šidak 1975: 186, 195, 204). Podvrgnut ugarskoj crkvi i vladaru, bosanski je biskup na području Bosne postao „otuđen“ od vjernika i države, a interesi su se *krstjana* preklopili i

***Slika 1**. Pretpostavljeni položaj bitnijih objekata u Đakovu u kasnom srednjem vijeku. (Izvor: Geoportal; obradio Marko Sinobad)*

povezali s onima bosanskog vladara i vlastele (Šidak 1975: 184, 188, 190, 196, 199–201, 203, 204; Lovrenović 2006: 624–625, n. 285, 722). Konačnim odlaskom katoličkog biskupa otvorio se slobodan prostor za razvoj samostalne Crkve bosanske (Šidak 1975: 96–97, 208; Lovrenović 2006: 612–613, 720–721).

U ispravi koju je 1252. godine u gradu Đakovu („in villa que vocatur Diaco")[1] izdao klerik Arhiloh, notar biskupa Ponse, spominje se kuća u kojoj stanuje bosanski biskup („ante domum in qua habitabat episcopus Bosgnensis"). Izdavanju isprave prisustvovali su, osim biskupa Ponse, đakovački kapelan Petar Pausa i svećenici Danijel, Ivan i Dimitrije, te Juda i Aleksandar (Mažuran 1995: 109; Smičiklas 1904: 494–495). Osim postojanja biskupove kuće u Đakovu, isti dokument potvrđuje i postojanje župne crkve u kojoj je službovao spomenuti kapelan. Iz dokumenta nije jasno je li biskup tada boravio u Đakovu stalno ili povremeno, kao ni točna lokacija kuće. Daljnji korak prema stvaranju biskupskog sjedišta bio je prelazak kaptola bosanske biskupije u Đakovo 1293. godine (Mažuran 1995: 110). Notarski i katastarski poslovi koje je kaptol obavljao dodatno su podigli važnost Đakova kojeg su posjećivali vladari poput Tvrtka, Ludovika I. i Sigismunda (Smičiklas 1913: 359–360; Mažuran 1995: 115, 118, 126, 128, 131). S biskupom Grgurom, koji je na tu funkciju postavljen 1308. godine, počinje se upotrebljavati udvojeni naziv dijeceze: bosansko-đakovačka (Mažuran 1995: 112–113). Premještanje sjedišta biskupije u Đakovo podrazumijevalo je gradnju katedrale i popratnih zgrada za smještaj kaptola. Ostaci ranogotičke katedrale pronađeni su arheološkim istraživanjima 1991. godine (Bojčić 1992: 3). Riječ je o kvalitetno izvedenoj građevini jednostavnog tlocrta koja se sastoji od lađe i svetišta s tornjem na zapadnom dijelu zbog čega se datira u kraj 13. stoljeća (Bojčić 1992: 2–3). Arhivski izvori potvrđuju njezino postojanje tek pola stoljeća poslije. Katedrala je sigurno postojala polovicom 14. st. što dokazuje sadržaj dvaju isprava. U papinskoj buli koju je Klement VI. izdao 1344. povodom sukoba franjevaca i biskupije oko ubiranja desetine između ostaloga spominje se „građenje, ukrašavanje i opremanje katedralne crkve" (Smičiklas 1913: 137–139; Mažuran 1995: 115). Prilikom posjeta Đakovu bosanski ban Tvrtko 1355. izdaje ispravu pored *ecclesiam catedralem* (Smičiklas 1914: 269–270; Mažuran 1995: 117). Katedrala je u 15. stoljeću doživjela određene preinake o čemu svjedoče ostaci portala u sjevernom zidu i podnožja stepeništa pronađeni arheološkim istraživanjima (Bojčić 1992: 2–4).

Utvrda Đakovo (*castra dyako)* spominje se u pisanim izvorima iz 1406. godine (Ipoly *et al.* 1880: 435; Filipec 2012: 21). Nema sumnje da su u utvrdi bili smješteni biskupski dvor i katedrala, no mišljenja o izgledu, obuhvatu i vremenu izgradnje same utvrde i zgrada unutar nje razilaze se. Ive Mažuran pod utvrdom podrazumijeva ne samo kompleks s katedralom i biskupskim dvorom već i franjevački samostan, kurije i gospodarske zgrade, navodeći da su u drugoj polovici 14. stoljeća opasani „tvrđavskim zidom" i opkopom (1995: 121, 130), što je definitivno preveliko područje budući da se na taj način u prostor unutar zidina smješta i dio trgovišta. Mažuran također smatra da su biskupova kuća i popratne zgrade, a vjerojatno i crkva, izgrađeni na izdvojenoj lokaciji već prije polovice 13. stoljeća, odnosno prije dolaska biskupa Ponse u Đakovo (1995: 109). Prema Emeriku Gašiću utvrda je zauzimala katedralu i biskupski dvor. Smatra da je taj sklop opasan zidinama već početkom 14. stoljeća i to zbog opasnosti od „patarenskog krivovjerja" (2000: 17). Dragan Damjanović u povijesnom prikazu biskupije i katedralne crkve prihvaća Gašićevu raniju dataciju zidanog sklopa, dok se u obuhvatu utvrde priklanja Mažuranovu mišljenju (2009: 10). Krešimir Filipec znatno je realnije sagledao izgled utvrda i prostor koji zauzima. Smatra da je biskupski dvor s katedralom izdvojeni kompleks koji je do početka 15. stoljeća bio utvrđen zemljanim bedemima i palisadama (2012: 19, 21). Tome u prilog ide i činjenica da se gradnja bedema od opeke datira u drugu polovicu 15. stoljeća, a vjerojatno je motivirana osmanskom opasnošću, o čemu svjedoči manjak pedantnosti u izvođenju (Horvat 1996: 185, 189).

Izgled Đakova u vrijeme premještanja biskupije i razdoblju koje mu je neposredno prethodilo nije poznat i uglavnom se temelji na pretpostavkama. Prema analogiji s mnogobrojnim utvrdama koje se grade u Hrvatskoj i Ugarskoj tijekom 12. stoljeća, Filipec ne isključuje mogućnost da je na mjestu biskupskog dvora i prije polovice 13. stoljeća također postojala utvrda (2012: 19). Slaba točka u toj pretpostavci je činjenica da se ta utvrda ne spominje u najranijim dokumentima koji spominju Đakovo. Prema Stanku Andriću u Đakovu polovicom 13. st. nije ni postojala katedrala već samo pridvorna kapela u sklopu biskupskog dvora (Damjanović 2009: 12, 13).

1 Pojam *villa* ovdje označava gradsko naselje, vjerojatno na nižem stupnju razvoja. U dokumentima 12. i 13. stoljeća taj se pojam javlja uz gradska naselja na području donjeg međurječja Drave i Save (Jelaš 2012: 35, n. 7 i 8).

Arheološkim istraživanjima iz 1991. nisu pronađeni objekti stariji od ranogotičke katedrale (Bojčić 1992: 2, 3), no budući da podnica od opeka nije uklanjana ne može se sasvim isključiti mogućnost postojanja nekog ranijeg (drvenog) objekta, ako se uopće nalazio na istoj poziciji. S obzirom na nedostatak detaljnijih spoznaja, treba istaknuti da postoji mogućnost da su biskupi polovicom 13. stoljeća bili smješteni u samom naselju uz župnu crkvu. Biskupova kuća u Đakovu koja se spominje 1252. je bez bliže oznake lokacije. Dragan Damjanović na tom tragu iznosi mogućnost da je čitavo 13. stoljeće u funkciji katedralne crkve bila drvena crkva koja je do tada služila kao župna (2009: 12). Arheološkim istraživanjem utvrđeno je da je župna crkva sagrađena između početka 12. do polovice 13. stoljeća na prostoru u blizini današnje crkve Svih svetih (Filipec 2012: 23). Neovisno o kojoj je lokaciji riječ, bez novih arheoloških ili pisanih dokaza, nije zahvalno donositi bitnije zaključke o tom najranijem periodu.

Uz utvrdu, na lokaciji današnjeg Trga J. J. Strossmayera, razvilo se srednjovjekovno trgovište okruženo opkopom o čemu svjedoči naziv *forum* i *oppidum* u izvorima (Filipec 2012: 19, 22). Đakovo se također spominje kao *civitas* što znači da je imalo gradski status i upravu, te atribute grada koji podrazumijevaju razvijenu urbanu fizionomiju (Jelaš 2012: 45 –46). Pojam *civitas* u uskoj je vezi s postojanjem biskupskog sjedišta (Margetić 2007: 901–902; Jelaš 2012: 35, 38). Đakovo se kao *civitas* prvi put izrijekom spominje 1387. godine,[2] no već se i ranije u Tvrkovoj ispravi iz 1355. navodi župan Klečina što svjedoči o postojanju gradske uprave (Mažuran 1995: 117, 121; Filipec 2012: 19). Krešimir Filipec smatra da je to trgovište sa zapadne i sjeverne strane (prema utvrdi i današnjem korzu) bilo odijeljeno opkopom (2012: 22–23). Kao što je u prethodnom dijelu teksta već istaknuto, prema Ivi Mažuranu franjevački samostan i kurije nalazili su se unutar utvrde, dok sjeverno, južno i istočno od utvrde smješta gradsko naselje opasano opkopom (Mažuran 1995: 121). Budući da opis nije popraćen slikovnim prilozima, točan smještaj i odnos dijelova kasnosrednjovjekovnog Đakova ostaje nedorečen. Na prostoru nekadašnjeg trgovišta nalazio se franjevački samostan koji je sagrađen tijekom graditeljskog zamaha sredinom 14. stoljeća (Filipec 2012: 21). Papa Klement VI. odobrio je gradnju samostana franjevcima vikarije bosanske 1347. godine (Smičiklas 1913: 359–360; Mažuran 1995: 115). Osim samostanske zgrade s klaustrom dopuštena im je gradnja crkve/kapele te groblja prema pravilima reda pod uvjetom da se ne miješaju u poslove župne crkve (Smičiklas 1913: 359–360; Mažuran 1995: 115). Grobovi su, prema kazivanjima mještana, pronađeni tijekom radova u podrumu Bogoslovije (spominje ih i Filipec 2012: 23). Podaci iz Duktorskog dnevnika Bogoslovije potvrđuju da su prilikom radova u suterenu sjevernog dijela zgrade 1993. godine, nakon uklanjanja poda pronađene grobnice s kostima pokojnika. Kosti je pregledao dr. Andrija Šuljak, profesor crkvene povijesti, patologije i starokršćanske arheologije. Zaključeno je da su grobovi ostaci iz vremena kad je na mjestu sjemenišne zgrade bio franjevački samostan, crkva i groblje (Maroslavac 2006: 750, n. 50), što se jednako može odnositi na kasnosrednjovjekovni i postosmanski period. S obzirom na to da iskopavanja nisu obavljena u skladu s arheološkom metodologijom, ukope nije moguće pobliže datirati.

U izgledu kasnosrednjovjekovnog Đakova razaznajemo utvrđeni grad s biskupskim dvorom i katedralom, te trgovište i naselje sa župnom crkvom u predgrađu. Dosadašnje spoznaje ne daju odgovor na pojedina pitanja. Je li baš na lokaciji utvrde polovicom 13. stoljeća izgrađena prva „biskupova kuća" ili se nalazila u naselju? Također nije poznato je li prije gotičke katedrale na ovom mjestu bila ranija (drvena) kapela/katedrala. Postojanje ranije utvrde koja bi prethodila biskupskom kompleksu još je uvijek samo pretpostavka. U neposrednoj blizini utvrde nalazilo se trgovište koje je opkopima bilo odijeljeno od utvrde i sjeveroistočnog dijela Đakova u kojem se nalazila župna crkva i naselje s kontinuitetom života od ranog srednjeg vijeka.

Upadi osmanskih akindžija[3], koji su na području Đakova zabilježeni u prvoj polovici 15. stoljeća, bitno su utjecali na materijalni položaj biskupije i učinili stolicu bosanskog biskupa nepoželjnom u crkvenim krugovima. Nakon kraćeg perioda konsolidacije tijekom kojeg su zaustavljeni upadi na teritorij između Save i Drave, akindžijske provale opet su se nastavile krajem 15. stoljeća. Potrajale su sve do osvajanja Đakova u srpnju 1536. godine

2 U podjeli srednjovjekovnih gradskih naselja u Ugarskoj i Slavoniji obično se razlikuju dvije osnovne kategorije: *civitas* (grad) i *oppidum* (trgovište), no pojedina se naselja spominju i kao *civitas* i *oppidum*. Budući da se tim pojmovima ne može pokriti raznolikost njihovih pojavnosti, postoje i dodatne tipološke razrade. Za područje donjeg međurječja Drave i Save D. Jelaš predlaže tri kategorije gradskih naselja: gradove (u izvorima: *civitas*, *oppidum*), trgovišta (u izvorima: *oppidum*) i trgovišta u nastajanju (Jelaš 2012: 33–50).

3 Akindžije (pl.) – „navalni konjanici; jurišna konjica koja je vršila upade u neprijateljsku zemlju" (Škaljić 1966: 79).

u sklopu koordiniranog napada iz Srijema i Bosne (Mažuran 1995: 133–135, 139). Evlija Čelebi u svojem *Putopisu* iz 17. stoljeća navodi da je Đakovo osvojio Arnaud Memi-paša, te mu je stoga dodijeljeno u nasljedstvo (1979: 240). Memibegovići su bili prisutni u Đakovo tijekom cijele osmanske uprave, te se smatraju begovskom „dinastijom" (Moačanin 2001: 95).

Đakovo je osmansku vlast dočekalo kao formirano gradsko naselje čija se osnovna urbana matrica zadržala i narednih stoljeća (Filipec 2012: 21). O važnosti osmanskodobnog Đakova kao upravnog središta s tvrđavom kao strateškim elementom svjedoči korištenje atributom „nefs" u izvorima (Moačanin 2001: 65–66). Đakovo je upravno pripadalo Požeškom sandžaku[4], a bilo je sjedište kadiluka[5] Gorjani--Đakovo i nahije[6] Đakovo koja je obuhvaćala kasabu[7] Đakovo i bližu okolicu (Moačanin 1983: 111, 114–115; Sršan 2001: 9).

U prvim desetljećima osmanske vlasti u đakovačkom podgrađu/varoši[8] živjelo je isključivo kršćansko stanovništvo, a muslimani, budući da su bili unutar tvrđave, nisu ni bili registrirani (Papić & Valenčić 1990: 7, 40; Moačanin 2001: 65). Godine 1540. u Đakovu je popisan samo džemat[9] kršćana varoši tvrđave Đakovo sa 71 kršćanskom kućom (Cviko 1984: 133). Spomenuta varoš može se ubicirati na područje kasnosrednovjekovnog trgovišta, odnosno današnjeg Trga J. J. Strossmayera. Doseljenjem muslimana u podgrađe smanjivao se broj stanovnika kršćanske varoši, a izgrađene su i islamske bogomolje te formirane muslimanske mahale[10] što je uobičajeni razvojni proces u većim gradskim naseljima između Drave i Save (Moačanin 2001: 96). U Đakovu su 1561. godine popisani:[11] džemat posade tvrđave Đakovo s tvrđavskom džamijom, džemat muslimana kasabe Đakovo bez spomena bogomolje, mahala mesdžida ceribaše[12] Mehmed-bega[13] te (mahala?, *op. a.*) mesdžida Benlu-age[14] (Papić & Valenčić 1990: 7–8). Izvori potvrđuju da su polovicom 16. stoljeća u Đakovu postojali hamam[15] i karavan-saraj[16], vjerojatno u sklopu pojedinih vakufa[17] (Hafizović 2014: 43–44).

Kasaba Đakovo ponovno je popisana 1579. godine. Muslimansko stanovništvo živjelo je u pet mahala, u oko stotinu kuća. Spominju se: mahala mesdžida Benlu-age, mahala čaršijskog[18] mesdžida, mahala mesdžida umrlog Muslihudin-hodže,[19] mahala mesdžida Derviš--age, mahala mesdžida Sari-age s Bratovcima. Kršćani spomenute varoši u 29 kuća registrirani su posebno (Sršan 2001: 147–154). Prema ovom

4 Sandžak – „veća teritorijalno-upravna jedinica u Osmanskom Carstvu. Bio je sastavljen iz više nahija. Drugi naziv za sanždak je liva. Upravitelj sandžaka se zvao sandžakbeg ili mir-i liva. Više sandžaka činio je ejalet (beglerbeg, pašaluk), najveću upravno-teritorijalnu jedinicu ovog sistema podjele" (Sršan 2001: 403).

5 Kadiluk (također i kaza) – nadležno područje jednog kadije (šerijatskog suca); sudbeni okrug (Škaljić 1966: 378–379; Sršan 2001: 401).

6 Nahija – „najmanja upravna jedinica koja ima svoj utvrđen teritorij i organe upravne vlasti. U principu se teritorij nahije poklapao s teritorijem srednjovjekovne župe, a ponekad je zadržavan njen raniji naziv. Više nahija je formiralo sandžak/livu" (Sršan 2001: 402).

7 Kasaba – „veće muslimansko naselje koje ima stalno naseljeno stanovništvo koje se bavi zanatima, a ne samo poljoprivredom, zatim svoj točno utvrđen teritorij, te najmanje jednu džamiju u kojoj se obavlja džuma-namaz, obavezna zajednička molitva petkom. Mogla je imati i podgrađe ili dio grada, varoš, naseljen kršćanskim stanovništvom" (Sršan 2001: 401).

8 Varoš – „manje gradsko naselje, trgovište koje uz to ima i agrarni karakter. Može predstavljati i podgrađe utvrde. Pretežno je, ali ne uvijek, naseljeno kršćanskim stanovništvom. U većem naselju, kasabi, i dalje predstavlja dio grada naseljen kršćanskim stanovništvom" (Sršan 2001: 403).

9 Džemat – „skupina, grupa. 1. Nekoliko sela u jednoj nahiji ili nekoliko ulica u gradu, koji imaju zajedničku džamiju, koju redovno i uobičajeno koriste. Na isti način se naziva i skupina kršćana, odnosno pripadnika drugih konfesija koji pripadaju crkvi, općini ili organizaciji" (Sršan 2001: 400).

10 Mahala – „najmanja teritorijalno-administrativna jedinica u gradu, gradska četvrt, koja se najčešće formirala oko nekog objekta vjerske provenijencije (džamija, mesdžid) te je po njemu pretežno i dobivala svoje ime" (Sršan 2001: 402). Mahale su najčešće zauzimale pojedine ulice („sokake") (Moačanin 2001: 82).

11 Papić & Valenčić (1990: 7) defter (TT 351) datiraju u godinu 1565., dok ga Moačanin (2003: 21–22) datira u 1561., a naknadnu napomenu o nepravilnostima u defteru u 1565.

12 Ceribaša – „1. Zapovjednik odreda neredovne ili pomoćne vojske; 2. pripadnik vojnog odreda koji je služio kao obavještajac za ratni pohod" (Škaljić 1966: 158).

13 Beg – „zapovjednik, plemić. Posjednik najkrupnijih lena, zeameta i hasova, vojni zapovjednik najviših rangova. Zapovjednik najveće osmansko-administrativne jedinice-ejaleta" (Sršan 2001: 399).

14 Aga – „1. Starješina, zapovjednik. 2. Počasni naziv za mnoge osmanske dostojanstvenike i administrativne činovnike. (...) 5. Počasni naziv za ugledne ljude koji nisu bili plemići, begovi niti pripadnici uleme" (Sršan 2001: 399).

15 Hamam – javno kupatilo, banje (Sršan 2001: 401).

16 Karavan-saraj – „veliko svratište sagrađeno pored prometnice ili u samom naselju, za smještaj karavan, tj. putnika i robe" (Sršan 2001: 401).

17 Vakuf – „zadužbina, zaklada, legat. Objekti vjerskog, prosvjetnog i utilitarnog karaktera, koji su služili za opće dobro" (Sršan 2001: 403).

18 Čaršija – „trgovačka četvrt grada; tržište, trg" (Škaljić 1966: 165).

19 Hodža – „muslimanski sveštenik; vjeroučitelj; profesor u medresi" (Škaljić 1966: 332).

detaljnom defteru[20] u Đakovu je 1579. postojalo pet mesdžida – manjih islamskih bogomolja. Među njima nema tvrđavske džamije, a od ostalih bogomolja iz popisa 1561. pod istim se imenom spominje samo mesdžid Benlu-age. Neobično je da se nijedna bogomolja iz popisa ne naziva džamijom. Najveći broj muslimana zabilježen je u mahali čaršijskog mesdžida za koji se pretpostavlja da je zapravo bio džamija s obzirom na to da su zabilježeni imam[21], dva mujezina[22] i poslužitelj (Papić & Valenčić 1990: 41), a vjerojatno su i ostali mesdžidi u Đakovu bili džamije manjih dimenzija (Hafizović 2014: 41–42). Sljedeći spomen islamskih bogomolja donosi postosmanski Popis kotara Đakovo koji je sastavio Emil Szadecsky, (Mažuran 1966: 93–95) odnosno *Popis Djakovštine* datiran u 1702. godinu (Smičiklas 1891: 308–336).[23] Prva se spominje Hasan-pašina džamija koja je *najbliža utvrdi* i koja je *preuređena u crkvu*. Sjeverno od utvrde, na puškomet udaljenosti, je Ibrahim--pašina džamija koju su sagradili njegovi preci, a 1702. godine bila je bez krova. Treća je džamija Kaston-paše udaljena na puškomet *južno od utvrde* i koju je *srušila vojska*. Uporedba opisa iz Popisa kotara Đakovo 1702. (Mažuran 1966: 93–95) i najranijeg poznatog grafičkog prikaza Đakova iz 1697. koji je izradio François Nicolas Sparr de Bensdorf (Vučetić 2009: 271–303),[24] omogućava pouzdano lociranje džamija: Hasan-pašina džamija nalazila se istočno od tvrđave, na mjestu današnje Bogoslovije, odnosno srednjovjekovnoga franjevačkog samostana i trgovišta; Ibrahim-pašina džamija nalazila se na lokaciji kasnosrednjovjekovnog predgrađa, a poslije je prenamijenjena u crkvu sv. Đurđa, odnosno Svih svetih. Kaston-pašina džamija bila je u blizini ljetne pozornice u Strossmayerovu parku.

Tone Papić i Božica Valenčić identificiraju čaršijski mesdžid iz popisa 1579. s Ibrahim--pašinom džamijom koja se spominje 1702. godine, a kao građevina još je uvijek očuvana preuređenjem u crkvu Svih svetih (1990: 41–43). Fazileta Hafizović Ibrahim-pašinu džamiju dovodi u vezu ne samo s čaršijskim mesdžidom iz 1579. nego i s mesdžidom ceribaše Mehmed--bega iz 1565. godine (odnosno 1561., *op. a.*) budući da obojica pripadaju porodici Memibegovića (2016: 168).[25] Smatramo da čaršiju u Đakovu treba prije tražiti na mjestu s trgovačkim kontinuitetom, tj. na lokaciji današnjeg Trga J. J. Strossmayera nego na perifernom području grada. Stoga bi čaršijsku džamiju iz 1579. trebalo poistovjetiti s Hasan--pašinom džamijom (Slika 2).

Broj stanovnika Đakova u 17. stoljeću može se pratiti na temelju izvora kršćanske provenijencije. Prema izvještaju Atanazija Jurjevića iz 1626. u Đakovu je bilo oko 200 muslimanskih i 25 katoličkih kuća. Spominju se četiri džamije, a izvan varoši prekrasni vrtovi i potok (Tóth 2003: 108, 117). U opisu Bosanskog pašaluka iz 1626. navodi se da u Đakovu ima 80 ljudi pod oružjem (Rački 1882: 186). Beogradski biskup Marijan Ibrišimović 1647. spominje da nema više od 30 kršćanskih kuća. Također navodi podatak da u Đakovu nema crkve, te da su svi vjernici pod skrbi fratara iz Selaca (Dević 1999: 342, 352). Podatak da je Đakovo u to vrijeme bilo bez crkve potvrđuju

20 Defter – „popis. Službena knjiga osmanske administracije i računovodstva. Također naziv za zapisnike i protokole. Postoje razni popisi u ovoj administraciji: katastarski, vojnički, porezni, itd." Kod katastarskih popisa razlikujemo detaljne popise (mufassal defteri) i zbirne, sumarne popise (mudžmel). U detaljnim popisima nalaze se sve osobe koje podliježu oporezivanju te izvori prihoda dok se u sumarnim popisima donosi ukupna vrijednost poreza u novcu, bez specifikacije (Sršan 2001: 13, 400).

21 Imam – „osoba koja predvodi zajedničke molitve u džamiji ili mesdžidu. Imam je glavni službenik svake islamske bogomolje te tako i najcjenjeniji stanovnik kvarta u kojem stanuje" (Sršan 2001: 401).

22 Mujezin – „službenik džamije/mesdžida koji glasnim učenjem ezana (određenog ustaljenog teksta) u određeno vrijeme poziva vjernike na molitvu" (Sršan 2001: 402).

23 Popisu kotara Đakovo iz 1702. (Mažuran 1966: 93–95) sličan je sadržaj *Popisa Djakovštine* datiran u 1702. godinu (Smičiklas 1891: 308–336) koji se u literaturi često pripisuje biskupu Petru Bakiću, vjerojatno zbog opaske koja prethodi samom tekstu gdje se on potpisuje kao bosanski biskup. No Bakić nikako ne može biti autor *Popisa Djakovštine* jer je biskup postao tek 1716. Sam Bakić izrijekom navodi da je riječ o „ispisu" koji je dobio od „inspekcije u Osieku" umjesto originala koji je zaplijenjen zajedno sa svim drugim dokumentima biskupa fra Nikole Ogramića Olovčića (Smičiklas 1891: 308). Dodatnu potvrdu Bakićevu neautorstvu daje dokument iz 1705. u kojem Petar Bakić u svojstvu svjedoka konstatira da ne zna titulara ni katedrale ni džamije (Hasan-pašine, *op. a.*) preuređene u crkvu (Dević & Martinović 1998: 286, 295). Da je Bakić 1702. sastavio *Popis Djakovštine* sigurno bi 1705. godine znao titulare crkava. On je u najboljem slučaju mogao prevesti originalni izvještaj s latinskog kako to pretpostavlja Smičiklas u predgovoru, a u prijevodu su izostavljeni pojedini dijelovi teksta (Smičiklas 1891: V–VII).

24 François Nicolas Sparr de Bensdorf bio je vojni topograf koji je pratio austrijsku vojsku na čelu s princem Eugenom Savojskim tijekom osvajanja Slavonije 1696. godine. S tim u vezi napisao je opsežan izvještaj s popratnim nacrtima, kartama i panoramama svim mjesta i gradova kuda je prošao. Đakovo je prikazano na planu pod oznakom N°7. Njegov rukopisni izvještaj čuva se u Ratnom arhivu u Beču (Lapaine & Kljajić 2009: 541, 542).

25 F. Hafizović na istom mjestu navodi da se taj objekt može poistovjetiti s Hadži-pašinom džamijom iz 17. stoljeća. Nije jasno o kojoj je džamiji riječ. Također, u tekstu se popis iz 1702. datira u 1697. godinu.

Slika 2. *Pretpostavljeni položaj bitnijih objekata u Đakovu u vrijeme osmanske uprave. (Izvor: Geoportal; obradio: Marko Sinobad)*

i drugi pisani izvori. Bosanski biskup Marijan Maravić navodi da su 1655. godine na širem području Đakova postojale katoličke župe u Selcima, Dragotinu i Gorjanima, sve pod paskom franjevaca (Fermendžin 1892: 478–479). Prema izvještaju biskupa fra N. Ogramića Olovčića iz 1675. malobrojni katolici iz Đakova pripadali su župi u Selcima koja je imala oko 1280 vjernika (Šišić 1918: 145–146). U postosmanskom Popisu kotara Đakovo navodi se da je u vremenu osmanske uprave u gradu bilo 700 muslimanskih kuća i 42 kršćanske kuće (Mažuran 1966: 93–95). Spominju se tri gospodara i njihovi posjedi u gradu. Hasan-paša je imao kuću kraj džamije koja se nalazila pored utvrde. Riječ je o poziciji franjevačkog samostana koji su uništili kalvinisti 1551. godine (Bösendorfer 1910: 292–293). Drugi je Ibrahim-paša čija se kuća nalazila pored džamije koju su izgradili njegovi preci. Treći je Kaston-paša koji je također dao sagraditi džamiju južno od utvrde. Spominju se četiri turske mlinice i vinogradi (Mažuran 1966: 93–95).

Posebno pitanje je tvrđava[26] koja je zauzimala prostor srednjovjekovne utvrde. Tamo je boravila isključivo stalna posada – mustahfizi[27] timarlije[28] (Handžić 1962: 326–327). Vrlo je izvjesno da je katedrala pretvorena u džamiju ubrzo nakon zauzimanja Đakova, iako se „časna tvrđavska džamija“ spominje tek u popisu 1561. (Moačanin 2003: 21–22; Papić & Valenčić 1990: 40–41).[29] Tvrđavskom džamijom služili su se samo posadnici (Hafizović 2014: 42). Tone Papić i Božica Valenčić smatraju da je tvrđavska džamija bila izvan upotrebe već 1579. jer se tada više ne spominje (Papić & Valenčić 1990: 43). Međutim, to opovrgavaju katolički izvori iz prve polovice 17. stoljeća. Trgovci iz Đakova i Požege u obraćanju Kongregaciji za širenje vjere 1626. godine tvrde da je katedralna crkva sv. Petra pretvorena u džamiju (Dević 1999: 29–30). Matija Milaković, nastupajući kao svjedok u postupku izbora fra Tome Mrnavića 1636. godine, konstatira da u utvrdi nema kršćana (Dević & Martinović 1998: 217, 220). On također navodi da je katedrala sv. Petra pretvorena u tursku džamiju te sve svoje spoznaje dodatno podvlači tvrdnjom da je sam iz Đakova i da je sve rečeno vidio vlastitim očima (*ibid*.: 217, 220). Dva navoda bosanskog biskupa Marijana Maravića iz 1655. i 1657. o „oskvrnutoj“ (*profanata*) katedrali treba shvatiti kao potvrdu podatka da je katedrala pretvorena u džamiju (Fermendžin 1892: 477, 479; Dević & Martinović 1998: 364). Međutim, Maravić tvrdi da su utvrda i katedrala u jako ruševnom stanju što je u suprotnosti s opisom Evlije Čelebije koji je nastao 1660. godine, samo tri godine poslije (Fermendžin 1892: 477; Čelebi 1979: 240), što dovodi u pitanje pouzdanost njegova izvještaja. Iz Čelebijina opisa ne stječe se dojam tako lošeg stanja. On navodi da grad ima oblik peterokuta i bedeme zidane opekom, a spominje i palisade i podzid. Moguće je da su u tom kratkom periodu izvršeni određeni popravci, no na

26 Pojam *tvrđava* ovdje označava prostor đakovačke kasnosrednjovjekovne utvrde u vrijeme osmanske uprave sukladno prijevodima deftera.

27 Mustahfiz –„posadnik, čuvar utvrde. Mustahfizi su predstavljali glavni rod lokalnih vojnih snaga, regrutiranih najčešće iz reda ratnih dobrovoljaca i isluženih janjičara. Za svoju službu su dobivali ponegdje plaću u novcu, ali su im najčešće dodjeljivani timar, čiji je prihod iznosio između 700 i 1400 akči“ (Sršan 2001: 402).

28 Timarlija – uživalac timara (posjeda dodjeljivanog kao naknadu za vršenje vojne službe s godišnjim prihodom do 20000 akči) vojni obveznik (Škaljić 1966: 617; Sršan 2001: 403).

29 Papić & Valenčić (1990: 7) defter (TT 351) datiraju u godinu 1565., dok ga Moačanin (2003: 21–22) datira u 1561., a naknadnu napomenu o nepravilnostima u defteru u 1565.

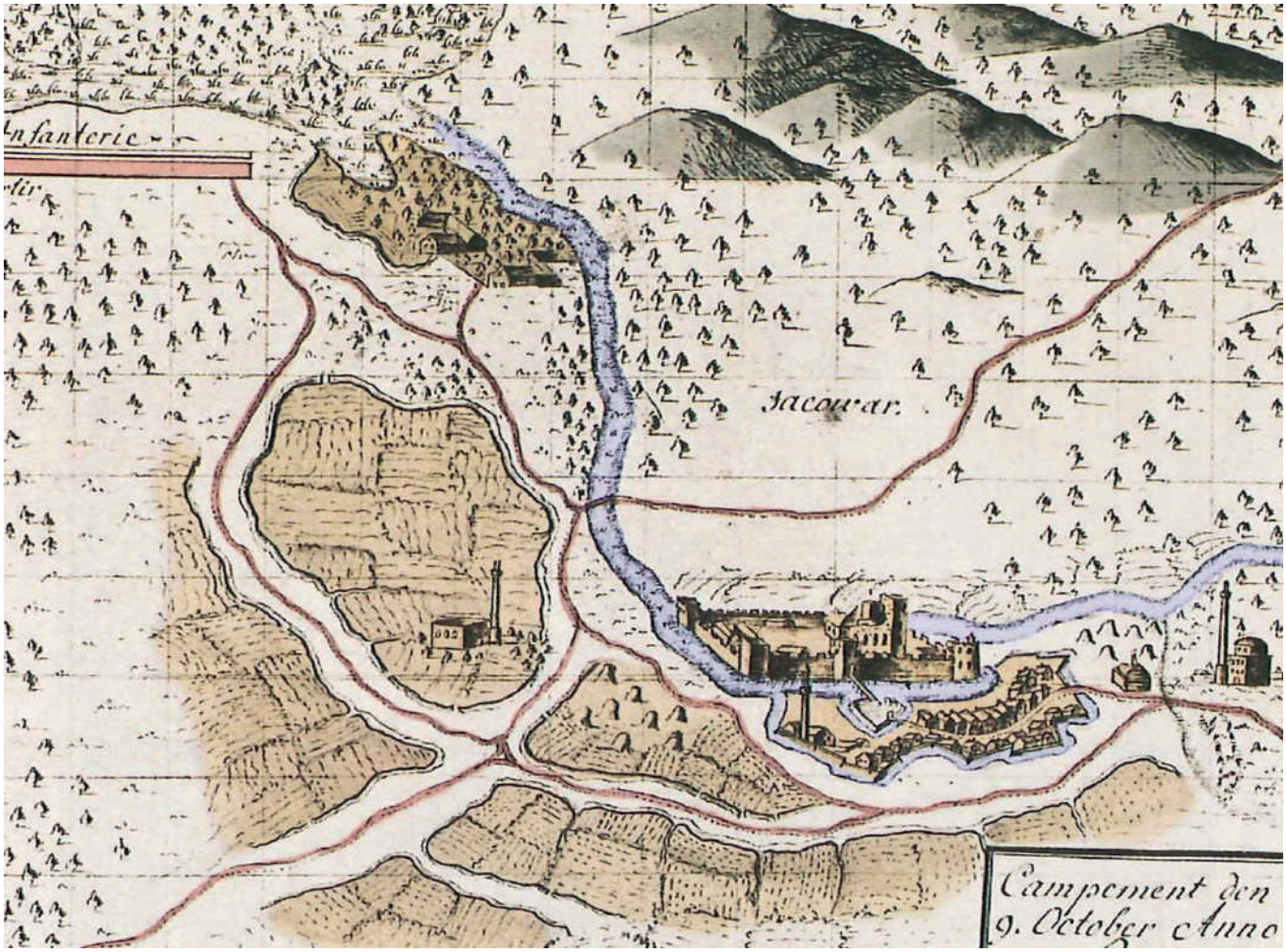

Slika 3. Prikaz Đakova na Sparrovu planu iz 1697. (preuzeto iz Vučetić 2009: 274)

temelju izvještaja o arheološkim istraživanjima u dvorištu biskupskog dvora, može se zaključiti da za vrijeme osmanske uprave nije bilo građevinskih intervencija na katedrali (Bojčić 1992: 1–4). Spominju se jedino ukopi u zdravici iz osmanskog perioda za koje se navodi da su nastali „kada je crkva srušena" (Bojčić 1992: 2). No ukopi su samo probili podnicu, ali ne i zidove, te su zidovi katedrale morali biti u punoj visini, što uostalom potvrđuje i Sparrov prikaz Đakova iz 1697. godine (Vučetić 2009: 271–303) (slika 3). Čini se da je katedrala bez većih preinaka bila u upotrebi kao priručna islamska bogomolja za posadu tvrđave. Iako nije poznato je li krov propao u vrijeme osmanske uprave ili tijekom ratnih sukoba, očito je da se tijekom 17. stoljeća u građevinu nije puno ulagalo. U tom kontekstu možemo ponuditi dva potencijalna rješenja. Jedna je mogućnost da se katedrala u drugoj polovici 17. st. zaista više ne upotrebljava kao džamija zbog lošega građevinskog stanja.[30] No budući da je u utvrdi cijelo vrijeme osmanske uprave postojala stalna posada, za očekivati je da su imali svoju bogomolju, barem manji mesdžid[31]. Stoga je moguće da su se zbog propadanja broda katedrale zadovoljili njezinim manjim dijelom koji je poslije pripojen baroknoj palači i sačuvan do danas u funkciji biskupske kapele (Damjanović 2009: 13–14, 25).

Poraz velikog vezira Kara Mustafa-paše pod Bečom 1683. označio je početak slabljenja pozicije Osmanskog Carstva u Europi. Taj je događaj utjecao i na destabilizaciju osmanske uprave i gubitak teritorija u Slavoniji. Nakon prvih vojnih uspjeha habsburških snaga u sjeverozapadnom dijelu Slavonije u ljeto 1684.

30 Usp. Damjanović 2009: 19, koji do istog zaključka dolazi drugim putem.

31 Mesdžid –„islamska bogomolja manjih dimenzija, najčešće s drvenim minaretom, a ponekad i sasvim bez minareta. U mesdžidu se obično ne obavljaju zajedničke molitve petkom i bajramima, nego samo redovnih pet molitava u toku dana" (Sršan 2001: 402).

godine, osmanska je vojska bila prisiljena na uzmak prema istoku, čime je Đakovo dospjelo na prvu liniju obrane (Mažuran 2005: 13–14). Nakon gubitka Osijeka krajem rujna 1687. godine osmanske su snage napustile i spalile Đakovo prije dolaska habsburške carske vojske koja se u njemu stacionirala krajem iste godine (Mažuran 2005: 20, 21, 28). Zbog nepostojanja civilne uprave situacija je na terenu bila izvan kontrole što su zloupotrebljavali vojni zapovjednici i vojnici (Mažuran 2005: 27–29, 34–35). Slavonija je stavljena pod upravu bečke Dvorske komore u drugoj polovici 1688. godine,[32] a dodatni napor prema uređenju civilne vlasti je osnivanje Slavonske komorske inspekcije 1689. godine (Mažuran 2005: 33, 35). U Đakovu je 1688. godine popisano 298 stanovnika u 13 kuća (Smičiklas 1891: 32–33).

No ubrzo je uslijedio snažan osmanski protuudar. Osmanlije su u proljeće 1690. prešle Savu i zauzele veći dio Slavonije (Mažuran 2005: 37–38). O tom osmanskom „interregnumu" u samom Đakovu nema sačuvanih pisanih izvora. Nakon neuspješne opsade Osijeka, osmanske su se snage već u jesen iste godine povukle preko Đakova u Bosnu.

Đakovo je ponovno dospjelo u posjed carske vojske u studenome 1690. godine, a čitava Slavonija u jesen 1691. godine (Mažuran 2005: 37–43). Upravu nad Đakovom i okolicom imala je Slavonska komorska inspekcija iz Osijeka, no njihovo je djelovanje ovisilo o vojnim zapovjednicima (Mažuran 2005: 48–49). U Đakovu su 1697. godine boravila 22 konjanika i 122 pješaka (Mažuran 2005: 56, 164). Zbog problema u djelovanju komorskih službenika i samovolje vojnih vlasti, Slavoniju je između 1693. i 1696. napustilo oko 500 obitelji (Mažuran 2005: 53). U sklopu popisa domaćinstava i zemljišta 1702. godine napravljen je i spomenuti Popis kotara Đakovo. Popisna komisija te je godine u Đakovu zabilježila 93 domaćinstva i 31 inkvilina[33] (Mažuran 1966: 14–15, 93). U crkvenim izvorima se 1705. godine spominje 100 kuća, koje su većinom bile katoličke (Dević & Martinović 1998: 286, 289).[34] Uspostavom Vojne granice 1702. godine, Đakovo je ostalo u civilnom dijelu, tzv. Provincijalu i pod nadležnošću Dvorske komore (Mažuran 2005: 85).

Biskup Ogramić stigao je u Đakovo neposredno nakon povlačenja Osmanlija, a već je u siječnju 1690. održana biskupska sinoda (Damjanović 2009: 19). U neovjerenom prijepisu zaključaka sinode navodi se da je održana „kod katedrale" (Lukinović 1990: 83–85). Sparrov prikaz Đakova iz 1697. pokazuje da je katedrala, iako u ruiniranom stanju, ostala sačuvana tijekom čitave osmanske vladavine (Vučetić 2009: 271–303). Zidovi su prikazani u punoj visini, dok krova nema, što potvrđuju i pisani izvori. U Popisu kotara Đakovo iz 1702. spominje se utvrda s dobro očuvanim zidinama te velikom i ruševnom crkvom (Mažuran 1966: 15, 93–95). Godine 1705. Petar Bakić, tada opat Baboče, navodi da unutar zidina postoji crkva, ali u ruševnom stanju i bez krova (Dević & Martinović 1998: 286, 295). Nije moguće ocijeniti je li katedrala bez krova ostala već za vrijeme osmanske uprave ili tijekom ratnih sukoba od 1687. do 1689. godine. Iako u njoj nije bilo moguće održavati liturgiju, ipak je bila u stanju koje je omogućavalo obnovu. Tako zagrebački kanonik Nikola Bedeković 1705. konstatira da je katedrala sv. Petra jako ruševna, ali se lako može popraviti (Dević & Martinović 1998: 286, 289). Potencijalnu obnovu sigurno je kočila posada stacionirana u utvrdi. Prema izvještaju o stanju vojnih snaga u Slavoniji, u Đakovu su 1697. bila 22 konjanika i 122 pješaka pod zapovjedništvom kapetana Mihajla Stakića (Mažuran 2005: 55–56; 164). Vjerojatno su svi bili u utvrdi gdje je za smještaj vojnika napravljena drvena kuća koja se spominje 1702. godine (Mažuran 1966: 93–95).

Liturgija je zbog toga obavljana u Hasan-pašinoj džamiji. Na Sparrovu prikazu Đakova iz 1697. jasno se uočavaju Hasan-pašina džamija i još jedna zgrada na mjestu današnje Bogoslovije (Vučetić 2009: 271–303). U Popisu kotara Đakovo iz 1702. navodi se da je nakon odlaska Osmanlija Hasan-pašina džamija preuređena u crkvu (Mažuran 1966: 93–95). Petar Bakić 1705. godine potvrđuje da biskup službu obavlja u „drugoj manjoj crkvi izvan zidina koja je prije bila turska džamija", a isto tvrdi i Petar Zuliani, svećenik katedrale sv. Stjepana u Beču (Dević & Martinović 1998: 286, 295; 286, 297). Budući da više izvora potvrđuje da je riječ o preuređenoj džamiji, sasvim je izvjesno da biskup Olovčić nije gradio crkvu (Hoško 1995: 383). Fra Gašpar Vinjalić spominje da je biskup Nikola Ogramić Olovčić po dolasku u Đakovo „sagradio" kapelu i kuću koje je njegov nasljednik Đuro Patačić darovao franjevcima 1710. godine (Vinjalić 2010: 214; Hoško 1995: 382–383). S obzirom na to da je

32 Dvorska komora – tijelo zaduženo za financije, osnovano 1527. s ciljem „savjetovanja kod poslova prihoda i rashoda, nadzora zemaljskih komora i preuzimanja prihoda, koji su preostali u zemljama nakon podmirenja troškova njihove uprave i koji su nastali popisivanjem izvanrednih poreza" (Beuc 1985: 178–179).

33 Inkvilin – „stariji hrv. naziv *želir*. Prema hrv.-ug. priv. pravu, kmet koji nema zemlje ili je njezina površina manja od 1/8 selišta" http://proleksis.lzmk.hr/28045/, datum pristupa 18. 5. 2017.

34 Svjedočenje Nikole Bedekovića u istražnom postupku za Petra Crnkovića.

uz džamiju već otprije postojala kuća, postoji mogućnost da je i u tom slučaju biskup za svoj smještaj upotrijebio postojeću građevinu.[35] Franjevci su na tom mjestu izgradili drveni samostan između 1711. i 1714. godine (Hoško 1995: 382–383).

Prema Sparrovu prikazu gotovo čitav prostor današnjeg Trga J. J. Strossmayera bio je odijeljen od ostatka mjesta jarkom, a na sjeveru je mostom bio povezan s cestom koja je preko jarka vodila u smjeru današnjeg korza. Od utvrde taj je prostor bio odijeljen jarcima koji su obrubljivali manji ravelin. Ravelinu se pristupalo sa sjeveroistočne strane preko mosta, a uz ulicu su prikazana dva niza kuća.

Prostor Trga doživio je znatnije urbanističke promjene naknadnim građevinskim intervencijama tijekom 18. i 19. stoljeća. Prvi obimniji građevinski radovi na prostoru srednjovjekovne utvrde i gotičke katedrale provedeni su u vrijeme stolovanja biskupa Josipa Antuna Čolnića (1751. – 1773.). Ruševna gotička katedrala obnavljana je i dograđivana u vrijeme biskupa Jurja Patačića (1703. – 1716.), Petra Bakića (1716. – 1749.) i Franje III. Thauzyja (1749. – 1751.), ali ti radovi nisu bili obimni koliko oni u vrijeme biskupa Čolnića. Njegovim nastojanjem, od 1753. do 1763. godine, izgrađeno je istočno krilo današnjeg biskupskog dvora koji je tada bio najreprezentativnija palača u Slavoniji, a i danas je jedna od važnijih građevina kasnobarokne arhitekture u Hrvatskoj (Damjanović 2009: 29). Biskupski dvor izgrađen je na mjestu istočnog bedema srednjovjekovne utvrde na način da je bedem inkorporiran u arhitekturu dvora, a s njim se vjerojatno može identificirati široki nosivi zid u središnjem dijelu dvora koji se pruža u pravcu sjever-jug. Biskup Čolnić također je poduzeo opsežne radove na obnovi i opremanju katedralne crkve. Najuočljiviji zahvati u eksterijeru bili su izgradnja sakristije i zvonika od 1758. do 1763. godine (Damjanović 2008: 163; Damjanović 2009: 26). U južnom dijelu današnjeg Trga izgrađena je nova zgrada franjevačkog samostana, te je obnovljena i proširena crkva od 1753. do 1770. godine (Hoško 1995: 387). Zgrada franjevačkog samostana, nakon preseljenja franjevaca u Slavonski Brod, stavljena je u funkciju Bogoslovnog sjemeništa i Visoke bogoslovne škole 1806. godine (Maroslavac 2006: 734). Prizemne zgrade kanoničkih kurija koje s istočne strane zatvaraju prostor današnjeg Trga izgrađene su u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća u kasnobaroknom stilu, a povod za njihovu izgradnju bilo je sjedinjenje Bosanske i Srijemske biskupije. Kompleks Biskupskog dvora dograđivan je i rekonstruiran u više navrata krajem 18. i tijekom prve polovice 19. stoljeća, od kojih se ističe dogradnja južnog krila 1821. – 1822. za stolovanja biskupa Mirka Raffaya (1816. – 1830.). Isti je biskup uredio i biskupski park krajem dvadesetih godina 19. stoljeća (Damjanović 2009: 30).

Najvažnija građevina koja dominira prostorom Trga i čitavim gradom je današnja katedrala koja je podignuta u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera (1850. – 1905.). Potreba za novom katedralnom crkvom pojavila se znatno prije početka njezine gradnje. Razlozi koji su naveli biskupe na takvu ideju su višestruki. Zbog problema sa statikom zidova barokne katedrale biskup Matej Franjo Krtica (1773. – 1805.) dao je podignuti pravokutne kontrafore duž južnog zida krajem 18. stoljeća (Cepelić 1915: 17; Damjanović 2008: 164, 165; Damjanović 2009: 28). Također je katedrala postala premalenom nakon sjedinjenja Bosanske i Srijemske biskupije i pripajanja novih župa koje su izdvojene iz drugih biskupija (Cepelić 1915: 18). Osim toga, katedralna crkva je nakon izgradnje biskupskog dvora bila u sjeni tog reprezentativnoga stambenog zdanja, a i više je župa i crkvenih redova u to vrijeme već imalo reprezentativnije crkve od katedralne crkve u Đakovu (Damjanović 2009: 37). Tijekom prve polovice 19. stoljeća izrađeno je najmanje šest projekata nove katedrale, ali do izgradnje ipak nije došlo unatoč stalnim nastojanjima biskupa (Damjanović 2009: 37). Prekretnicu je napravio biskup Strossmayer koji je ubrzo po svom ustoličenju, nakon uspostavljanja neposrednog kontakta s grofom Leom Thunom, ondašnjim ministrom bogoštovlja, naručio kod bečkog arhitekta Karla Rösnera prvi projekt za đakovačku katedralu (Damjanović 2009: 103–107). Spomenuti arhitekt izradio je od 1853. do 1867. četiri cjelovita projekta katedrale, a izgradnja katedrale započela je u proljeće 1866. godine (Damjanović 2009: 103–130). Nakon iznenadne smrti Karla Rösnera u srpnju 1869. posao glavnog arhitekta preuzeo je bečki arhitekt Friedrich Schmidt koji je tu ulogu zadržao sve do završetka radova 1882. godine (Damjanović 2009: 185–191).

Posljednji važniji građevinski projekt kojim su definirani gabariti današnjeg Trga bila je izgradnja današnje zgrade Bogoslovnog sjemeništa prema projektu zagrebačkog arhitekta Dionisa Sunka 1912. godine. Za potrebe izgradnje nove zgrade srušeni su bivša franjevačka crkva i samostan (Maroslavac 2006: 734).

35 Fra Gašpar Vinjalić koristi se glagolom „sagradi." U slučaju kapele riječ je o obnovi, dok se za kuću to ne može tvrditi sa sigurnošću.

Dosadašnja arheološka istraživanja u Đakovu

Arheološka istraživanja na području grada Đakova do sada nisu bila brojna ni opsežna u toj mjeri da se može imati jasan uvid u arheološku topografiju grada. Još uvijek se sa sigurnošću ne može odgovoriti ni na osnovna pitanja koja se postavljaju u znanstvenim krugovima, ali i gradskoj javnosti, a to je od kada postoji naselje na području samog grada, gdje se točno nalazilo i koliko je bilo.

Na područje grada Đakova i njegove okolice ubicira se antičko naselje Certisija (*Certissia*) koje u različitim oblicima imena bilježi više antičkih kartografskih izvora (Perinić 1998: 79). Sigurna potvrda ubikacije izostaje i nakon skoro dva stoljeća rasprave na tu temu i više od jednog stoljeća od kako su na tom području provedena prva arheološka istraživanja (Migotti 1998: 78). Tijekom tog perioda izneseno je više pretpostavki prema kojima se rimsko naselje Certisija, nekad smješteno na stjecištu cesta Siscija – Sirmij i Salona – Sirmij, nalazi u Andrijevcima, Budrovcima, Đakovu, Mikanovcima, Piškorevcima, Štrbincima i Vođincima (*ibid.*: 79). U posljednjih pola stoljeća prevladava mišljenje prema kojem se antička Certisija nalazi na lokalitetu Štrbinci, 2,3 km jugoistočno od središta Đakova, tj. Trga J. J. Strossmayera (Raunig-Galić 1965: 149; Raunig-Galić 1965: 147; Gregl 1993: 32; Gregl 1994: 181; Migotti 1998: 78).

S ubikacijom antičke Certisije u Štrbince kod Đakova indirektno se formirao stav da na području grada nije bilo antičkog naselja. Također je opterećivanje gradske povijesti činom preseljenja stolnog mjesta bosanskog biskupa u Đakovo u drugoj polovici 13. stoljeća, za koji se vežu najraniji sačuvani povijesni izvori u kojima se spominje Đakovo, rezultiralo dugo prihvaćenim mišljenjem da je taj događaj ujedno inicirao i osnivanje naselja na prostoru današnjeg grada. Međutim, arheološka istraživanja, koliko god ih je bilo malo, potvrdila su da je naselje na području grada postojalo i ranije. Pouzdanije predodžbe o topografiji grada nema ni za kasnosrednjovjekovno razdoblje, unatoč postojanju povijesnih izvora. Pojedine bilješke, posebno one topografskog karaktera, najčešće su dvosmislene ili čak višesmislene pa se i interpretiraju na više načina. U prostornim odnosima ništa jasniji nije ni izgled i tijek razvoja Đakova u vrijeme osmanske uprave. U današnji prostor sa sigurnošću se ne mogu smjestiti ni brojni topografski detalji prikazani na Sparrovu grafičkom prikazu grada iz 1697. godine (Marković 1985). Dosadašnja arheološka istraživanja idu u prilog vjerodostojnosti spomenutog prikaza jer su potvrdila postojanje ondje više prikazanih topografskih detalja. Poznavanju arheološke topografije donekle doprinose i razne bilješke o slučajnim arheološkim nalazima na području grada, stoga ćemo i njih iznijeti nakon pregleda dosadašnjih arheoloških istraživanja.

Prvo arheološko iskopavanje na području grada provedeno je na mjestu župne crkve Svih svetih, poznate kao „Mala crkva" ili „Džamija" 1988. godine (Papić & Valenčić 1990: 36). Iskopavanje je proveo Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku u sklopu konzervatorsko-restauratorskih istraživanja koja su prethodila posljednjoj važnijoj obnovi crkve. Voditelj arheološkog iskopavanja bio je Zvonko Bojčić. Tom prilikom otvorene su tri arheološke sonde: jedna uz jugozapadno pročelje, druga uz sjeveroistočno pročelje i treća u unutrašnjosti crkve (Papić & Valenčić 1990: 20, sl. 17). U sjeverozapadnom dijelu sonde uz jugozapadno pročelje crkve otkriveno je više arhitektonskih ostataka koji su interpretirani kao temelji minareta, zvonika i sakristije.

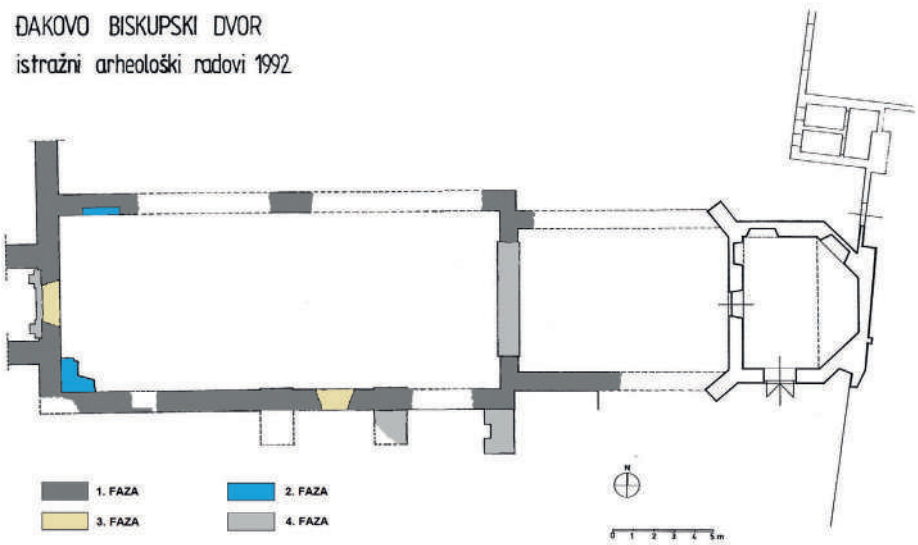

Slika 4. Tlocrt gotičke i barokne katedrale s izdvojenim fazama gradnje. (Crtež: Zvonko Bojčić; obradio: Marko Sinobad)

Jugoistočno od njih, na relativnoj dubini od 1,3 do 1,6 m, otkriveno je pet grobova orijentiranih u smjeru istok-zapad. Pokojnici su pokopani s rukama položenim na prsa, dok u grobovima nije bilo arheoloških predmeta. Sonda uz sjeveroistočno pročelje crkve nije dala pozitivne rezultate, a iskop je izvršen do 1,5 m relativne dubine. Sonda u unutrašnjosti crkve položena je u smjeru sjeverozapad--jugoistok, s tim da je obuhvaćen prostor broda i narteksa crkve. Ispod tadašnjeg poda od mozaičnog teraca, koji je postavljen na podlozi od opeke, pronađene su još dvije podnice. Prva je bila na relativnoj dubini od 0,25 m, a sačinjena je od kvadratične opeke debljine 4 cm položene na tanki sloj pijeska. Druga podnica koja se nalazila na dubini od 0,45 m učinjena je od žbuke debljine od 2 do 5 cm. Za tu je podnicu pretpostavljeno da pripada džamiji. Ispod slojeva podnica pronađeno je 10 grobova istovjetnih grobovima u sondi uz jugozapadno pročelje crkve. Pojedini grobovi nalaze se ispod temeljnih zidova džamije pa je pretpostavljeno da je riječ o srednjovjekovnom groblju koje se formiralo u blizini još uvijek neubicirane srednjovjekovne crkve sv. Lovre (Papić & Valenčić 1990: 36). Navedenim istraživanjima utvrđeno je da džamija nije nastala prenamjenom srednjovjekovne crkve sv. Lovre, već je izgrađena iznova i to na mjestu srednjovjekovnog groblja (Papić & Valenčić 1990: 40).

Sljedeće arheološko iskopavanje na području grada provedeno je u dvorištu biskupskog dvora 1992. godine (Bojčić 1992: 1–4). Riječ je o sondažnom arheološkom iskopavanju provedenom u sklopu istražnih radova koji su prethodili obnovi biskupskog dvora. Iskopavanje je proveo Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, a voditelj arheološkog iskopavanja bio je Z. Bojčić. Otvoreno je pet arheoloških sondi. Dvije sonde, jedna u sjeveroistočnom i druga u jugozapadnom dijelu dvorišta, nisu dale pozitivne rezultate, dok su u ostalim sondama u sjevernoj polovici dvorišta otkriveni arhitektonski ostaci gotičke i barokne katedrale. S obzirom na važnost nalaza prostor triju sondi naknadno je objedinjen u jednu cjelinu ukupne površine oko 600 m². Katedralna crkva pripada tipu jednobrodnih crkvi. Orijentirana je u pravcu istok-zapad s 15° otklona prema sjeveroistoku. Svetište u crkvi nalazilo se na istočnoj, a zvonik na zapadnoj strani. U cijelosti su otkriveni zapadni zid broda s istočnim dijelom zvonika, veći dio južnog zida broda i južni dio svetišta. Visina sačuvanih zidova s temeljima koji su postavljeni na zdravicu je do 1,5 m. Unutrašnja dužina broda katedrale je 19,4 m, a širina 9,1 m. Širina svetišta je 7,2 m, dok se ukupna dužina nije mogla utvrditi jer zidovi zalaze ispod zidova današnje biskupske kapele. Istraživanjima su utvrđene četiri faze gradnje (Slika 4). Pretpostavljeno je da prve dvije faze pripadaju srednjovjekovnoj gotičkoj, a posljednje dvije baroknoj katedrali. Pod gotičke katedrale, sačinjen od kazetno složene opeke položene u debeli sloj morta, nalazi se na relativnoj dubini od 2,32 m. Prva faza gradnje dovodi se u vezu s doseljenjem bosanskog biskupa u Đakovo i datira u kraj 13. stoljeća. Drugu fazu čini izgradnja gotičkog portala na sjevernom zidu katedrale koji je vodio u jednu, još uvijek neistraženu, pomoćnu prostoriju. Od portala je ostao sačuvan dio dovratnika i kameni prag, a njegova je izgradnja na temelju stilske analize dovratnika datirana u početak 15. stoljeća. Prema izvještaju voditelja istraživanja tijekom osmanskog razdoblja na katedrali nije bilo građevinskih aktivnosti, ali se u to

razdoblje datiraju tri kosturna groba pronađena u južnom dijelu broda katedrale i još četiri uz južni zid svetišta (Slika 5).

Sljedeća (treća) građevinska faza dovodi se u vezu s obnovom katedrale i biskupskog dvora iz 1692. godine. Tadašnja obnova u cijelosti poštiva gabarite srednjovjekovne katedrale na način da su zidovi nadograđeni na zatečene srednjovjekovne zidove. Razlika između zidova očituje se u različitom formatu opeke i što u zidovima barokne građevine ima reciklirane srednjovjekovne opeke i ulomaka gotičke kamene plastike. Također je utvrđen debeli sloj morta u kontaktnoj zoni gotičkih i baroknih zidova kojim je zbog lakše izgradnje nadozida izvršeno izravnavanje preostalih zidova gotičke katedrale. Pod barokne katedrale nalazi se na relativnoj dubini od 1,31 m, a čine ga sloj vapnenog morta na podlozi od nabijene gline. U četvrtoj i posljednjoj fazi gradnje izgrađeni su kontrafori uz južni zid, novi portal i pod od kamenih ploča koji je podignut za oko 0,5 m u odnosu na prethodni i nalazi se na relativnoj dubini od 0,88 m. Ta faza gradnje datirana je u početak 18. stoljeća (Bojčić 1992: 4).

Arheološka istraživanja na području grada provedena su i iza župne crkve Svih svetih od 1995. do 1996. godine, te u dvorištu župnog dvora 1997. godine (Filipec 1996: 189; Filipec 1997: 239, 240). Na prostoru iza župne crkve planirana je izgradnja poslovnog centra i hotela, ali se od nje naknadno odustalo. Prvo je izvršeno sondažno iskopavanje u veljači 1995. godine kojim je utvrđeno postojanje srednjovjekovnog groblja. Tom prilikom otvoreno je osam arheoloških sondi od kojih su u četiri otkriveni grobovi. Sondažno iskopavanje proveo je Muzej Đakovštine u suradnji s Državnom upravom za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Povjerenstvom u Osijeku, a voditelj istraživanja bio je Ivo Pavlović (Filipec 2012: 32). Nakon toga uslijedilo je zaštitno arheološko iskopavanje koje je trajalo tri kampanje. Iskopavanje je proveo Muzej Đakovštine u suradnji s Državnom upravom za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Povjerenstvom u Osijeku i Odsjekom za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Voditelj zaštitnog iskopavanja tijekom 1995. godine bio je prvo Ivo Pavlović, zatim Mirko Bulat, a naposljetku Krešimir Filipec koji je iskopavanje nastavio voditi tijekom 1996. i 1997. godine (Filipec 1996: 189; Filipec 2012: 33, 34). U tri arheološke kampanje istražen je prostor od 2090 m² i otkriveno 486 grobova, više jama, bunara, kanala, lončarskih peći, vatrišta i poluukopanih stambenih objekata (Filipec 1996: 189; Filipec 1997: 241) (Slika 6).

Na srednjovjekovnom naseobinskom groblju izdvojene su tri faze pokopavanja: groblje na redove koje se datira od 9./10. do početka 12. st. čini prvu fazu pokopavanja; župno groblje oko crkve koje se datira u početak 12. do sredine 13. st. čini drugu fazu pokopavanja; dok treću fazu pokopavanja čine grobovi koji se datiraju od sredine 13. do oko početka 16. stoljeća. U prvoj fazi pokopavanja groblje je imalo najveći opseg. Najraniji grobovi najbliži su današnjoj crkvi Svih svetih, a groblje se, u prilično urednim redovima, širilo u smjeru sjevera. Zapadni rub tog groblja nalazi se na prostoru dvorišta župnog dvora. U drugoj fazi groblje se prestalo širiti u smjeru sjevera, s tim da se novi ukopi formiraju u redove iste orijentacije, samo suprotnog smjera širenja. Pokopavanje se u početku vršilo na praznom prostoru između starijih grobova, a naknadno

***Slika 5**. Ukopi uz južni zid svetišta gotičke katedrale. (Foto: Zvonko Bojčić)*

***Slika 6**. Arheološko nalazište Đakovo – Župna crkva s položajem grobova i arheoloških struktura. (preuzeto iz Filipec 2012: 29, sl. 6)*

su uslijedili i ukopi preko njih. Pretpostavlja se da je uzrok tome bila izgradnja crkve južno od groblja i potreba mještana da joj primaknu svoje grobove. Ostaci crkve, koja se identificira s crkvom sv. Lovre, nisu pronađeni tijekom arheološkog iskopavanja, ali je pretpostavljeno da se nalazi između istraženog prostora i crkve Svih svetih. U trećoj fazi pokopavanja groblje se još više pomaknulo u smjeru juga u neposrednu okolicu crkve, a na njegovoj sjevernoj i zapadnoj periferiji se rasprostrlo naselje. Smatra se da je groblje prestalo funkcionirati tijekom prve polovice 16. stoljeća (Filipec 2012: 210–216).

Tijekom istraživanja djelomično je utvrđen i položaj srednjovjekovnog naselja. Na sjevernoj, sjeveroistočnoj i sjeverozapadnoj periferiji groblja otkriveno je više srednjovjekovnih stambenih objekata koji su istovremeni svim navedenim fazama groblja. Riječ je o poluukopanim kućama približno pravokutnog tlocrta sa zaobljenim stranicama. Sve kuće ukopane su u zemlju između 60 i 80 cm, a ognjišta su im se nalazila u neposrednoj blizini. Uz stambene objekte pronađeno je više kasnosrednjovjekovnih jama i bunara (Filipec 2012: 170). Pronalazak više ulomaka keramičkih posuda, stakla, fibula i opeke iz rimskog perioda u dvorištu župnog dvora možda pokazuje da se u neposrednoj blizini nalazilo i antičko naselje. Ondje su pronađeni i ulomci najstarije srednjovjekovne keramike i srednjovjekovnog kućnog lijepa pa je na temelju tih nalaza pretpostavljeno da je navedeno mjesto bilo ishodište razvoja srednjovjekovnog naselja (Filipec 2012: 197, 198).

Vrijedne podatke o arheološkoj topografiji Đakova daju i slučajni arheološki nalazi kojih je na području grada bilo više. Milko Cepelić, kanonik stolne crkve, zabilježio je nekoliko lokacija na području grada gdje su otkriveni grobovi. Jedno groblje može se ubicirati na mjestu nekadašnje Šabarićeve vile gdje su prilikom radova na izgradnji ogradnog zida 1888./89. godine pronađeni ljudski kosturi (Cepelić 1916: 11). Grobovi su također pronađeni prilikom zidanja „nove švajcerije" 1820. godine, te prilikom izgradnje „kamenite ceste" i kopanja „šamčeva" u polovici Pavićeva sokaka 1899. godine (Cepelić 1916: 11). Cepelić se osobno namjerio na grobove prilikom radova na proširenju „šupe za pogrebna kola" kod župne crkve Svih svetih 23. travnja 1910. godine (Cepelić 1916: 12). Ondje su vjerojatno u pitanju srednjovjekovni grobovi koji pripadaju

groblju istraženom u arheoloških kampanjama u periodu od 1995. do 1997. godine ili grobovi iz poslijeosmanskog razdoblja koji su također potvrđeni uz župnu crkvu Svih svetih.

Brojni arheološki predmeti otkriveni su prilikom kopanja kanala i uređenja gradske tržnice na Bajnaku 1955. godine (k.č. 919/2, k.o. Đakovo). Nalazi se datiraju u razdoblje neolitika, brončanog doba, latena, antike i srednjeg vijeka, a pretpostavlja se da se na tom mjestu nalazilo naselje (Dekker 1959: 36, 37). Iste godine srednjovjekovni nalazi pronađeni su i prilikom kopanja temelja za stambenu kuću u neposrednoj blizini tržnice (k.č. 918/1, k.o. Đakovo) (Dekker 1959: 36, 37). Površinski arheološki nalazi koji se datiraju u srednji vijek prikupljeni su i na području gradskog parka 1953. godine (k.č. 1145/2, k.o. Đakovo) (Dekker 1959: 40, 41). Ondje su do izgradnje pozornice bili vidljivi i temelji džamije Kaston-paše koja je prikazana na Sparrovu grafičkom prikazu grada iz 1697. godine. Arheološki nalazi otkriveni prilikom kopanja kanala na području Ciglane 1954. godine otkrivaju da je i ondje postojalo naselje u kasnom željeznom i antičkom dobu (k.č. 539/1, k.o. Đakovo) (Dekker 1959: 40, 41). Antički arheološki nalazi pronađeni su i u sjevernom dijelu grada prilikom kopanja temelja za silos 1959. godine (k.č. 730/1, k.o. Đakovo) (Dekker 1959: 46, 47).

Rezultati dosadašnjih arheoloških iskopavanja i zabilježeni slučajni arheološki nalazi na području samog grada jasno potvrđuju da Đakovo ima kontinuitet naseljavanja još od neolitičkog doba. Isti upućuju da je suvremena urbanistička matrica, i više nego se pretpostavljalo, oblikovana raznim povijesnim graditeljskim naslijeđem. Prostor današnje gradske tržnice u središtu grada pokazuje izniman arheološki potencijal, ali s obzirom na izostanak arheoloških istraživanja, za sada nije moguće raspravljati o karakteru naselja koje se ondje nalazilo. Možda su današnje, a i srednjovjekovno gradsko središte koje se počelo stvarati od druge polovice 13. stoljeća bili uvjetovani starijim graditeljskim naslijeđem. Na obližnjim Štrbincima, gdje se ubicira antička Certisija, unatoč brojnim arheološkim iskopavanjima koja su ondje provedena, još uvijek nema potvrde naselja koje bi odgovaralo pretpostavljenom. Potvrđeno je naselje iz više prapovijesnih razdoblja: sopotske kulture iz razdoblja neolitika, daljske grupe iz mlađe faze kasnog brončanog doba, te naselje iz razdoblja kasnog latena (Brunšmid 1901: 139; Dekker 1959: 13; Dizdar 2013: 123), međutim iz antičkog razdoblja imamo potvrdu samo kasnoantičke nekropole i više objekata, po svemu sudeći, gospodarsko-proizvodne namjene (Brunšmid 1901: 137–139; Raunig-Galić 1965: 146–149; Gregl 1994: 181). Karakter i distribucija antičkih nalaza prije upućuju na periferiju naselja ostavljajući tako mogućnost pretpostavci da se centar antičke Certisije ubicira bliže današnjem centru Đakova.

Rezultati arheoloških istraživanja 2011. – 2014.

Trg J. J. Strossmayera nalazi se u sklopu zaštićene arheološke zone Đakova. Zbog novog urbanističko-arhitektonskog uređenja Trga obavljeno je više sondažnih zaštitnih arheoloških istraživanja u zoni obuhvata. Od 2009. do 2014. istraženo je šest sondi na površini od 975,5 m^2 (Slika 7).

U sezoni 2009. – 2010. arheološka istraživanja obavila je Gaea – obrt za pripremne radove na gradilištu.[36] Istražene su dvije sonde (2 i 3) ukupne površine 278 m^2. Sonda 2 bila je postavljena ispred ulaza u Bogoslovno sjemeništa (sa sjeverne strane), imala je pravokutni oblik (14 x 7 m) i približnu orijentaciju istok-zapad (Gaea 2010: 6). Sonda 3 bila je postavljena zapadno od Bogoslovnog sjemeništa. Dužina sonde bila je 60 m, a širina 3 m. Sonda nije postavljena po pravcu, već je u središnjem dijelu prelomljena pod kutom od 155°. Sjeverni dio sonde ima približnu orijentaciju sjever-jug, a južni dio sjeveroistok--jugozapad (Gaea 2010: 10). U jugoistočnom kutu sonde 2, na relativnoj dubini od oko 20 cm, otkriveni su zidovi građeni punom opekom. U gabaritima sonde bila su tri zida, od kojih dva čine ugao i u organskoj su vezi (SJ 005 i 006), dok je treći naknadno prigrađen na ugao prva dva zida (SJ 030). Zidovi SJ 005 i 030 imaju približnu orijentaciju sjeveroistok-jugozapad, a zid SJ 006 sjeverozapad-jugoistok. Širina zidova SJ 005 i 030 je 100 cm, a širina zida SJ 006 86 cm. Zidovi su identificirani s ostacima franjevačkog samostana iz sredine 18. stoljeća, s tim da su zidovi SJ 005 i 030 njegovo sjeverozapadno pročelje. Ispred pročelnih zidova otkriven je sloj od nabijenog tucanog kamena pomiješanog sa žućkastom zemljom debljine oko 20 cm (SJ 018) za koji se pretpostavlja da je bio u funkciji staze, a na temelju nalaza novca datira se u drugu polovicu 19. stoljeća. Ispod sloja SJ 018 otkriven je sloj sivosmeđe zemlje prosječne debljine 65 cm s dosta ulomaka opeke i brojnim keramičkim materijalom (SJ 029) koji se datira od 16. do 18. stoljeća. Ispod sloja SJ 029 otkriveni su slojevi tamnosive tvrde zemlje (SJ 038) i smeđe zemlje (SJ 039) u kojima su prisutni gar i mrvljena opeka. Oba sloja imaju prosječnu debljinu od 30 cm, te se na temelju pokretnih nalaza datiraju u 15. i 16. stoljeće. Ispod navedenih slojeva utvrđena je zdravica (SJ 002) na relativnoj dubini od oko 145 cm. Temeljni zidovi franjevačkog samostana otkriveni su i u gabaritima sonde 3. U sjevernom dijelu sonde pronađen je dio istog pročelnog zida (SJ 005), dio jugozapadnog pročelnog zida SJ 105 u dužini od 10,45 m, te jedan unutrašnji zid podrumskih prostorija samostana (SJ 155) paralelan sa zidom SJ 105. Bitan sloj u sondi 3 je sloj sivosmeđe zemlje (SJ 130) prosječne debljine 75 cm s dosta ulomaka opeke i keramičkog materijala koji se datira od 16. do 18. st., a može se pretpostaviti da je nastao u 18. st. Spomenuti sloj odgovara sloju SJ 029 iz sonde 2. Od starijih arheoloških struktura posebno se ističu ostaci spaljenog drvenog objekta u središnjem dijelu sonde 3. Otkriven je ispod sloja SJ 130 koji se može datirati u 18. stoljeće. U gabaritima objekta otkriven je sloj gara s ulomcima kućnog lijepa debljine oko 18 cm (SJ 140) ispod kojeg su bile izgorene drvene grede od konstrukcije objekta (SJ 144, 146 i 147). Opožareni objekt imao je podnicu od nabijene zemlje koja se zapekla u vrijeme gorenja (SJ 153). Na temelju pokretnoga arheološkog materijala, od kojeg je najvažniji skupni nalaz metalnih predmeta u

36 Voditeljica istraživanja bila je Linda Bednjanec, a članovi stručne ekipe Vjekoslav Iličić, Katarina Mužar i Ivana Radić.

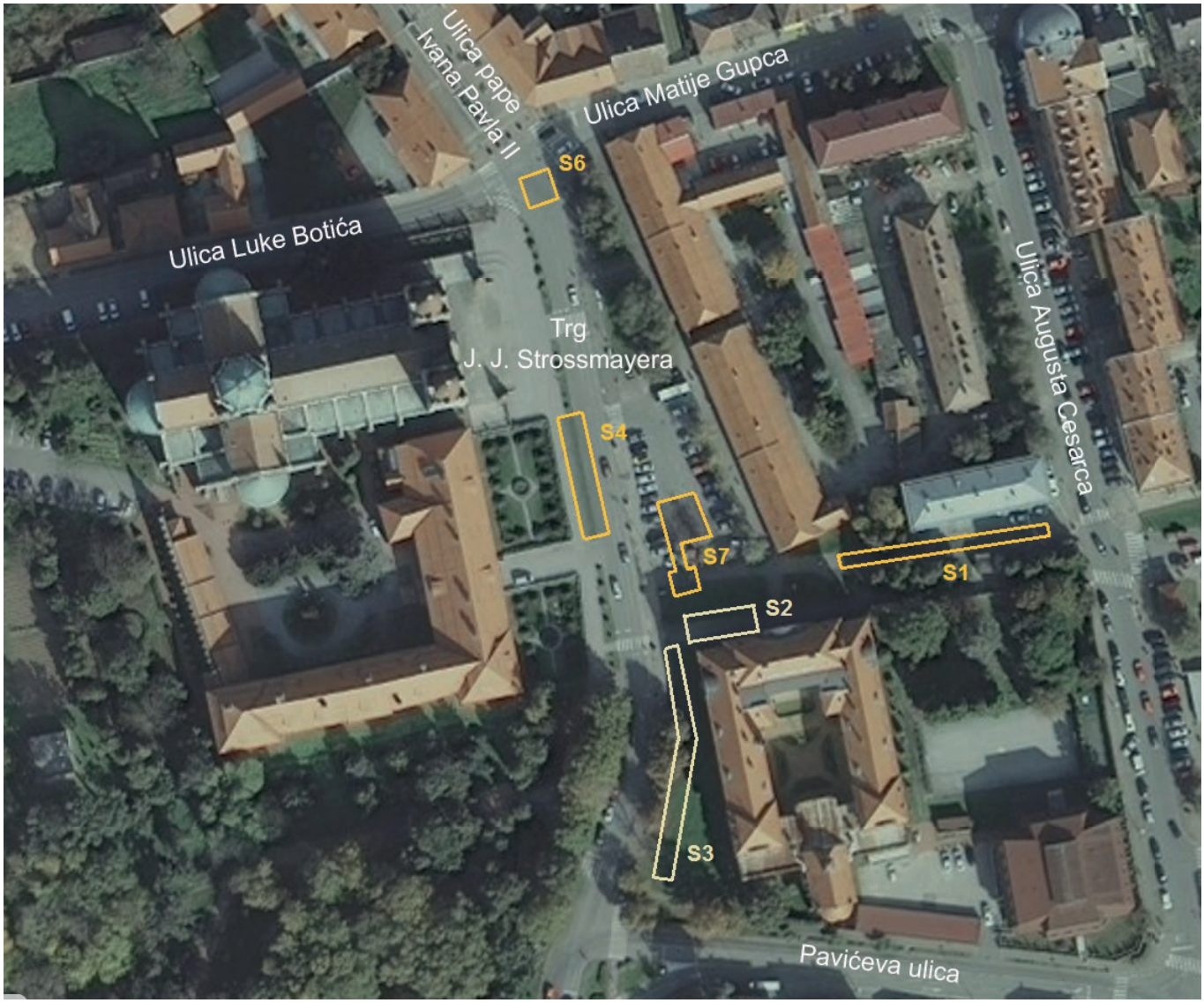

***Slika 7**. Položaj istraženih sondi na Trgu J. J. Strossmayera. (Izvor: Geoportal; obradio: Marko Sinobad)*

vidu alata i konjske opreme (3 sjekire, stremen i žvale), objekt je datiran u kraj 17. stoljeća, a pretpostavlja se da je spaljen prilikom odlaska Osmanlija iz Đakova (Gaea 2010: 7, 13–14). Ispod novovjekovnih slojeva otkriveno je više slojeva od kojih se pojedini (SJ 158 i 185) mogu dovesti u vezu sa slojevima SJ 038 i 039 iz sonde 2. Zdravica u sondi 3 utvrđena je na prosječnoj dubini od 160 cm. U obje sonde u razini zdravice otkrivene su kasnosrednjovjekovne jame, bunari, te rupe od stupova i kolaca (Gaea 2010: 8–10, 14–16). Uglavnom je riječ o jamama površine 4 – 6 m^2 od kojih su neke, sudeći prema ostacima kolaca i stupova, morale biti natkrivene. Među keramičkim materijalom iz sondi 2 i 3 razdoblju kasnog srednjeg vijeka pripada kuhinjska keramika crne i smeđe boje, te stolna keramika svijetle oker boje oslikana crvenim i smeđim linijama. Osmanskom razdoblju pripada stolna keramika tankih stijenki crne/sive boje, osmanska glazirana keramika, a habsburškom razdoblju uporabna i dekorativna glazirana keramika, habanska fajansa, talijanska majolika i kineski porculan.

Arheološka istraživanja u sondama 1, 4, 6 i 7 obavio je Odjel za arheologiju Ministarstva kulture. Sondažno arheološko iskopavanje tijekom 2011. godine obavljeno je na položaju dviju sondi (4 i 6).[37] Prva sonda, označena brojem 4 postavljena je ispred sjevernog dijela vrta Biskupskog dvora (Slika 8). Sonda je imala pravokutni oblik (28,5 x 6 m), približnu orijentaciju sjever-jug i ukupnu površinu 170,83 m^2. Sonda je zahvatila asfaltni nogostup, zelenu površinu i dio ceste. Druga sonda,

37 Voditelj istraživanja bio je Marko Sinobad, a članovi stručne ekipe Damir Fofić i Maja Šunjić.

***Slika 8**. Sonda 4 prije početka istraživanja. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 9**. Sonda 6 prije početka istraživanja. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 10**. Sonda 7 prije početka istraživanja. (Foto: Marko Sinobad)*

označena brojem 6, postavljena je u sjevernom dijelu Trga J. J. Strossmayera, na križanju ulica L. Botića i M. Gupca (Slika 9). Sonda je bila kvadratnog oblika, površine 49,16 m². Godine 2012. istražena je sonda 7 na površini od 147,55 m² (Slika 10).[38] Sonda se većim dijelom nalazila na južnom dijelu parkirališta, a manjim je zahvaćala zelenu površinu sjeverno od zgrade Bogoslovnog sjemeništa. Takav položaj sonde uvjetovan je rezultatima istraživanja na Trgu J. J. Strossmayera 2011. godine. Osim uvida u stratigrafiju lokaliteta, jedan od ciljeva istraživanja 2012. bio je detaljnije definirati položaj, oblik i površinu ostataka ravelina prikazanog na Sparrovu planu Đakova iz 1697. godine. Posljednja arheološka sonda u okviru uvjetovanog sondažnog iskopavanja istražena je 2014. godine.[39] Sonda je označena brojem 1,

38 Voditeljica istraživanja bila je Maja Šunjić, a članovi stručne ekipe Ida Pavlaković, Marko Sinobad i Zoran Wiewegh.

39 Voditelj istraživanja bio je Marko Sinobad, a članovi stručne ekipe Ana Grbeša, Maja Šunjić i Zoran Wiewegh.

***Slika 11**. Sonda 1 prije početka istraživanja. (Foto: Marko Sinobad)*

a pozicionirana je u jugoistočnom dijelu Trga, u prolazu prema ulici A. Cesarca, odnosno gradskoj tržnici na Bajnaku. Dimenzije sonde bile su 50 x 3 m, približna orijentacija istok--zapad, a površina 150 m² (Slika 11).

Najstariji arheološki slojevi, strukture i pokretni nalazi otkriveni na svim istraženim površinama na području Trga J. J. Strossmayera datiraju iz kasnog srednjeg vijeka, a najmlađi s početka 20. stoljeća. Nalaz jednog ulomka krovne opeke (*tegula*) iz antičkog razdoblja izoliran je i izvan svog izvornog konteksta. Najveći dio otkrivenih arheoloških struktura su opkopi, jame raznih oblika, dimenzija i namjene, te rupe od kolaca, ukopane u zdravicu ili arheološke slojeve. Takve su sve strukture iz kasnog srednjeg vijeka i osmanskog razdoblja, dok se najranije, opekom zidane strukture, datiraju u kraj 17. stoljeća. Najdeblji arheološki slojevi i ujedno pokretnim nalazima najizdašniji, čine slojevi nasipavanja zemlje i građevinske šute koji u profilima svih sondi zauzimaju više od dvije trećine visine, a nastali su u 18. i 19. stoljeću.

Rezultati istraživanja obrađeni su kronološki, izdvojeno za svaki period unutar kojeg se tumače sve bitnije arheološke strukture, slojevi i pripadajući arheološki materijal. Zbog nemogućnosti uvida u terensku dokumentaciju i arheološke nalaze iz istraživanja obavljenih 2009. i 2010. godine, rezultati tih istraživanja nisu obrađeni.

Kasni srednji vijek na Trgu J. J. Strossmayera

Na poziciji sonde 6 otkrivena su dva jarka za koja pretpostavljamo da su nastala u kasnom srednjem vijeku (Slika 12). Jedan jarak pružao se u pravcu I-Z (SJ 108, ▼ dna 105,92/105,82 m), duž Gupčeve i Botićeve ulice, dok se drugi pružao u pravcu S-J (SJ 109, ▼ dna 106,05 m). Jarci se spajaju u sjeverozapadnom dijelu sonde, a bili su u višim dijelovima zapunjeni slojem tamno sive masne zemlje (SJ 99), a pri dnu slojem rahle crne zemlje s dosta organskog materijala (SJ 100). U sloju SJ 100 pronađena su dva ulomka kasnosrednjovjekovne keramike. Riječ je o ulomku trbuha i dna lonca koji su pripadali dvjema različitim posudama (Slika 13). Ulomci su neujednačenih nijansi tamno sive boje, a rađeni su od gline koja ima primjese sitnog pijeska i kvarcne prašine. Na samom dnu jarka SJ 108, u sloju SJ 100 pronađeni su dijelovi kostura konja i jedan brončani stremen (PN 7) (Slika 14). Visina stremena je 24 cm, a širina 16,5 cm. Stremen ispod blago zakrivljenog gazišta ima završetak listolikog oblika višestruko perforirane površine. Željezni stremeni približno istih dimenzija i identičnog oblika pronađeni su u osječkoj Tvrđi (Radić 2015: 102, kat. br. 241) i štajerskoj utvrdi Bajcsa u Mađarskoj (Vándor 2005: 192, br. 149). Osječki primjerak datiran je okvirno u 16. stoljeće, dok je mađarski primjerak, zbog kratkog korištenja utvrdom Bajcsa, datiran preciznije između 1578. i 1600. godine.

Jarak SJ 108 može se identificirati s opkopom oko gradske varoši koji je prikazan na Sparrovu planu Đakova iz 1697. godine. On odgovora sjevernom dijelu opkopa koji je pozicioniran između kastruma i Ibrahim-pašine džamije. Smatra se da spomenuti opkop sa Sparrova plana pripada graditeljskom naslijeđu kasnoga srednjeg vijeka kada je gradsko trgovište opkopom i zemljanim bedemima bilo odvojeno od predgrađa te da je opkop bio održavan čitav period osmanske uprave (Filipec 2012: 22). Na ovaj opkop namjerili su se radnici prilikom kopanja temelja za sjeverni zid današnje katedrale 1866. godine (Cepelić 1915: 22). Kanonik Cepelić bilježi da je na mjestu opkopa izbijala znatna količina vode i bilo duboko blato što je prinudilo graditelje da za potrebe izgradnje čvrstih temelja zabijaju u zemlju hrastove balvane i povezuju ih gredama i betonom (1915: 22).

Najstarija arheološka pojava u sondi 7 sloj je mekane žućkastosmeđe zemlje s primjesama pijeska (SJ 181) koji je pronađen na različitim dijelovima sonde na dubini od 109,35 do 108,77 m. Moguće ga je samo relativno datirati

***Slika 12**. Obrambeni jarci SJ 108 i 109 u sondi 6.*
(Foto: Marko Sinobad)

***Slika 13**. Ulomci kuhinjskih lonaca iz SJ 100.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 14**. Brončani stremen iz SJ 100.*
(Foto: Damir Doračić)

Slika 15. Jama SJ 183 (ukop). (Foto: Maja Šunjić)

jer se nalazi neposredno iznad zdravice, a u njega su ukopane kasnosrednjovjekovne jame. Puno čvršću vremensku odrednicu pružaju četiri kasnosrednjovjekovne jame ukopane u taj sloj i zdravicu. Dvije jame (SJ 183, 148) i rov 297 samo su dijelom istraženi jer ulaze pod profile, a jama SJ 288 pretrpjela je više naknadnih intervencija i oštećenja. U jugoistočnom uglu sonde 7 pronađena je jama SJ 183 (Slika 15). Bila je oko 70 cm ukopana u sloj SJ 181. Zapuna (SJ 184) je sadržavala jako puno gara, pepela i sivkaste zemlje. Poznate dimenzije su 3 x 1 m, a ostatak jame ulazi pod

Slika 16. Kuhinjski lonac iz SJ 184. (Foto: Maja Šunjić)

južni profil. Uz istočni rub u jamu je krajem 17. ili početkom 18. stoljeća ukopana manja jama. Jama SJ 183 bila je natkrivena jer su uz rub ukopa bile nanizane 23 rupe od kolaca, također ukopane u SJ 181. Promjer im je od 4 do 13 cm i nisu sadržavale pokretne nalaze. U zapuni jame SJ 183 (SJ 184) pronađeno je mnogo keramičkih ulomaka, nešto metalnih nalaza (željezni čavli i nekoliko komada zgure) te dva ulomka stakla. Budući da puna površina jame nije poznata, teško je sa sigurnošću odrediti njezinu namjenu. Činjenica da je bila natkrivena govori da nije riječ o otpadnoj jami već o dijelu proizvodnog ili stambenog objekta. Najbrojniji nalazi su ulomci kasnosrednjovjekovne kuhinjske keramike, uglavnom lonaca te nekoliko ulomaka poklopaca. Ulomci koji su u tekstu opisani izbor su najkarakterističnijih oblika, ali su predstavljene i posebnosti. Keramika je rađena na brzorotirajućem lončarskom kolu, neujednačene je boje pečenja koja na jednom ulomku može varirati od sivosmeđe do bljedooker smeđe. No ima i ulomaka koji su zagasito crvene boje pečenja. Površina je hrapava, a u strukturi se nalaze usitnjeni kamenčići i pijesak. Kod manjeg broja ulomaka kuhinjske keramike površina je glađa, a struktura bez krupnijih primjesa. Većina ulomaka lonaca je k tome jako nagorena. Nalazi keramike iznimno su fragmentirani. Samo je jedan lonac djelomično sastavljen od vrha do dna (T. I: 1; Slika 16). Riječ je o obliku kod kojeg se najširi dio nalazi na gornjem dijelu trbuha, dno je široko i stabilno, a visina lonca tek je neznatno veća od širine otvora. Prema odnosu visine i otvora lonca analogije nalazimo na većini lonaca s lokaliteta Beketinci – Bentež i loncima grupe II s Beogradske tvrđave (Minichreiter & Marković 2013: 246–261, T. 22–30; Бикић 1994: 75, 77, sl. 28/1–5). Prevladavaju manji lonci s promjerom otvora oko 15 cm (T. I: 1; T. II: 7), no ima i većih s promjerom do 25 cm (T. I: 3, 4 i 5). Samo je jedan ulomak pripadao posudi promjera otvora od 32 cm koja je vjerojatno služila za pohranu hrane. Pronađeni su i lončići čiji je promjer otvora manji od 15 cm (T. I: 2; T. II: 6 i 8). Postoji mogućnost da su oni, neovisno o formi i fakturi kuhinjskih lonaca, upotrebljavani kao stolno posuđe, odnosno čaše (Šiša-Vivek: 97). Ta se funkcionalna karakteristika definitivno odnosi na lončić s promjerom 12,5 cm koji k tome ima finiju i pročišćeniju fakturu od ostalih lonaca (T. II: 8). Zajednička karakteristika lonaca su izvučeni, profilirani rubovi čija se širina kreće između 1 i 2,3 cm. Rubovi su uglavnom ravno uzdignuti (T. II: 6) i po sredini blago utoreni (T I: 2). Odgovaraju obliku 2 na lokalitetu Stari Perkovci – Debela šuma koji susrećemo od 13. do 15. stoljeća, a najbrojniji

su u 14. stoljeću (Šiša-Vivek 2012: 55–58). Rub na T. I: 3 jednostavnije je izvučen, a donji dio ruba malo zasječen. Dio rubova profiliran je s utorima po sredini vanjske strane (T. I: 4, 5; T. II: 8). Takvi dvostruko profilirani rubovi mogu biti uspravni ili razgrnuti. Na pojedinim primjercima donji dio ruba gotovo je rebrasto oblikovan (T. I: 4; T. II: 8). Donji dio ruba lonca na T. II: 7 zadebljan je i naroskan zbog čega se doima još plastičnije. Profilacija na vanjskoj strani ruba na loncima u Austriji i Sloveniji javlja se u drugoj polovici 12. stoljeća, iako je najčešća u 13. i 14. stoljeću (Štular 2005: 443, 445, tab. 1, sl. 3). Dvostruka profilacija rubova nalazi se na većini lonaca iz Budimske tvrđave u 13. stoljeću (Holl 1966: 12–15; abb. 5). „Raščlanjeniji" rubovi karakteristični su za 14. i 15. stoljeće, s tim da profilacije postaju složenije prema mlađoj fazi kasnog srednjeg vijeka (Tkalčec 2010b: 457, 465; Nekuda 1975: 97, obr. 77). Jača profilacija na vanjskoj strani ruba s različitim načinom oblikovanja donjeg i gornjeg dijela zabilježena je u 13. stoljeću na lokalitetu Stari Perkovci – Debela šuma, no takvi su rubovi učestaliji od 14. stoljeća (Šiša-Vivek: 58–61, 94). Dna lonaca pronađenih u sondi 7 na Trgu J. J. Strossmayera uglavnom su ravna (T I: 1; T. III: 14–15). Na ulomku dna posude nalazi se plastično oblikovan križ (T. III: 16). Identično oblikovan križ nalazi se na dnu lonca iz 14. st. s lokaliteta Stari Perkovci – Debela šuma (Šiša-Vivek 2012: T. 11/105). Najčešći ukras na loncima iz SJ 184 su nizovi žljebljenih horizontalnih linija (T. I: 2–3; T. II: 6–7, 11; T. III: 15). Ukras kreće od ramena posude i nastavlja se prema donjem dijelu, ali ne ide do samog dna. Ne javlja se na rubu ili unutarnjem dijelu lonaca. Na lokalitetima Stari Perkovci – Debela šuma i Josipovac – Selište ovaj je ukras također najzastupljeniji u svim fazama (Šiša-Vivek 2012: 52, 94–95, 116). Na lokalitetu Beketinci – Bentež horizontalna linija se već javlja na nalazima iz starijeg dijela naselja i zadržava tijekom 14. i 15. stoljeća (Minichreiter & Marković 2013: 242–249, T. 21–24). Na ulomku lonca (T. II: 10) dvije žljebljene linije dolaze u kombinaciji s četverokutima otisnutima kotačićem. Na lokalitetu Stari Perkovci – Debela šuma kombinacija kotačića i linije prisutna je na samo jednom ulomku (Šiša-Vivek 2012: 51, tab. 8). Lonac na T. I: 1 je ukrašen četverokutima i trokutima otisnutima kotačićem u 14 redova. Osim tog lonca u SJ 184 je pronađen samo još jedan ulomak ukrašen kotačićem. Otisci kotačića ovdje su gusti i pravilni što je karakteristika kasnosrednjovjekovnih izvedbi ovog ukrasa, počevši od 13. stoljeća (Sekelj *et al.* 2003: 115–116). Na lokalitetu Ivandvor – šuma Gaj u okolici Đakova takav se ukras javlja već na loncima iz 12./13. stoljeća i jedan je od najčešćih ukrasa (Balen *et al.* 2009: 47, 70–71, T. 9/1, 3; T. 10/2). Ukras je prisutan na loncima iz 13. st. na lokalitetima Josipovac Punitovački – Veliko polje I i Stari Perkovci – Debela šuma (Janeš 2009: 237, 244, T. 3/2; Šiša-Vivek 2012: 299–300, T. 2/11, T. 4/28, 29, T. 5/42, T. 6/59). Slično ukrašeni lonci pronađeni su i u stambenom objektu iz 14. stoljeća na lokalitetu Đakovo – Župna crkva (Filipec 2012: 174, 203, sl. 68/1, 2). Na lokalitetima u široj okolici Đakova gusto ukrašavanje otisnutim četverokutima ne traje samo tijekom 14. i 15. stoljeća (Beketinci – Bentež, Stari Perkovci – Debela šuma, Josipovac – Selište, faza I) već ga nalazimo na osmanskodobnim lokalitetima ili osmanskodobnim fazama pojedinih lokaliteta (Josipovac – Selište, faza II, Verušed) (Minichreiter & Marković 2013: 260–261, T. 30; Šiša-Vivek 2012: 301, 315, 318–319, 336, T. 8/70–73, T. 55/451, T. 69/537, 539, T. 70/541, 543, T. 127/1008). Na lokalitetu Josipovac – Selište gusti ukras izveden kotačićem češći je na loncima iz II. faze, tj. 16. – 17. stoljeća (Šiša-Vivek 2012: 116, 162). Valovnica se na nalazima iz SJ 184, te uopće na lokalitetu, ne javlja često. Zabilježena je na nekoliko ulomaka kao samostalan motiv ili u kombinaciji s urezanom linijom. Jednostruka valovnica nalazi se na ulomku lonca (T. I: 4). Dvije valovnice koje se isprepliću urezane su na ulomku poklopca (T. III: 13), a široko žljebljene valovnice (tri vidljive) nalaze se na ulomku lonca (T. II: 12). Valovnica u kombinaciji s dvije horizontalne linije javlja se na ulomcima lončića (T. II: 8). Kombinacija valovnice i horizontalne linije na loncima s lokaliteta Stari Perkovci – Debela šuma javlja se u 14. stoljeću, a češća je u 15. stoljeću (Šiša-Vivek 2012: 52, 95, tab. 8). Na lokalitetu Beketinci – Bentež zastupljena je na više lonaca iz mlađe faze lokaliteta (13. – 15. st.) (Minichreiter & Marković 2013: 254–259, T. 27–29). Ova kombinacija javlja se i na lokalitetu Đakovo – Župna crkva (Filipec 2012: 197, sl. 98/1, 3). Za razliku od sjeverozapadne Hrvatske gdje se izostanak valovnice može smatrati indikacijom za mlađe faze kasnog srednjeg vijeka, na lokalitetu Stari Perkovci – Debela šuma taj se ukras javlja i tijekom 14. i 15. stoljeća (Tkalčec 2013: 155; Šiša-Vivek 2012: 52, tab. 8). Plastični ukrasi na keramičkim posudama u sondi 7 vrlo su rijetki. Na ulomku tijela posude (T. II: 9) aplicirana je traka dorađena utiskivanjem prsta. Slično su ukrašeni lonci s burga Vrbovec koji se datiraju u drugu polovicu 15. stoljeća, iako se taj ukras javlja ranije (Tkačec 2010a: 68; T. 5/145, 6/146 i 148).

Nalazi finijega stolnog posuđa u sondi 7 nisu tako brojni kao kuhinjskog. Uglavnom

***Slika 17**. Ulomak zelenoglazirane posude s reljefnim aplikacijama iz SJ 184. (Foto: Maja Šunjić)*

je fragmentirano, a najveći broj pronađenih ulomaka pripada tijelu posuda. Moguće je identificirati posude s jednom (?) drškom, zdjelaste i lončaste čaše te boce. Najvećim je dijelom riječ o svjetlooker keramici kvalitetne izrade, rađenoj na brzorotirajućem lončarskom kolu čiji su tragovi vidljivi na unutarnjoj i vanjskoj stijenci. Kod svih ulomaka prisutne su primjese svjetlucavog pijeska. Pojedini su primjerci ukrašeni crvenim slikanjem. Ta vrsta keramike u Budimu datirana je novcem u 13. stoljeće, kada počinje i njezino širenje (Holl 1966: 13–14 abb. 6–7; Šiša-Vivek 2012: 99–100). Svjetlooker finu keramiku na lokalitetima u široj okolici Đakova nalazimo od 13. do 17. stoljeća (Šiša-Vivek 2012: 25–26, 90–92, 196 –199, 210; Minichreiter & Marković 2013: 280–299, T. 40–49; Mažuran 1956: 109–114, T. VII–VIII), a u samom Đakovu nalaz ovakve keramike datira se u mlađi period kasnoga srednjeg vijeka (Filipec 2012: 193, 206, sl. 94-2). Posuda s jednom (?) ručkom (T. VI: 31) ima rebrasto profiliran rub, a oslikana je crvenim linijama koje se na tijelu posude križaju i tvore mrežasti ukras u obliku romba. Jedna crvena linija izvedena je na donjem dijelu ruba (iznad ručke), a dvije paralelne linije naziru se i na dijelu očuvane ručke. U jami je pronađeno još nekoliko slikanih ulomaka posuda od kojih je jedan izveden zagasitosmeđom bojom. Na svima se nalazi mrežasti ukras u formi romba. Na lokalitetu Stari Perkovci – Debela šuma slikani mrežasti ukras vrlo je rijedak u 13., a učestaliji je u 14. stoljeću (Šiša-Vivek 2012: 92). Na slikanoj keramici u SJ 184 nisu zabilježeni drugi motivi, poput vitica i girlandi koje se javljaju u 15. stoljeću na lokalitetu Stari Perkovci – Debela šuma (*ibid*.: 91, 99). Posuda s rebrastim ukrasom (T. VI: 34) zbog odnosa visine posude i otvora izgleda kao zdjelica, no vjerojatno se upotrebljavala kao čaša (*ibid*.: 198). Izrazito svjetlooker boca (T. VI: 32) ima još finiju fakturu. Sudeći prema mrljama crvene boje, vjerojatno je bila oslikana. Najbliže analogije nalazimo na primjerima s lokaliteta Stari Perkovci – Debela šuma koji se datiraju u 14. stoljeće, ali nisu bili oslikavani (*ibid*.: 91, T. 45/364-365). S obzirom na to da je sačuvana samo jedna strana posude, ne treba isključiti mogućnost da je riječ o vrču, osobito zbog sličnosti s vrčem s lokaliteta Beketinci – Bentež (Minichreiter & Marković 2013: 282–283, T. 41/2).

Raritetan nalaz iz SJ 184 je donji dio zelenoglazirane posude sa sitnim bobičastim aplikacijama (T. VI: 33; Slika 17). Aplikacije nisu pretjerano izbočene i vrlo su nepravilno raspoređene. Sačuvan je samo donji dio oplošja koji podsjeća na zdjelicu, no formu posude nije moguće precizno odrediti, osobito stoga što se taj tip ukrašavanja javlja na složenijim formama čaša (pehari ili kupe). Najbliži primjer za ovakvu „zdjelastu“ formu imamo na staklenim zdjelastim čašama pronađenima u Brnu u arheološkim kontekstima iz 1270. – 1350. i 1350. – 1420. (Sedláčková 2006: 201, 203, 207, fig. 4.9, 5.14). Ukrašavanje reljefnim aplikacijama karakteristično je upravo za kasnosrednjovjekovne staklene čaše. No javlja se i na keramičkom posuđu. Reljefne aplikacije poznate su s keramičkih kupa u Srbiji gdje se tumače, s jedne strane, kao izravan utjecaj bizantske keramike (Бикић 1994: 51, 114, 117, sl. 19/1, sl. 36/2), odnosno kao utjecaj tehnologije stakla na keramičku produkciju pri čemu je bizantska baština tek posredan uzor (Bajalović-Hadži-Pešić 1981: 66). Najraniji primjer takvog tipa ukrašavanja je neglazirani pehar s „bodljastim“ aplikacijama iz istočnog podgrađa Beogradske tvrđave koji se datira u 12. stoljeće (Бикић 1994: 50–51, sl. 19/1). Taj je nalaz „usamljen“ u odnosu na češću pojavu

čaša (kupa) s aplikacijama koje potječu iz 14. stoljeća (Bajalović-Hadži-Pešić 1981: 66, 154, sl. 63–65). Keramička čaša s lokaliteta Novo Brdo u Srbiji također je zelenoglazirana i cijela ukrašena reljefnim aplikacijama koje su znatno izbočenije u usporedbi s đakovačkim nalazom. Posuda se datira u 14. i prvu polovicu 15. stoljeća. (Ђоровић-Љубинковић 1962: 176, T. VII/2). Izdvojen nalaz s područja Srbije, konkretno Beogradske tvrđave, je žuto i zeleno glazirani pehar s apliciranim bodljama i jagodama koji je import iz rajnskih radionica i datira se u kraj 15. stoljeća. Proizvodnja keramičkog posuđa s karakterističnim aplikacijama u rajnskim radionicama počinje već od polovice 13. stoljeća, a ustaljuje se početkom 14. stoljeća (Бикић 1994: 94, sl. 94/2). Oblik i ukras kupa iz Srbije datiranih u 15. st. dovodi se u izravnu vezu s određenim tipom staklenih čaša (Bajalović-Hadži-Pešić 1981: 129–130, 155, sl. 127–129). Naime, aplikacije na staklenim čašama u 15. st. postaju veće i plosnatije za razliku od malih, izbočenijih i gusto raspoređenih u 14. stoljeću (Lazar 2001: 72–73, tab. 1), iako primjer čaše iz Budima pokazuje da aplikacije na najranijim primjercima staklenih čaša mogu biti male i ne jako izbočene. Na spomenutoj staklenoj čaši iz Budimske palače koja se datira u 13. stoljeće nalaze se sitne i bobičaste aplikacije koje najviše podsjećaju na tip aplikacija kakav se nalazi na keramičkoj posudi iz Đakova (Gürky 1984: 57–59; abb. 1/1). Vrlo slične staklene čaše sa sitnim i malim aplikacijama pronađene su i u Hrvatskoj, na Bribiru, ali bez određenog stratigrafskog konteksta (Delonga 1987: 89, T. I/1, T. III/3). Na prostoru između Save i Drave, plastične aplikacije javljaju se na keramičkim čašama (peharima) koje su vrlo rijetko glazirane. Uglavnom se datiraju u 15. a protežu se i tijekom 16. stoljeća. Tumače se kao rad lokalnih radionica pod utjecajem srednjoeuropske mode s uzorom u staklarskoj proizvodnji (Tkalčec 2001: 222–225). Ulomke glaziranih čaša s aplikacijama (u oba slučaja nogu) nalazimo na burgovima Vrbovec i Ružica (Tkalčec 2010: 72; Radić & Bojčić 2004: 196). Oba se ulomka datiraju u drugu polovicu 15. stoljeća. Najbližu prostornu analogiju za ukras nalazimo u buklama apliciranima na neglazirane pehare s lokaliteta Josipovac – Selište, no oni pripadaju II. fazi naselja datiranoj u vrijeme osmanske uprave (Šiša-Vivek 2012: 142, T. 92/703, 705, 706, 709, 710, 711 i T. 93/726). Za đakovački primjer može se načelno ustvrditi utjecaj staklarskih proizvoda u načinu ukrašavanja. Teško je ocijeniti kopira li se ukras vjerno i izravno ili je riječ samo o općenitoj primjeni reljefnog ukrašavanja u skladu s modom. Tu procjenu dodatno otežava činjenica što oblik posude nije definiran, niti je izbliza moguće odrediti mjesto proizvodnje. Budući da se primjena ovog tipa ukrašavanja na keramičkim posudama ipak javlja u 14. stoljeću, ovu posudu ne bi trebalo datirati prije početka 14. stoljeća.

U jami SJ 183 pronađena su dva manja ulomka bezbojnog stakla koja pripadaju različitim posudama. Prvi ulomak debljine je 1,5 mm, ima sitne mjehuriće i vidljive tragove irizacije. Lagano je savijen, što znači da je vjerojatno pripadao rubu ili vratu posude. Drugi ulomak ima jako tanku stijenku (oko 0,8 mm) bez mjehurića zraka i irizacije (Slika 18). Na stijenci se nalazi staklena bademasta aplikacija veličine 1,5 x 1 cm čiji je vrh lagano izvučen i savijen. Aplikacija je u odnosu na stijenku izbočena oko 4 mm. Iako je ulomak malen, zbog karakterističnog ukrasa može se pretpostaviti da je riječ o čaši. Naime, reljefne aplikacije najčešće se javljaju na koničnim čašama. S obzirom na to da nisu pronađeni ulomci ruba ili dna, nije moguće pobliže tipološki odrediti čašu, što znači da se u analogijama možemo osloniti samo na oblik aplikacije i karakteristike stakla. Staklene čaše s reljefnim aplikacijama vrlo su karakterističan kasnosrednjovjekovni proizvod (Lazar 2001: 71). Izbočenja su osim estetske imala i praktičnu ulogu – olakšavala su prihvaćanje čaše i sprečavala da isklizne iz zamašćenih ruku (Newby 1999: 67). Taj tip čaša poprilično je problematičan u pogledu geneze i radioničkih

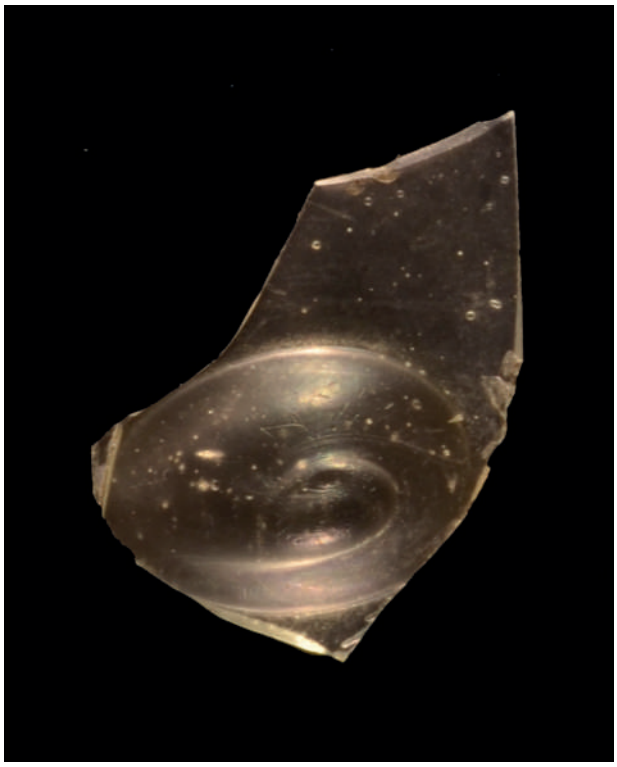

***Slika 18**. Ulomka stakla s reljefnom aplikacijom iz SJ 184. (Foto: Maja Šunjić)*

mjesta nastanka.[40] Dugo se vremena smatralo da je njihovo ishodište u staklarskim radionicama u Korintu otkud su kao prototip preko grčkih majstora i posredstvom južnoitalskih radionica dospjele do srednje Europe. Mnogobrojni nalazi čaša s reljefnim aplikacijama na području srednje i južne Italije, potkrijepljeni revizijom rezultata istraživanja u Korintu i analogija za tamošnje nalaze, upozoravali su na neodrživost te hipoteze (Whitehouse 1991: 73–78). Proizvodnja takvog staklenog posuđa u Italiji datira se u 13. i 14. stoljeće (Whitehouse 1991: 76; Newby 1999: 43). Upravo se Apulija prepoznaje kao ishodište za čašu sa sitnim aplikacijama iz Veličana u Popovu polju u Hercegovini datiranoj u kraj 14. stoljeća (Kojić & Wenzel 1999: 142, 150–151; Whitehouse 1991: 75). Početkom 14. stoljeća u srednjoj i sjevernoj Italiji bilo je mnogo radionica (Newby 1999: 21). Arhivski izvori dokazuju da se staklene čaše s reljefnim aplikacijama u Veneciji proizvode krajem 13. stoljeća (Newby 1999: 47). U arheološkim kontekstima na području srednje Europe nalazimo ih već sredinom 13. stoljeću, kao što pokazuju nalazi uvezenih čaša s aplikacijama iz Budimske palače i Brna (Gürky 1984: 57–59; abb. 1/1; Holl 1966: 37, abb. 39/1–2; Sedláčková 2006: 195–196, 198, fig. 3.6–3.8). Čaša iz Brna ima velike pužolike aplikacije čiji je vrh lagano izvučen, ali same aplikacije nisu ni izbliza istaknute kao izbočenja na čašama kakve se javljaju krajem 13. stoljeća i zadržavaju tijekom 14. i 15. stoljeće (Sedláčková 2006: 196, 203, fig. 3.6). Iako spomenuta čaša iz Brna ima donekle slično oblikovane aplikacije, ona je proizvedena od smeđeg stakla i sasvim se sigurno radionički ne može povezati s đakovačkim ulomkom. Aplikacija na ulomku iz Đakova je, s druge strane, presitna da bi se dovela u vezu s velikim plosnatim aplikacijama koje nerijetko imaju izvučen izdanak i najčešće su izrađene od plavkastog ili zelenog stakla (tzv. *Krautstrunk*) (Lazar 2001: 74). Najbližu paralelu za oblikovanje đakovačke aplikacije nalazimo na čaši s Beogradske tvrđave za koju se smatra da je import iz Venecije, ali s donekle oprečnim podacima o dataciji (Хан 1978: 169–172, tab. 1:1; Бикић 1994–1995: 92–93, fig. 3.3).[41] Beogradska čaša također je izrađena od kvalitetnog, tankog i bezbojnog stakla sa slabom irizacijom (Хан 1978: 169). Bezbojne staklene čaše s reljefnim aplikacijama proizvode se od 13. stoljeća u Veneciji i drugim europskim radionicama (Lazar 2001: 73). U Brnu se bezbojno staklo visoke kvalitete počinje javljati krajem 13. stoljeća (Sedláčková 2006: 199). U Celju je takvo visokokvalitetno tanko staklo identificirano među nalazima iz Savinove ulice (Lazar 2001: 72–73). Na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće smanjuje se broj artefakata proizvedenih od bezbojnog finog, tankog stakla u korist zelenkastog i plavkastog stakla s *Krautstrunkom* kao najkarakterističnijim proizvodom (Lazar 2001: 74). Jedini poznati objavljeni nalaz s područja Slavonije je ulomak žutozelenog stakla sa sitnim i izvučenim aplikacijama iz Kolođvara koji je Cvito Fisković identificirao kao srednjovjekovni (Šimić 1978: 58–59, sl. 34; Fisković 1979: 216). Ovaj nalaz iz Đakova je import koji je mogao doći dunavskim putem posredstvom Osijeka (Бикић 1994–1995: 96–97). No, s obzirom na blizinu rijeke Save i Bosne, trebalo bi u obzir uzeti i trgovačke puteve kroz unutrašnjost Bosne. Na području Bosne i Hercegovine pronađene su čaše s manjim kapljičastim i pužolikim aplikacijama, kao i one tipa *Krautstrunk*. Distribucija nalaza čaša obaju tipova u arheološkim kontekstima 14. i 15. st. u Bosni i Hercegovini povezuje se s karavanskim trasama dubrovačkih trgovaca (Kojić & Wenzel 1968: 149, 151).

Jama SJ 148 pronađena uz zapadni profil sonde 7, na mjestu (kasnijeg) ravelina, bila je zapunjena sivkastosmeđom masnijom zemljom s primjesama gara (SJ 147). Površina jame nije ni približno poznata budući da jednim dijelom ulazi pod zapadni profil, dok ju je s južne strane presjekao ukop jarka. Na temelju istražene površine za sada se može samo pretpostaviti da je riječ o otpadnoj jami. Jama je bila ukopana oko 50 cm u SJ 181 i zdravicu. Keramički nalazi vrlo su slični onima iz SJ 184. Štoviše, u jami je pronađen ulomak zelenoglazirane zdjelice s bobičastim aplikacijama koji se spaja s opisanim fragmentom iz SJ 184! Većina pronađenih ulomaka pripada kuhinjskoj keramici, uglavnom loncima (T. III: 17–19; T. IV: 20–24), a pronađeno je i nekoliko ulomaka poklopaca (T. IV: 25). Rub lonca (T. III: 19)

40 Sintagma reljefna aplikacija ili izbočina odabrana je kao stilski najmanje obilježena, u namjeri da se aplikacija pobliže opiše bilo kao bademasta, bradavičasta, kapljasta, pužolika i sl., odnosno da se pojmom „čaša s reljefnim aplikacijama" pokriju različiti tipovi čaša (prunted beaker (eng.) / Nuppenbecher (njem.) / ježovka (slov.) i Krautstrunk. No neovisno o prvobitnoj namjeri i generičkoj upotrebi, u tekstu se taj naziv nametnuo kao rješenje za određeni tip čaša (prunted beaker) što je dijelom posljedica toga što se ovaj tip čaša javlja ranije od npr. Krautstrunka (koji se razvija iz određenog tipa čaša s reljefnim aplikacijama), a jedno vrijeme su oba tipa u upotrebi. K tome, opaska navedena u zagradama sugerira da je naziv prunted beaker ipak nešto širi od Krautstrunka. No ovo je pitanje samo po sebi tema zasebnog rada.

41 Han (1978) ne spominje kontekst nalaza ove čaše, a datira je u 14. i 15. stoljeće. Bikić (1994-1995) navodi da je skupina venecijanskog stakla, kojoj pripada i spomenuta čaša, pronađena u palači i datira je u 1456. – 1521.

dodatno je ukrašen kotačićem. Uz naroskani rub (T. II: 7) iz SJ 184 to je jedini ukrašeni rub lonca u kasnosrednjovjekovnim jamama na Trgu. Velik je broj ulomaka jednostavno izvučen i vanjske orijentacije poput onog na T. III: 17. Kod ulomka lonca (T. IV: 21) rub je tanak te profiliran utorom s vanjske i unutaranje strane. Ukrašeno je nešto manje od polovice ulomaka kuhinjske keramike. Prevladava ukras s horizontalno žljebljenim linijama (T. IV: 20). Na četirima ulomcima nalaze se valovnice: samostalno (T. IV: 23), u kombinaciji s urezanom linijom/linijama (T. IV: 22), te u kombinaciji s dvama redovima četverokuta otisnutih kotačićem (T. IV: 21). Na ramenu i dijelu trbuha lonca (T. III: 17) nalaze se plitka rebra. To je jedini primjerak takvog ukrašavanja na ovom lokalitetu. Na lokalitetu Stari Perkovci – Debela šuma nalazi se tek na jednom ulomku datiranom u 15. stoljeće, dok ga na lokalitetu Beketinci – Bentež nema (Šiša-Vivek: 52, tab. 8; Minichreiter & Marković 2013: 238, 240). Taj je ukras gotovo jedini tip ukrašavanja na loncima s Beogradske tvrđave u 15. stoljeću (Бикић 1994: 75, 97). Pronađeni su ulomci poklopca ukrašenog žljebljenim linijama koji također može funkcionirati kao zdjela (T. IV: 25). Rub drške je izvučen i savijen prema tijelu te širok 9,5 cm što odgovara najčešćem promjeru drški na lokalitetu Debela šuma (Šiša-Vivek 2012: 73). U jami je pronađen i rub poklopca koji je oblikovan na identičan način kao poklopac iz SJ 184 (T. III: 13). Takvi rubovi odgovaraju lučno oblikovanim rubovima koji su koso odrezani prema unutra (oblik 2) s lokaliteta Stari Perkovci – Debela šuma (*ibid.*: 72–73). Posuda T. IV: 20 ima fakturu kuhinjske keramike, no relativno je malih dimenzija s otvorom od 13 cm te se doima kao lončić ili lončasta čaša u stolnoj upotrebi. Finije stolno posuđe je malobrojno, a zastupljeno je tek s četirima ulomcima. Pronađena je manja svjetlooker čaša s rebrastim ukrasom (T. VI: 35, Slika 19). Takve čaše javljaju se bez većih promjena u obliku od 13. do 16. stoljeća (Šiša-Vivek 2012: 99). Vrlo slična čaša s rebrastim ukrasom i gotovo identičnim dimenzijama pronađena je na lokalitetu Beketinci – Bentež u jami koja pripada mlađoj fazi naselja (13. – 15. stoljeće) (Michreiter & Marković 2013: 281, T 40:5). Na lokalitetu Stari Perkovci – Debela šuma dvije slične čaše datiraju se u 15./16. stoljeće, s tim da je kod njih promjer trbuha veći ili jednak promjeru otvora (Šiša-Vivek 2012: 313, T.48/391, 392). U zapuni je pronađen ulomak svijetlo oker, kvalitetne keramike koja je ukrašena crveno slikanim linijama koje se mrežasto križaju (T. VI: 36).

Pored jame SJ 148 nalazio se rov SJ 297 koji se pruža u smjeru istok-zapad i račva u dva ogranka prema zapadnom profilu pod kojeg zalazi. Dužina rova je oko 4,5 m, a širina oko 60 cm. Ukop dubok oko 50 cm nalazio se u SJ 181. Na dnu ukopa nalazila se rupa od stupa SJ 372. S južne se strane nalazila još jedna rupa od stupa (SJ 295) koja je možda u vezi s ovim rovom. Vjerojatno je riječ o ostatku ograde. U zapuni rova (SJ 296) pronađeno je nekoliko ulomaka keramike među kojima se ističu ulomci lonca ukrašeni karakterističnim horizontalnim nizovima vrlo gustih sitnih kvadratića i trokutića izvedenih kotačićem (T. V: 27 i 28). Rub (T. V: 27) je vrlo sličan rubu iz SJ 147 (T. IV: 21). Sličan rov (SJ 044) istražen je 2010. godine u sondi 2. Bio je širok 50 cm i protezao se 12 m u pravcu SI-JZ (Gaea 2010: 67, T 1.1.7)

***Slika 19**. Keramička čaša iz SJ 147. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 20**. Ulomak sgraffito zdjelice. (Foto: Maja Šunjić)*

Na poziciji ravelina uz sjeverni jarak također se nalazila jama SJ 288 ukopana u zdravicu. Nije isključeno da je poput drugih jama i ona bila ukopana u SJ 181 prije nastanka groblja na tom mjestu, kada je njezina izvorna visina vjerojatno reducirana. Jama je zapunjena sivkastosmeđom zemljom s dosta primjesa šute (SJ 282). Zapuna je pri kopanju groba 3 prekopana, a potom su jama i grob oštećeni pri kopanju sjevernog jarka i izgradnji ravelina. Pronađeno je nekoliko ulomaka kuhinjske keramike, uglavnom fragmenata lonaca, koji su vjerojatno pripadali izvornoj zapuni (T. IV: 26 i T. V: 29). Na dnu lonca (T. IV: 26) nalazi se znak u obliku križa, a na tijelu nemarno urezana valovnica. U jami je također pronađen profilirani arhitektonski ulomak od pješčenjaka, dimenzija 12,5 x 8 cm. Na samom vrhu jame SJ 288 pronađen je ulomak glazirane zdjele ukrašene *sgraffito* tehnikom i oslikavanjem (T. VII: 39, Slika 20). S obzirom na to da je jama prekopana pri ukopu groba, a nalaz se nalazio na samom dodiru sa slojem SJ 180, ne može se s punom sigurnošću odrediti njegov kontekst, no nikako ne pripada kasnosrednjovjekovnoj jami. Slične posude pronađene su tijekom istraživanja grada Ružice (Radić & Bojčić 2004: 212–213). Vjerojatno je i ovdje riječ o zdjeli na niskoj nozi što je najčešći oblik te vrste keramike. Riječ je o luksuznim osmanskim proizvodima koji se datiraju u 16. – 17. stoljeće.

Na krajnjem južnom dijelu sonde 7, u sloju SJ 181 i zdravici istražen je pravokutni ukop blago zaobljenih rubova (SJ 150), dimenzija 250 x 80 cm (Slika 21). Bio je zapunjen sivkastosmeđom zemljom (SJ 149) u kojoj je bilo vrlo malo mrvljene žbuke i nekoliko životinjskih kostiju. Oko ukopa nalazilo se još osam manjih kružnih ukopa – rupa od kolaca i stupova čiji je promjer bio od 6 do 30 cm. U jednoj od tih jama (SJ 156) pronađene su četiri kružno postavljene opeke koje su podupirale drveni kolac. U samoj zapuni jame SJ 150 bila su vidljiva još tri manja kružna ukopa – rupe od drvenih kolaca. Mnogobrojne rupe od kolaca i stupova sugeriraju da je riječ o natkrivenom prostoru. Slični pravokutni objekti bez nalaza pronađeni na drugim kasnosrednjovjekovnim lokalitetima interpretirani su kao spremišta za žito (Minichreiter & Marković 2013: 230). Zbog nedostatka nalaza ukope je moguće datirati samo relativno. Stariji su od osmanskodobnih slojeva SJ 141 i 143 koji su dijelom pronađeni iznad njih. S obzirom na to da su bili ukopani u SJ 181 može se povući paralela s ostatkom sonde i datirati ih u kasni srednji vijek.

Opisane jame i rov u sondi 7 na Trgu J. J. Strossmayera datiraju se prema nalazima keramike u 14. i 15. stoljeće. Datacija u tako širok period rezultat je relativno malog broja nalaza iz samo četiri jame pri čemu nije bilo moguće identificirati elemente za precizniju

***Slika 21**. Pravokutni ukop (SJ 150) s okolnim rupama od kolaca i stupova. (Foto: Maja Šunjić)*

Slika 22. Obrambeni jarak SJ 501 u sondi 1. (Foto: Marko Sinobad)

Slika 23. Kanal SJ 471. (Foto: Marko Sinobad)

dataciju. Kuhinjsko posuđe ima odlike 13. i 14. stoljeća. No oblici lonaca, osobito rubova, kakvi se pojavljuju u 13. stoljeću, često se zadržavaju tijekom cijelog kasnog srednjeg vijek što uvelike ovisi i o lokalnom ukusu (Tkalčec 2012b: 457). Rubovi lonaca s Trga J. J. Strossmayera relativno su jednostavno profilirani – izostaju složenije trostruke profilacije kakve su učestale u drugoj polovici 15. i u 16. stoljeću (Tkalčec 2010a: 69). No moguće da je i ovdje riječ o lokalnoj specifičnosti kakva je uočena na lokalitetu Debela šuma gdje u 15. st. ne dolazi do trostrukog raščlanjivanja ruba (Šiša-Vivek 2012: 95). U ukrašavanju na Trgu J. J. Strossmayera susreće se tipični kasnosrednjovjekovni repertoar: nizovi žljebljenih horizontalnih linija, otiskivanje kotačićem, valovnice izvedene samostalno i u različitim kombinacijama te vrlo rijetko plastični ukrasi (rebrenje i traka dorađena utiskivanjem). Pojedine kombinacije ukrašavanja (npr. valovnica i horizontalna linija) na uspoređivanim lokalitetima karakteristične su za 14. i 15. stoljeće. Stolno fino posuđe je malobrojno i potvrđuje dataciju u navedeni period. Nalaz zelenoglazirane zdjelice s bobičastim aplikacijama sasvim eliminira mogućnost ranije datacije u 13. stoljeće kakvu sugeriraju nalazi lonaca. Pojava reljefnih aplikacija na keramici, kao utjecaj staklarske proizvodnje, ustaljuje se tek u 14. stoljeću. Iako karakteristike kuhinjskog i stolnog posuđa govore u prilog dataciji u 14. stoljeće, ne može se odbaciti mogućnost da su nastale u 15. stoljeću, što je ipak manje vjerojatno. Nalaz ulomka staklene čaše s aplikacijom samo dodatno potvrđuje prethodno iznesenu dataciju.

Slika 24. Ulomak glaziranog i oslikanog tanjura i vrča iz SJ 473. (Foto: Maja Šunjić)

Za razliku od sonde 7, u gabaritima sonde 1 nije bilo struktura koje se pouzdano mogu datirati u kasni srednji vijek, niti odgovarajućeg arheološkog materijala. Najranije jame, na temelju stratigrafskog odnosa i keramike, mogu se datirati u osmanski period. Kasnosrednjovjekovnog postanka mogao bi biti samo obrambeni jarak SJ 501 (▼ istočnog oboda 109,39 m, zapadnog oboda 109,30 m, dna 107,50 m) otkriven u istočnom dijelu sonde tijekom uklanjanja najstarijeg kulturnog sloja SJ 445 (Slika 22). Jarak je orijentacije sjever-jug, u presjeku ima oblik slova V, a širina mu je oko 3,5 m. U zapuni jarka pronađeno je više ulomaka keramike osmanske provenijencije. Zapadno od jarka otkriven je kanal (SJ 471,▼

***Slika 25**. Ulomci slikane svjetlooker keramike iz SJ 496. (Foto: Maja Šunjić)*

vrha 109,50 m, dna 109,10 m) u čijoj su zapuni (SJ 473), jedan uz drugog, bili postavljeni drveni kolci (Slika 23). Kolci su u potpunosti istrunuli, s tim da je na njihovu mjestu u gornjem dijelu ostala šupljina, a u donjem smeđa rahla zemlja. Šupljine su se pokazale već pri vrhu sloja SJ 445 s kojim su kolci bili zasuti. U gabaritima sonde bilo je 11 takvih kolaca (SJ 472, 474, 476, 478, 480, 482, 484, 486, 488, 490 i 492, gornja ▼ 109,94/109,80 m). Njihov prosječan promjer bio je 15 cm. Riječ je o ostacima palisade kojom je obrambeni jarak bio dodatno osiguran. U zapuni SJ 473 pronađen je ulomak glaziranog i oslikanog tanjura i vrča (Slika 24). Tanjur ima prema dolje prevrnuti obod, unutrašnjost je premazana bijelom bojom preko koje je izveden oslik zelenim i smeđim, radijalno postavljenim linijama. Ulomak vrča oslikan je identičnom tehnikom, s tim da je oslik u vidu mrlja. Ukop SJ 471 izveden je po sredini šireg i plićeg starijeg ukopa SJ 495 (▼ vrha 109,56 m, dna 109,50 m). U zapuni tog kanala (SJ 496) pronađeno je više sitnih ulomaka opeke, te pet ulomaka slikane keramike svjetlooker boje pečenja (Slika 25). Oslik čine tanke ukrštene crvene linije koje tvore mrežasti ukras u obliku rombova.

Jarak SJ 501 najbitniji je nalaz u sondi 1. Na temelju pronađenih ulomaka keramike u zapunama kanala od palisade, može se pretpostaviti da je jarak nastao u kasnom srednjem vijeku ili tijekom osmanske uprave gradom, te da je palisada bila izmijenjena najmanje dva puta i najkasnije u 17. stoljeću. Pronalaskom obrambenog jarka pozicionirana je i istočna međa osmanskog, a možda i srednjovjekovnog Đakova, koja je do sada bila poznata samo iz Sparrova grafičkog prikaza grada i nije se mogla pouzdano smjestiti u prostor.

Osmansko Đakovo

U sondi 4 otkriveno je nekoliko arheoloških struktura koje bi na temelju stratigrafskih odnosa i pronađenih pokretnih nalaza mogli potjecati s kraja osmanske uprave. U južnom dijelu sonde uz njezin istočni profil otkriveni su vatrište i uz njega otpadna jama. Vatrište (SJ 38) je četvrtastog oblika i od pečene zemlje, dimenzija 98 x 86 cm s tim da dijelom zalazi pod istočni profil sonde (Slika 26). Vatrište je bilo zapunjeno slojem SJ 30 kojim su zasute sve zatečene strukture na prostoru današnjeg trga početkom austrijske uprave, a dijelom i slojem SJ 27 koji se razastire na prostoru sjeverozapadno od vatrišta. Ukop za vatrište (SJ 39) učinjen je u sloju žućkaste ilovače pomiješane sa sivom zemljom (SJ 33).

Jama SJ 26, dimenzija 2,17 x 1,46 m, nalazila se jugozapadno od vatrišta, a bila je ukopana u sloj SJ 33 i sloj tvrde sive zemlje SJ 49 (Slika 27). Prisustvo gara u jami, posebno uz njezin obod, dokazuje da je jama gorjela. Jama je bila zapunjena slojem rahle smeđe zemlje (SJ 25) u kojem su pronađeni brojni ulomci keramike, stakla, metala, opeke i kućnog lijepa. Među keramičkim materijalom izdvaja se nalaz lule (T. VIII: 42). Luli nedostaje dio čašice uz obod. Čašica lule i dio tuljca uz nju deseterokutno su profilirani, a dio tuljca uz obruč osmerokutno. Razdjelnicu u profilaciji čini reljefna linija na sredini tuljca. Tuljac je postavljen pod pravim kutom u odnosu na čašicu. Vrh tuljca je zadebljan i bikoničnog profila koji u pogledu od naprijed ima oblik osmerokutne zvijezde. Lula pripada turskom tipu lula. Slične lule pronađene su u Beogradskoj i Smederevskoj tvrđavi, a prema kontekstu nalaza iz Beogradske tvrđave datiraju se prije 1688. godine (Гачић 2011: 86, 87, kat. br. 44; Bikić 2012b: 1, fig. 2/2). Lula po tipološkoj podjeli V. Bikić odgovara tipu lule XII/6 koja se datira u drugu polovicu 17. stoljeća (2003: 82). Ulomci sličnih lula pronađeni su i u Korintu i atenskoj Agori (Robinson 1985: 173, Pl. 48 i 61, C10 i A7). Taj se tip lule tek sporadično pojavljuje u Grčkoj i smatra se da je izrađivan u gradu Kyustendil u Bugarskoj i da se upotrebljavao tijekom 18. stoljeća (Robinson 1985:164). U sloju SJ 25 također su pronađena i tri ulomka jednobojno glazirane i jedan ulomak slikane osmanske keramike. Ulomci pripadaju raznim keramičkim oblicima koje odlikuje visoka razina tehnološke i zanatske kvalitete. Posude su izrađene od fino pročišćene gline, vješto su oblikovane na brzorotirajućem nožnom kolu, crvene su boje pečenja i premazane kompaktnim i sjajnim glazurama. Glazure su zelene boje u više nijansi. Jedan ulomak pripada plitkoj zdjeli koja ima dvostruko kaneliran rub (Slika 28). Unutrašnjost zdjele oslikana je tehnikom slijevanja. Riječ je o tehnici oslikavanja prosušene posude gustim rastvorom od bijele gline koji se četkom u formi trake nanosio do sredine posude, a potom se višak boje slobodno puštao prema dnu uz blago pomicanje posude. Posuda se nakon prvog pečenja premazivala glazurom u boji i ponovo pekla (Bikić 2003: 130). Spomenuti ulomak oslikan je bijelom bojom i potopljen u

***Slika 26**. Vatrište SJ 38. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 27**. Jama SJ 26. (Foto: Marko Sinobad)*

Slika 28. Ulomak plitke zdjele s dvostruko kaneliranim rubom oslikana tehnikom slijevanja iz SJ 25. (Foto: Maja Šunjić)

Slika 29. Ulomak zelenoglazirane zdjele iz SJ 25. (Foto: Maja Šunjić)

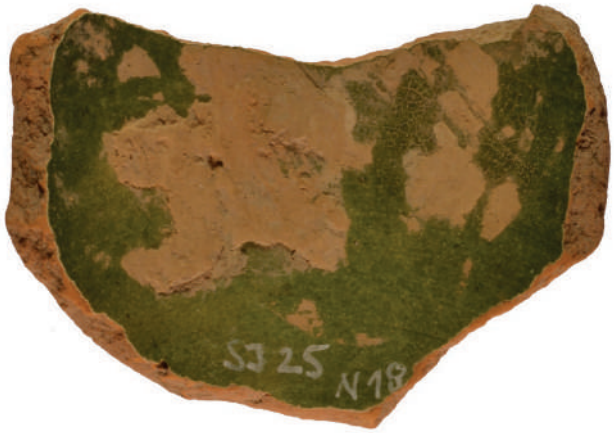

Slika 30. Zelenoglazirani pećnjak iz SJ 25. (Foto: Maja Šunjić)

Slika 31. Ulomak lonca iz SJ 25. (Foto: Maja Šunjić)

gust rastvor zelene glazure tako da su oslikane trake dobile svijetlu, a pozadina tamno zelenu boju. Na ulomku su vidljiva tri curka. Vanjština zdjele premazana je glazurom samo uz rub. Zdjela pripada tipu zdjele I/6 prema tipološkoj podjeli koju je V. Bikić provela na beogradskom keramičkom materijalu 16. i 17. stoljeća (2003: 25). Drugi ulomak osmanske keramike iz sloja SJ 25 ulomak je konične stope i donjeg dijela trbuha zdjele koja je, osim površine unutar konične stope, bila u potpunosti glazirana (Slika 29). Glazura vanjštine zdjele neujednačenih je tamnih tonova zelene boje, dok je unutrašnjost svijetlije nijanse zelene boje. Ostala dva glazirana ulomka pripadaju pećnjacima. Unutrašnjost pećnjaka ima glazuru zelene boje na kojoj su vidljivi tragovi zapečene gline koja je ostala u njima nakon ugradnje u ložište peći. Jedan ulomak ima bikonično tijelo (Slika 30), a prema tipološkoj podjeli V. Bikić mogao bi pripadati tipu pećnjaka XVI/1 ili XVI/4 (2003: 88). U sloju SJ 25 pronađeni su i ulomci najmanje sedam različitih neglaziranih pećnjaka. Ulomci su od pročišćene gline s primjesom kvarcnog pijeska sitne granulacije, sive i crvene boje pečenja. U svim slučajevima riječ je o pećnjacima dubokog koničnog tijela. Rubovi triju pećnjaka vodoravni su trakasti od kojih dva imaju žlijeb na gornjoj površini, dok su rubovi drugih triju pećnjaka izvijeni prema van, a gornja površina im je ravna. Jedan pećnjak ima ravan rub. Iz istog sloja potječe i ulomak trbuha, vrata i ruba jednog lonca tanke stijenke, oker žute boje pečenja (Slika 31). Ulomak pripada loncu loptastog trbuha i široko razgrnutog ruba. Od pronađenoga keramičkog materijala iz zapune SJ 25 izdvaja se i nalaz keramičke čaše (T. VII: 40). Sačuvan je ulomak nešto manji od polovice čaše, ali sa svim elementima za njezinu potpunu rekonstrukciju. Čaša je izrađena na spororotirajućem kolu, ima loptasti trbuh i razgrnut rub.

Sjeverozapadno od vatrišta SJ 38 otkriven je tanki sloj tamnosive masne zemlje (SJ 27) koji je dijelom zapunjavao i samo vatrište, sa sitnim ulomcima opeke, kućnog lijepa, keramike i gara. U tom sloju pronađeni su križ tipa Caravaca, osmanski kovani novac sultana Sulejmana II. i ulomak staklene narukvice. Križ tipa Caravaca dimenzija je 64 x 35 mm, ima dvije poprečne antene i proširenje tulipanastog oblika na krajevima antena i patibula, te ušicu na vrhu patibula (Slika 32a-b). Avers križa ukrašen je urezanim i međusobno okomito postavljenim dvostrukim linijama koje čine mrežu u obliku rombova unutar kojih je pet točkastih udubljenja postavljenih na način da tvore križ. Oba kraka gornje antene i patibul u razini donje antene imaju rupu promjera 2 mm što otkriva da je raspeti Krist bio apliciran na križ. Križ se izvorno nalazio na krunici o čemu svjedoči ušica na vrhu patibula i kontekst nalaza drugih takvih križeva (Azinović Bebek 2009: 276, 277, kat. br 1-3). Križevi tipa Caravaca, koji se također nazivaju loretski ili Benediktovi križevi, datiraju se u kraj 17. i početak 18. stoljeća, a pronađeni su na više lokaliteta u Hrvatskoj, između ostalih na groblju kod crkve sv. Stjepana u Brelima kod Makarske (Božek & Kunac 1998: 208, br. 295 i 296) i u crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi (Azinović Bebek 2008: 176, 179, 184, br. 4 i 26; 2009: 276, 277, kat. br 1-3). Više Caravaca križeva nalazi se u fundusima Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu (Pavičić 1994: 82, 83, br. 72 i 73) i Narodnog muzeja Slovenije u Ljubljani (Knez 2005: 22, sl. 6; 2010: br. 25-33).

Osmanski kovani novac sultana Sulejmana II. promjera je 19 mm (Slika 33a-b). Riječ je o manguri, nominalu koji je vrijedio pola akče. Na aversu je tugra, tj. potpis sultana Sulejmana II. sa značenjem: „Šah Sulejman sin Ibrahima Han uvijek pobjedonosni", dok je na reversu tekst, koji sadrži podatak o godini i mjestu kovanja: „Duriba fī Sāray 1099.", tj. kovano u Sarajevu 1688.[42]

Istočno od SJ 27, pola metra sjeverno od vatrišta, u samom istočnom profilu otkriven je vrh pougljenog drvenog kolca (SJ 50, ▼109,48 m), dužine 38 cm i promjera 10 cm (Slika 34). Kolac je, vjerojatno, dio objekta koji se nalazi iza istočnog profila sonde. Vatrište SJ 38 i jama SJ 26 vjerojatno su u vezi s tim objektom. Pretpostavljamo da je riječ o objektima koji su izgorjeli tijekom osmansko-austrijskog rata u Slavoniji krajem 80-ih godina 17. stoljeća.

Istraživanja u sondi 7 potvrdila su vrlo intenzivne tragove života osmanskodobnog

42 Novac je analizirao Haris Dervišević na čemu mu zahvaljujemo.

***Slika 32a-b**. Križ tipa Caravaca iz SJ 27 (prednja i stražnja strana). (Foto: Damir Doračić)*

***Slika 33a-b**. Osmanski kovani novac sultana Sulejmana II. iz SJ 27 (A+R). (Foto: Damir Doračić)*

***Slika 34**. Ostaci drvenog kolca SJ 50. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 35**. Osmanskodobne jame SJ 224.*
(Foto: Marko Sinobad)

***Slika 36**. SJ 223, zapuna jame SJ 224.*
(Foto: Marko Sinobad)

***Slika 37**. Ulomci fine bljedosive glačane keramike iz SJ 223.*
(Foto: Maja Šunjić)

Đakova. U sondi 7 nalazila se jama SJ 224 ukopana oko 70 cm u zdravicu i sloj SJ 181 (Slika 35). Gradnjom ravelina jama je jako zasječena prema sjeveru, gotovo do dna. Na površini se nalazio tanki sloj gara ispod kojeg je bila zapečena zemlja (SJ 223) (Slika 36). Stijenke jame bile su zapečene. Pronađeno je nekoliko ulomaka kuhinjskog posuđa: lonaca bez oboda i ulomak poklopca. Iako je riječ o tek nekoliko ulomaka keramike, oni ne pokazuju neke znatnije promjene u odnosu na nalaze iz kasnosrednjovjekovnih jama. No u jami su se nalazili i ulomci fine bljedosive keramike koji su pripadali vrču s rebrom na ramenu i širokom trakastom ručkom (T. VI: 38; Slika 37). Taj se tip produkcije javlja na nizu osmanskodobnih lokaliteta, odnosno osmanskodobnih faza pojedinih lokaliteta u Mađarskoj, Srbiji i Hrvatskoj. Uglavnom se vezuje uz pojavu Osmanlija (Kovács 1998: 163, fig. 7; Bikić 2003: 145–150; Šiša-Vivek 2012: 209–211; Radić & Bojčić 2004: 199). Iako je ovdje očuvano tek nekoliko ulomaka vrča, njegova forma, ali ne i faktura, podsjeća na kasnosrednjovjekovne svjetlooker vrčeve. Pojava svjetlosive i tamnosive keramike u osmanskodobnoj fazi lokaliteta Josipovac – Selište i na lokalitetu Verušed tumači se upravo osmanskim utjecajem na tradicionalne, srednjoeuropske oblike (Šiša-Vivek 2012: 209–211). Samo 1,7 m sjevernije nalazila se jama SJ 226 ukopana oko 1 m u zdravicu. Kopanjem južnog jarka ravelina zasječen je južni dio jame, gotovo do dna. Jama je bila ispunjena sivom masnom zemljom u kojoj su na stijenkama vidljivi tragovi gorenja ilovače (SJ 225). U zapuni je pronađen dio vrata fine keramičke boce (T. VI: 37). Vanjska stijenka je bljedooker do smeđeoker boje što odražava nekontrolirane uvjete pečenja, dok su unutarnja stijenka i presjek sive boje. Faktura je jako slična spomenutom ulomku svjetlosivog vrča iz SJ 223. Ostali keramički ulomci pripadaju kuhinjskoj keramici. Promjena u odnosu na kasnosrednjovjekovni materijal vidljiva je na pojedinim ulomcima s ujednačenom tamnosivom bojom pečenja na unutarnjoj stijenci. No treba istaknuti da je na sačuvanim ulomcima i dalje prisutno karakteristično kasnosrednjovjekovno oblikovanje rubova. Između ovih jama, na dnu južnog jarka pronađen je bunar SJ 228 koji je bio ukopan u zdravicu i zapunjen zemljom iz sloja SJ 280. Dno se nalazilo na dubini od 106,30 m. Jama se tijekom istraživanja punila vodom. U zapuni nije bilo nalaza kojima bi se bunar preciznije datirao u kasni srednji vijek ili osmanski period. S obzirom na to da se nalazi između dvaju osmanskodobnih jama, za pretpostaviti je da je u vezi s njihovim nastankom. Izvorna visina bunara sigurno je bila barem na najvišoj točki ukopa SJ 224 (107,90 m) i 226 (107,82 m), a drastično je smanjena kopanjem južnog jarka.

U krajnjem jugoistočnom dijelu sonde 7 pronađeni su ostaci slojeva SJ 141 i 143 koji se mogu datirati u doba osmanske uprave. Dijelom su oštećeni prilikom izgradnje ravelina. Sloj pepela i gara (SJ 143) debljine 10-ak cm nalazio se odmah ispod sloja čiste

ilovače (SJ 140) nabačenog tijekom kopanja južnog jarka pri izgradnji ravelina. U sloju SJ 143 pronađeni su pećnjaci, ulomci kuhinjske keramike i tek nekoliko ulomaka fine stolne keramike. Također su pronađene velike količine životinjskih kostiju i metala. Metalni nalazi bili su izloženi vatri i visokoj temperaturi jer su dijelom rastaljeni. Uglavnom je riječ o željeznim čavlima, klinovima i okovima. Najveći broj keramičkih ulomaka pripada loncima koji nisu ukrašeni, poput lonca s naglašenim ramenom i jednostavno izvučenim rubom koji je na vrhu zaravnjen s utorom (T. V: 30). Ulomci finije stolne keramike su malobrojni. Pronađen je ulomak cigla crvene posude koja je iznutra glazirana tamnocrvenom, gotovo smeđom bojom te ulomak zdjelice koja je obostrano zelenoglazirana. Pronađeni su ulomci čašastih pećnjaka. Pećnjak izduženoga bikoničnog tijela i okruglog otvora narebren je i presvučen žućkastozelenom glazurom (T. VIII: 48). Rub mu je izbačen prema van i zaravnjen u široku plohu koja je također narebrena. Slični primjerci s Beogradske tvrđave (tip XVI/5) datiraju se u 16. i 17. stoljeće (Bikić 2003: 88). Kod neglaziranog pećnjaka oker boje pečenja rub je znatno uži (T. VIII: 49). Ispod SJ 143 nalazio se sloj sivkastosmeđe suhe zemlje s vrlo malo keramičkih nalaza (SJ 141).

Najvažniji nalaz iz vremena osmanske uprave je groblje koje, sudeći po položaju istraženih sondi, zauzima veći dio središnjeg prostora današnjeg Trga. Tijekom arheološkog iskopavanja u 2011. godini, otkrivena su dva groba. Jedan grob otkriven je u SI dijelu sonde 4, a drugi u JI dijelu sonde 6. Ukope nije bilo moguće definirati u oba slučaja. Pokojnici su imali ispružene ruke položene uz tijelo, te orijentaciju JZ-SI.

GROB 1: U grobu je pronađen kostur djeteta (SJ 72, ▼ 108,79 m) orijentiran u smjeru JZ--SI. (Slika 38). U gabaritima sonde otkriven je dio kostura od glave do zdjelice, dok je ostatak zalazio pod istočni profil sonde. Ruke pokojnika bile su ispružene i položene uz tijelo. Ukop za grob izvršen je u sloju SJ 49, s tim da je tijelo bilo polegnuto na zdravicu.

GROB 2: U grobu su pronađeni dijelovi kostura dviju osoba (SJ 101, ▼ 107,74 m), orijentirani u smjeru JZ-SI (Slika 39). U gabaritima sonde otkrivene su *in situ* kosti lijeve noge i dio prstiju lijeve ruke jedne osobe, te kosti lijeve ruke druge osobe, dok je ostatak kostura zalazio pod južni profil sonde. Dio stopala lijeve noge uništen je prilikom polaganja cijevi za slivne vode (SJ 111) 80-ih godina prošlog stoljeća. Zapadno od lijeve nadlaktice pronađeno je više ispremiješanih kostiju rebara,

***Slika 38**. Grob 1 u sondi 4. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 39**. Grob 2 u sondi 6. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 40**. Grobovi 3 – 9 u sondi 7. (Foto: Marko Sinobad)*

ključne kosti, lopatice i lubanja koje vjerojatno pripadaju kosturu druge osobe. Položaj kostiju ruke pokazuje da su ruke obaju pokojnika bile ispružene i položene uz tijelo. Pokojnici su bili položeni na zdravicu.

U SZ uglu sonde 7 (na poziciji kasnijeg ravelina) otkriveno je sedam grobnih cjelina (grobovi 3 – 9) i devet kostura (Slika 40). Ostaci kostura koji su pronađeni uz kosture u grobovima 5 i 7 dislocirani su, te stoga nisu smatrani posebnim grobovima. Nije jasno jesu li oni oštećeni sukcesivnim ukapanjem. Ukope grobova bilo je moguće samo djelomično definirati. Uglavnom se nalaze u SJ 181 i zdravici. Ukop groba 3 bio je uočljiviji jer je nešto dublji od ostalih ukopa. Južna strana ukopa groba 9 također je dobro definirana, dok je ostatak presječen prilikom gradnje ravelina. Također su vidljivi južni i istočni rub ukopa groba 8. Ukop groba 7 sasvim je jasan na istočnom dijelu, nešto manje na južnoj strani, dok ga prema sjeveru (tj. grobu 6) nije moguće definirati. Istočni rub ukopa grobova 6, 7 i 8 doima se kao jedna linija, s tim da kod pozicije groba 6 nije jasno je li ta linija pripada baš tom grobu budući da nedostaje najveći dio kostura. Ukopi grobova 4, 5 i 6 nisu definirani. Zapuna svih grobova, osim groba 3, bila je gotovo identična sa slojem SJ 292 koji se nalazio iznad njih. Ipak je za svaki grob dan poseban broj zapune (SJ 312–318). Zbog vrlo oskudnih nalaza u SJ 292 ne može se s punom sigurnošću ustvrditi je li taj sloj stariji i prekopavan prilikom ukopavanja pokojnika. Grobovi su bili pravilno poredani s ujednačenom orijentacijom pokojnika u smjeru JZ-SI, s vrlo blagim otklonom od osnovne linije Z-I. Izuzetak je grob 5 koji je orijentiran u smjeru Z-I. Pokojnici su bili položeni na leđa, s rukama pruženima uz tijelo. Otkrivene lubanje blago su okrenute prema J/JZ, tj. na desno. Nekoliko željeznih čavala otkriveno je u zapunama grobova 4 (1 komad), 6 (2 komada) i 8 (1 komad), no budući da otisci dasaka nisu bili vidljivi, ne smatramo ih dovoljnom indikacijom za pokapanje u ljesovima.

GROB 3: U grobu se nalazila lubanja, ključna kost i dio kralježaka odraslog muškarca (SJ 298, ▼108,35). Grob je bio ukopan u zapunu

jame SJ 288 i zdravicu. Ostatak kostura i ukopa presječen je prilikom gradnje ravelina (rov SJ 285 i vjerojatno sjeverni jarak). Antropološkom analizom ljudskoga osteološkog materijala ustanovljeno je da je riječ o osobi muškoga spola, između 40 i 50 godina. Patološke promjene na kostima (blagi degenerativni osteoartritis) i zubima (hipoplastični defekti) upućuju na svakodnevne mikrotraume i neishranjenost (Šlaus *et al.* 2013: 4)

GROB 4: U grobu se nalazio kostur odraslog muškarca (SJ 299, ▼108,63). Vidljive su kosti desne ruke, rebra te dio kralježnice, zdjelice i desna bedrena kost. Donji dio kostura presječen je s rovom SJ 285, a ostatak ulazi pod zapadni i sjeverni profil. Bio je položen na vrlo tanak sloj sivkaste zemlje s dosta gara ispod koje se nalazila zdravica. Ukop groba nije vidljiv. Antropološkom analizom ljudskoga osteološkog materijala ustanovljeno je da je riječ o osobi muškoga spola, između 40 i 50 godina. Na kostima je ustanovljen blagi degenerativni osteoartritis i Schmorlov defekt koji svjedoče o intenzivnom teškom fizičkom radu i neishranjenosti (Šlaus *et al.* 2013: 4).

GROB 5: U grobu se nalazio kostur djeteta (SJ 300, ▼108,53) starosti oko 12-13 godina na čijim kostima nisu bile prisutne patološke promjene (Šlaus *et al.* 2013: 5). Gornji dio kostura, od visine polovice nadlaktične kosti, ulazio je pod zapadni profil.

Pored njega nalazili su se poremećeni dijelovi kostura muškarca starosti između 25 i 35 godina bez patoloških promjena (Šlaus *et al.* 2013: 6).

Ukop groba nije bio vidljiv što otežava definiranje odnosa dvaju kostura.

GROB 6: U grobu su sačuvane obje nadlaktice i podlaktice, te ulomci kralježaka i pubične kosti djeteta starosti između 10 i 12 godina (SJ 301, ▼108,49). Na kostima nije bilo patoloških promjena (Šlaus *et al.* 2013: 7). Na nadlaktici je pronađen metalni predmet koji se poslije smrti povezao s kosti. U zapuni, neposredno iznad lijeve nadlaktice pronađen je brončani novac promjera oko 1,5 cm. Nakon konzervacije na aversu je vidljiv grb, a na reversu prikaz Bogorodice s Isusom i natpis *Patrona Hunagriae* (Slika 41a-b). Na njemu je vidljiva godina 162[.]. S velikom se vjerojatnošću može pretpostaviti da je riječ o denaru habsburškog cara Ferdinanda II.[43] Nalaz ugarskog novca u osmanskom Đakovu nije neuobičajen zbog blizine granice. Osim toga, ne treba isključiti ni mogućnost ratnog plijena. Upravo se 1621. godine, kao i tijekom prvih desetljeća 17. stoljeća, spominju pohodi po Ugarskoj porodice Memibegovića koja je usko vezana uz osmansko Đakovo (Papić & Valenčić 1990: 42).

GROB 7: U grobu su pronađeni kosturi dviju osoba. Kostur čija lubanja i gornji dio torza zalaze pod zapadni profil sonde pripadaju muškarcu u dobi između 25 i 30 godina (SJ 302, ▼108,47). Patološke promjene na kostima (blagi zarasli periostitis i blago zadebljanje na lijevoj goljeničnoj kosti) upućuju na mogućnost oboljenja od nespecifičnih bakterijskih infekcija, zaraznih bolesti ili traume. Na desnoj strani prsnog koša pronađene su lubanja i lijeva ključna kost koje pripadaju ženi u dobi od 55 godina na čijim kostima nisu uočene patološke promjene (Šlaus *et al.* 2013: 8). Ostali dijelovi kostura žene nisu pronađeni.

***Slika 41a-b**. Denar habsburškog cara Ferdinanda II. iz groba 6. (Foto: Damir Doračić)*

GROB 8: Kostur u grobu (SJ 303, ▼108,46) sačuvan je gotovo u cijelosti. Riječ je o ženi starosti između 40 i 50 godina. Na desnom koljenu prilikom analize uočeni su znakovi blagog degenerativnog osteoartritisa (Šlaus *et al.* 2013: 9). Budući da su kosti iz ovoga groba bile jako dobro očuvane, izuzet je uzorak koji je poslan na 14C analizu. Kalibracijom radiokarbonskog datuma (1610±30) uzorak je datiran između 1450. – 1640. godine (*Report of Radiocabon Dating Analyses, Beta Analytic* Inc., Miami, 18. 3. 2013.).

GROB 9: Od kostura (SJ 304, ▼108, 61) su preostale samo desna nadlaktična i podlaktična kost, te manji ulomak lubanje. Riječ je o mlađoj ženskoj osobi, starosti između 16 i 18 godina (Šlaus *et al.* 2013: 11).

Grobovi u sondi 7 nalaze se na gotovo identičnoj nadmorskoj visini kao i grob 1 u sondi 4, odnosno na samo 1,5 m relativne dubine. Pronađeni grobovi su rubni zapadni (sonda 4), odnosno istočni i južni (sonda 7) dio tog groblja. Sjeverna granica vjerojatno se nalazila na križanju današnjih ulica L. Botića i M. Gupca gdje je u sondi 6 otkriven grob

43 Novac je analizirao Miroslav Šeparović na čemu mu zahvaljujemo.

***Slika 42**. Nišan slučajno pronađen na Trgu J. J. Strossmayera 1959. godine. (Foto: Ana Grbeša)*

2. Iako je apsolutna visina tog kostura niža, grob se također nalazio na oko 1,5 m relativne dubine i bio je položen na zdravicu. Daljnje širenje groblja prema sjeveru onemogućavao je kasnosrednjovjekovni jarak koji je u vremenu korištenja groblja bio u funkciji. Prema kazivanju djelatnika Đakovačkog vodovoda koji su 2011. godine sudjelovali u istraživanjima, ljudski kosturi pronalaženi su prilikom polaganja cijevi za slivne vode 80-ih godina 20. st. na prostoru južno od sonde 6. Zajednička karakteristika istraženih grobova je činjenica da se nalaze na zdravici, a neki su dijelom ukopani u nju. Većinu ukopa nije bilo moguće definirati. Prilikom istraživanja u Biskupskom dvoru u Đakovu također su pronađeni ukopi bez definirane rake, položeni na zdravicu što se smatra tipičnim za grobove iz vremena osmanske uprave (Bojčić 1991: 2). Autor se ne izjašnjava o pitanju konfesije pokojnika. Grobovi otkriveni u prizemlju Bogoslovnog sjemeništa (Maroslavac 2006: 750, n. 50) nisu u vezi s ovim grobljem. To potvrđuju rezultati istraživanja u sondi 2 na Trgu J. J. Strossmayera gdje nisu pronađeni ostaci groblja (Gaea 2010: 6–10). Na temelju arheološke stratigrafije, nalaza novca i 14C analize, groblje na Trgu J. J. Strossmayera datira se u prvu polovicu 17. st. što se podudara s razdobljem osmanske uprave u Đakovu. Dostupni izvori pokazuju da je u kasabi Đakovo tijekom druge polovice 16. st. došlo do znatnog povećanja broja muslimana i smanjenja broja kršćana. Iz vizitacija 16. i 17. stoljeća poznato je da je katoličko stanovništvo kasabe Đakovo pripadalo župi u Selcima, odnosno da u samom Đakovu nije bilo crkve u sakralnoj funkciji. Groblje oko današnje župne crkve Svih svetih prestalo je funkcionirati sredinom 16. st. kada je započelo pokopavanje na obližnjem Ivandvoru, 3 km sjeverozapadno do središta Đakova (Filipec 2012: 216; Bojčić 1991: 85–86). Iako grobovi na Trgu J. J. Strossmayera sami po sebi ne upućuju jednoznačno na konfesionalnu pripadnosti pokojnika, povijesni izvori i kontekst daju dovoljno osnova za određivanje groblja kao muslimanskog. To ponajprije sugerira smještaj groblja u neposrednoj blizini Hasan-pašine džamije. U kasabi s većinskim muslimanskim stanovništvom teško je zamisliti kršćansko (katoličko) groblje u neposrednoj blizini džamije i utvrde. Osim toga, katolička groblja toga vremena funkcioniraju isključivo unutar posvećenog prostora crkve i ogradnog zida kojih u to vrijeme u Đakovu nije bilo. Iako navedena orijentacija grobova i ispružene ruke pokojnika nisu neuobičajene ni kod kršćanskih (katoličkih) ukopa, ipak je u to

vrijeme bio uvriježen običaj postavljanja ruku pokojnika/ce u prekriženi položaj. Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja na Trgu J. J. Strossmayera nišani nisu pronađeni, ali je jedan pronađen kao slučajni nalaz prilikom kopanja kanala 1959. godine (Dekker 1960: 67, katalog), a čuva se u Muzeju Đakovštine (Slika 42). Arheološka istraživanja muslimanskih grobalja na Bliskom istoku i sjevernoj Africi pokazuju da se grobovi na površini najčešće nisu obilježavali (Milwright 2010: 133). Zbog upotrebe nišana na području Bosne, ipak bi ih trebalo očekivati i ovdje. Pri istraživanju muslimanskog groblja oko Atik džamije u Bijeljini, pronalaženi su grobovi čiji su izgled i orijentacija slični đakovačkima, ali i ulomci nišana (Babić 2004: 48–61). Vrlo je vjerojatno da su nadgrobna obilježja u Đakovu počupana nakon habsburškog osvajanja grada. Rušenje građevina i spomenika s osmanskim obilježjima zabilježeno je 1691. u Slavonskom Brodu (Kljajić 2003: 131, n. 46). Groblje na Trgu J. J. Strossmayera moglo je početi funkcionirati već tijekom posljednje četvrtine 16. stoljeća s obzirom na znatan porast muslimanskog stanovništva. Vjerojatno mu je prethodila izgradnja Hasan-pašine džamije. Izgradnja ravelina 80-ih godina 17. stoljeća je *terminus post quem non* za postojanje groblja.

U sondi 1 periodu osmanske uprave pripada više kulturnih slojeva i arheoloških struktura. Najvažniji je sloj smeđe tvrde zemlje SJ 445 (gornja ▼ 110,08/109,22 m) otkriven ispod sloja SJ 398 koji je nastao nasipavanjem terena početkom habsburške uprave. Sloj SJ 445 utvrđen je gotovo na čitavoj površini sonde i ujedno je najstariji kulturni sloj. Ispod njega nalazi se zdravica (SJ 649) koja je u krajnjem zapadnom dijelu sonde utvrđena na ▼ od 109,30 m, a u krajnjem istočnom dijelu na ▼ od 109,40 m.

U jugoistočnom kutu sonde, između slojeva SJ 398 i 445, otkriven je sloj sive zemlje s dosta gara i pepela prosječne debljine 30 cm (SJ 418, gornja ▼ 110,12/109,82 m) (Slika 43). S njim se u vezu mogu dovesti jame SJ 439, 444, 463 i 469 u rubnim dijelovima tog sloja sa zapadne strane. U zapuni svih jama utvrđeni su otisci drvenih stupova koji su u potpunosti istrunuli. U jami SJ 439 bila su postavljena tri, a u jamama SJ 444, 463 i 469 dva drvena stupa. U zapuni jame SJ 439 (SJ 440) pronađena je keramička lula turskog tipa (PN 21) (Slika 44a-b). Luli nedostaje dio čašice i tuljca. Izrađena je od fine pročišćene gline, terakotne je boje pečenja, ali joj površina nije uglačana kao kod drugih lula tog tipa koje su pronađene u sondama 1 i 4. Dužina sačuvanog dijela lule je 4,3 cm, visina 3,9 cm, a prečnik ložišta 2,1 cm. Čašica lule i dio tuljca uz nju deseterokutno su profilirani.

***Slika 43**. Sloj gara i pepela SJ 418. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 44a-b**. Keramička lula turskog tipa iz SJ 440. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 45**. Sloj zapečene zemlje SJ 446.*
(Foto: Marko Sinobad)

***Slika 46**. Sloj zapečene zemlje SJ 447.*
(Foto: Marko Sinobad)

Zapadno od jame SJ 439 otkrivene su dvije manje jame SJ 455 i 457, a zapadno od jame SJ 463 jame SJ 465 i 467. Sjeverno od navedenih jama pronađene su dvije veće jame SJ 451 i 461 za koje se također može pretpostaviti istovremeni postanak. Oko jama SJ 444 i 451 otkriven je sloj crvene zapečene zemlje SJ 446 i 447 nastao kao posljedica vatre koja je gorjela na tom mjestu (Slike 45 i 46). Sve su jame bile ukopane u sloj SJ 445. Okolnosti nalaza pokazuju da je sloj SJ 418 nastao gorenjem drvenog objekta kojem su pripadale opisane jame i stupovi (Slika 47). U njemu je pronađeno više ulomaka raznog kuhinjskog posuđa i nekoliko ulomaka stolnog posuđa od kojih se izdvajaju dva oslikana i glazirana ulomka i ulomak grla i vrata vrča (Slika 48). Vrč je izrađen od fine pročišćene gline svijetlo terakotne boje pečenja. Između grla i vrata ima trokutasto profilirano rebro, a dio gornjeg dijela vrata ima ukras koji je izveden kotačićem u vidu dvaju nizova po pet i šest paralelnih redova sitnih kvadrata.

Tanki sloj zemlje s dosta gara i pepela iznad sloja SJ 445 otkriven je i zapadno od ukopanog objekta SJ 510 (SJ 538, gornja ▼ 109,80/109,75 m). Sloj je utvrđen u širini od oko 4 m ispod sloja zemlje SJ 646 koji je nastao kopanjem i izbacivanjem zemlje iz objekta SJ 510. U sloju SJ 538 pronađeni su brojni ulomci keramike s tim da nema glazirane keramike. Svi ulomci pripadaju kuhinjskom posuđu koje je izrađeno od pročišćene gline raznih nijansi sive i terakotne boje s primjesama kvarcnog pijeska i prašine (Slika 49). Ulomci široko razgrnutih i profiliranih oboda otkrivaju da su većinom u pitanju lonci loptastih trbuha. Pojedini lonci u predjelu trbuha ukrašeni su valovnicom i ravnim koncentričnim linijama. Među nalazima izdvajaju se četiri sitna ulomka keramike svjetlooker boje pečenja, od kojih dva imaju uobičajen oslik izveden tankim ukrštenim crvenim linijama koje tvore mrežasti ukras u obliku rombova.

Zapadno od sloja SJ 538 i ispod podnice od opeke SJ 405 otkrivene su dvije jame ovalnog oblika SJ 414 i 416 koje su ukopane u sloj SJ 445 (Slika 50). Ukop je u oba slučaja izvršen do sloja zdravice. Jame su bile zapunjene sivom zemljom (SJ 415 i 417) identične boje kao sloj SJ 445, ali osjetno rahlijom u odnosu na sloj u koji su ukopane. U zapunama je pronađeno više ulomaka keramičkih posuda i metalnih predmeta. U zapuni SJ 415 pronađeni su ulomci kuhinjskog posuđa grube izrade i kupa kanalica (Slika 51). Pojedini ulomci pripadaju loncima loptastih trbuha i široko razgrnutih i profiliranih oboda. Svi su ulomci raznih nijansi sive boje, a rađeni su od gline koja ima primjese kvarcne prašine, dok pojedini ulomci imaju i primjese sitnog pijeska. Ista vrsta

***Slika 48**. Ulomci keramike iz SJ 418. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 47**. Ostaci izgorjelog drvenog objekta u jugoistočnom kutu sonde 1. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 49**. Ulomci keramike iz SJ 538. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 50**. Jame SJ 414 i 416 ukopane u sloj SJ 445. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 51**. Ulomci kuhinjskog posuđa iz SJ 415. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 52**. Keramički ulomci iz SJ 417. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 53**. Kanal SJ 408 ukopan u SJ 445 i zdravicu. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 54**. Ulomci keramike iz SJ 407. (Foto: Maja Šunjić)*

keramike pronađena je i u zapuni SJ 417, s tim da su prisutni i ulomci čašastih neglaziranih pećnjaka blago profiliranih oboda s žlijebom na gornjoj površini (Slika 52). Posebno se izdvaja sitni ulomak finije stolne posude svjetlooker boje koja je oslikana tankim crvenim linijama.

U sjeverozapadnom kutu sonde otkriven je kanal SJ 408 (▼ vrha ukopa 109,83/109,68 m, dna ukopa 109,10/108,96 m) ukopan u sloj SJ 445, zapune jama SJ 587 i 589, te zdravicu (Slika 53). Kanal je orijentiran u pravcu sjeveroistok-jugozapad. Vrh ukopa bio je zapunjen slojem SJ 390 koji je zbog težine utonuo u izvornu zapunu od tamno sive rahle zemlje (SJ 407). Iskopavanjem zapune kanala, u gabaritima sonde, otkriveni su tragovi 18 drvenih kolaca koji su bili postavljeni jedan uz drugog (SJ 419-436, gornja▼ 109,38/109,32 m). Kolci su u potpunosti istrunuli, a od njih je ostao samo otisak u zapuni kanala. Promjer kolaca bio je od 16 do 20 cm. U zapuni SJ 407 pronađeno je nekoliko ulomaka keramike od kojih su databilni ulomci oboda vrča valovito oblikovanog izljeva (Slika 54). U pitanju je keramika fine fakture, crvene boje pečenja. Vanjska površina oslikana je bijelom bojom tehnikom prskanja, a potom premazana glazurom zelenkaste boje. Faktura keramike, tehnika oslikavanja i glazura potvrđuju osmansku provenijenciju vrča. Prema tipologiji keramičkih oblika gradske keramike Beograda 16. i 17. st. odgovara vrču tipa VI/3 (Bikić 2003: 66).

Iskopavanjem sloja SJ 445 pronađeni su brojni ulomci keramike, stakla i raznih metalnih predmeta, ali znatno manje nego u sloju SJ 398. Od posebnih nalaza pronađena su dva srebrna novca. Jedan je ugarski denar rimsko-njemačkog cara Rudolfa II. (1576. – 1608.) iz 1599. godine kovan u Kremnici u Slovačkoj (PN 18) (Slika 55a-b). Promjer novca je 15 mm, a težina 0,5 g. Na aversu je ugarski

***Slika 55a-b**. Ugarski denar rimsko-njemačkog cara Rudolfa II. iz 1599. godine kovan u Kremnici u Slovačkoj. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 56a-b**. Poltorak poljskog kralja Sigismunda III. iz 1622. godine kovan u Bydgoszczu (Bromberg) u Poljskoj. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 57a-b**. Keramička lula iz SJ 445. (Foto: Maja Šunjić)*

grb i natpis RVDII·RO·I·S·AV·G·H·B·R·, dok se na reversu nalazi prikaz Bogorodice s Djetetom, inicijali kovnice K-B (*Kremnitz Burgstadt*), te natpis PATR × 1599 × HUNG. Drugi novac je poltorak (= 3 krajcara) poljskog kralja Sigismunda III. (1587. – 1632.) iz 1622. godine kovan u Bydgoszczu (Bromberg) u Poljskoj (PN 19) (Slika 56a-b). Promjer novca je 19 mm, a težina 0,9 g. Na aversu je grb poljskog ogranka švedske kraljevske dinastije Vasa i natpis SIGIS·3·D·G·REX·P·M·D·L, a na reversu kraljevski glob s križem na kojem je ispisano Z 4, godina kovanja (16)22, glava magarca u kartuši ispod globa, te natpis · MONE · NO ·· REG · POLO ·.

U zapuni ukopa za betonsku cijev za oborinsku vodu u zapadnom dijelu sonde, u razini vrha sloja SJ 445 pronađeno je više sitnih ulomaka keramičke lule koja, s obzirom na to da zapunu čini zemlja iz iskopa, najvjerojatnije potječe iz tog sloja. Od pronađenih ulomaka bilo je moguće djelomično rekonstruirati čašicu lule (Slika 57a-b). Lula je izrađena od pročišćene gline, ima uglačanu površinu i sive je boje pečenja. Visina lule je 3,4 cm, a prečnik ložišta 1,5 cm. Gornji dio cilindričnog dijela čašice ukrašen je vertikalno postavljenim paralelnim žljebovima. Na donjem dijelu čašice nalazi se horizontalno izveden sitni ukras u vidu kruga s tri radijalno postavljene linije, a ispod njega, u razini gdje se tuljac spaja sa čašicom, kratki vertikalno postavljeni žljebovi. Analogiju nismo uspjeli pronaći, ali način izvođenja ukrasa uz pomoć pečata i kotačića potvrđuju osmansku provenijenciju lule.

Među staklenim nalazima u sloju SJ 445 izdvaja se ulomak staklene narukvice (Slika 58). Narukvica je izrađena od bezbojnog stakla sa zelenim i tirkiznoplavim nitima, a po vanjskoj površini ima aplikacije od staklene paste u dvije nijanse zelene boje. Sličan ulomak staklene narukvice pronađen je i sloju SJ 27 u sondi 4.

Najveći udio u pronađenoj keramici u sloju SJ 445 čine ulomci raznog kuhinjskog posuđa lokalne izrade, a prisutni su i ulomci finijega stolnog posuđa srednjoeuropske i osmanske provenijencije. Lokalna keramika izrađena je od pročišćene gline s primjesama kvarcnog pijeska i prašine, raznih nijansi sive i terakotne boje pečenja (Slika 59). Najveći broj ulomaka pripada loncima loptastih trbuha i široko razgrnutih oboda. Dva ulomka trbuha ukrašena su valovnicom. Proizvod lokalnih radionica je i jedan čašasti pećnjak terakotne boje pečenja (Slika 60). Obod pećnjaka blago je profiliran s plitkim žlijebom na gornjoj površini. Visina pećnjaka je 10,8 cm, promjer otvora oko 10,5 cm, a dna 6,2 cm.

Osmanska keramika zastupljena je s neglaziranim, glaziranim i oslikanim posudama (Slika 61). Posude su izrađene od fino pročišćene gline, vješto su oblikovane na brzorotirajućem nožnom kolu, crvene su boje pečenja i imaju veliku specifičnu težinu. Glazure su kompaktne i sjajne raznih nijansi zelene boje. Glazura je najčešće nanesena preko sloja bijelog premaza, a ima i ulomaka na koje je glazura nanesena direktno. Više ulomaka oslikano je tehnikom slijevanja. Pronađeni ulomci su toliko sitni da u većini slučajeva nije moguće odrediti formu

***Slika 58**. Ulomak staklene narukvice iz SJ 445. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 59**. Lokalna keramika iz SJ 445. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 60**. Čašasti pećnjak iz SJ 445. (Foto: Maja Šunjić)*

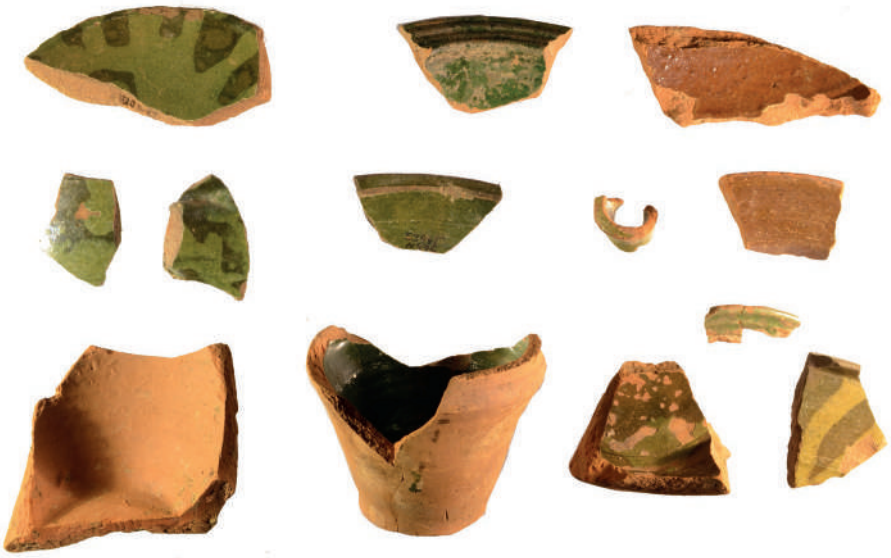

***Slika 61**. Ulomci neglaziranih, glaziranih i oslikanih posuda iz SJ 445. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 62**. Ulomak keramike ukrašen sgraffito tehnikom iz SJ 445. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 63**. Ulomci sive glačane keramike iz SJ 445.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 64**. Ulomci keramike koja pripada srednjoeuropskom kulturnom krugu iz SJ 445.*
(Foto: Maja Šunjić)

i tip posude kojoj su pripadali. Od oblika mogu se prepoznati duboka kalotasta zdjela na koničnoj stopi, tanjur, lonac i pećnjak. Od jednog pećnjaka sačuvalo se dno i dio tijela s rebrom po sredini. Pećnjak ima usko dno promjera 4,6 cm. Druga dva ulomka pripadaju pećnjacima širokoga vodoravnog oboda s rebrasto profiliranom gornjom površinom. Među pronađenim ulomcima izdvaja se jedan ulomak ukrašen tehnikom urezivanja tzv. *sgraffito* tehnikom (Slika 62). Ukras je izveden urezivanjem po posudi nakon što je premazana bijelim premazom, a prije nanošenja glazure. Takav način ukrašavanja zbog primjene isključivo jedne tehnike naziva se *jednostavni sgraffito* (Bikić 2003: 136). Siva glačana keramika zastupljena je sa svega četiri ulomka, od kojih se izdvaja jedan ulomak manje zdjele ili čaše (Slika 63).

U sloju SJ 445 pojavljuju se i ulomci keramike koja pripada srednjoeuropskom kulturnom krugu (Slika 64). Takvi su ulomci lonaca loptastog trbuha i trakastog oboda koji su izrađeni od kaolinske gline bijele ili bež boje pečenja i čija je unutrašnjost glazirana. Prisutna su i dva sitna ulomka fajanse modre i oker boje, te ulomak tanjura koji ima oslik smeđe boje na bijeloj osnovi. Istom kulturnom krugu pripadaju i ulomci tronožnih posuda za kuhanje čiji je recipijent premazan glazurom smeđe i zelene boje. Pronađeni su ulomci dvije nožice koje u vrhu imaju udubljenje nastalo pritiskom palca. Također su pronađeni ulomci oslikane keramike svjetlooker boje pečenja. Oslik čine tanke ukrštene crvene linije koje tvore mrežasti ukras u obliku rombova.

U razini zdravice u sondi 1 otkriveno je više jama raznih dimenzija i kanala čije su zapune

***Slika 65**. Jama SJ 502. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 66**. Jama SJ 506. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 67**. Jama SJ 497 i jama od stupa SJ 499.*
(Foto: Marko Sinobad)

***Slika 68**. Jame u zapadnom dijelu sonde 1.*
(Foto: Marko Sinobad)

Slika 69. Kanali plitko ukopani u zdravicu, zapadno od ukopanog objekta SJ 510. (Foto: Marko Sinobad)

Slika 70. Jame SJ 587 i 589 i kanal SJ 408. (Foto: Marko Sinobad)

po boji i svojstvu bile identične sloju SJ 445. S obzirom na takve okolnosti nije moguće odrediti je li ukop za njih izvršen u sloju SJ 445 ili su njime bile samo zapunjene. Najveća koncentracija jama je u istočnom dijelu sonde na mjestu zidanog objekta iz 18. stoljeća SJ 402 i u krajnjem zapadnom dijelu sonde.

Ispod temeljne stope sjevernog zida objekta (SJ 402 i 408), zapadno od jame SJ 448 otkrivena je jama SJ 502 kružnog tlocrta promjera 1,05 m (Slika 65). U zapuni SJ 503 pronađeno je više ulomaka metalnih predmeta, stakla i dva ulomka keramike. Jedan sitni ulomak dio je dna pećnjaka izrađenog od fine gline crvene boje pečenja koji iznutra ima glazuru zelene boje. Boja pečenja, faktura i glazura pokazuju da je u pitanju pećnjak osmanske provenijencije. Zapadno od jame SJ 502, također dijelom pod temeljnom stopom sjevernog zida objekta (SJ 402 i 408), otkrivena je jama SJ 506 (Slika 66). U zapuni SJ 507 pronađen je tek jedan sitni ulomak oboda sive boje pečenja. Južno od jame SJ 448 otkrivena je jama ovalnog oblika SJ 497 koja zalazi pod južni profil sonde i jedna manja jama od stupa (SJ 499) (Slika 67). U zapuni jame SJ 499 pronađen je jedan sitni ulomak keramike sive boje pečenja.

Jame koje su po stratigrafskom položaju identične jamama SJ 497, 499, 502 i 506 otkrivene su i u zapadnom dijelu sonde, zapadno od ukopanog objekta SJ 510 iz 17. ili početka 18. stoljeća. Većinom je riječ o kružnim jamama od raznih drvenih stupova, ali su također otkrivene i jame većih dimenzija i različitih oblika (Slika 68). Dvadeset i devet jama koje su identificirane kao jame od stupova nismo bili u mogućnosti dovesti u pravilan međusobni odnos, ali ni u odnos s drugim većim jamama. U pet takvih jama pronađeno je po nekoliko ulomaka keramike. Svi ulomci pripadaju trbusima lonaca koji su rađeni od pročišćene gline s primjesama kvarcnog pijeska i prašine.

Zapadno od ukopanog objekta SJ 510 otkriveni su kanali koji su bili plitko ukopani u zdravicu (SJ 606, 612, 614, 616 i 622) (Slika 69). Oni su se također mogli uočiti tek u razini zdravice. Svi kanali su istovremeni i mogu se međusobno dovesti u vezu. Kanali SJ 606, dimenzija 1,9 x 0,45 m, 612, dimenzija 2,05 x 0,5 m i 614, dimenzija 2,4 x 0,6 m, paralelni su i imaju približnu orijentaciju sjever-jug. Udaljenost između kanala SJ 606 i 612 je oko 2 m. S druge strane, paralelni su kanali SJ 622, dimenzija 2,35 x 0,25 m i 616, dimenzija 0,9 x 0,2 m koji imaju približnu orijentaciju istok-zapad. Kanali SJ 614 i 622 spojeni su pod pravim kutom. Sjeverozapadno od kanala SJ 606 otkrivena je jama SJ 608, dimenzija 0,8 x 0,55 m. S navedenim kanalima u vezu se mogu dovesti i manje jame od stupova SJ 610, 618 i 620. U neposrednoj blizini otkrivena je i jama SJ 542, dužine 2,1 m, koja je samo manjim dijelom bila u gabaritima sonde, a njezin veći dio zalazi

pod južni profil sonde. U zapunama SJ 613 i 615 pronađen je po jedan ulomak lonca razgrnutog i profiliranog oboda sive boje pečenja. Otkriveni kanali i jame mogu se identificirati kao ostaci objekta koji je najvjerojatnije izgrađen u osmanskom periodu.

U sjeverozapadnom kutu sonde, nakon uklanjanja sloja SJ 445, otkrivene su jame SJ 587 (▼ vrha 109,35/109,29 m, dna 108,77 m) i 589 (▼ vrha 109,34/109,32 m, dna 108,83 m) koje su ukopane u zdravicu i presječene iskopom kanala SJ 408 (Slika 70). S obzirom na to da su jame šire i dublje od kanala, njihove zapune sačuvale su se pri dnu i dijelom uz obode. U zapuni jame SJ 589 pronađen je jedan ulomak lonca razgrnutog i profiliranog oboda sive boje pečenja (Slika 71). Istog stratigrafskog položaja je i jama SJ 556 koja nije iskopana u cijelosti jer zalazi pod južni profil sonde. U njezinoj zapuni također je pronađeno nekoliko ulomaka trbuha lonaca koji su izrađeni od pročišćene gline s primjesama kvarcnog pijeska i prašine, raznih nijansi sive boje pečenja (Slika 72).

***Slika 71**. Ulomak lonca razgrnutog i profiliranog oboda iz jame SJ 589. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 72**. Ulomci trbuha lonaca iz jame SJ 556. (Foto: Marko Sinobad)*

Ravelin i osmansko-habsburški sukobi

Istraživanjima 2011. u sondi 4 otkriven je segment jarka (SJ 47) koji zalazi pod istočni profil sonde, a pruža se u pravcu SZ-JI (Slika 73). Dno jarka uz zapadni profil sonde nalazi se na n. v. od 106,82 m, a uz istočni profil sonde na n. v. od 106,91 m. Duž južne padine jarka SJ 47 otkriveni su ostaci drvenih kolaca koji su bili zabijeni u zdravicu, a ostaci su palisade. U gabaritima sonde otkriven je 21 drveni kolac (▼ vrha 107,49/107,12 m). Sačuvana visina drvenih kolaca iznad sloja zdravice u istočnom dijelu sonde je oko 0,5 m, dok se u zapadnom dijelu sonde nisu sačuvali iznad sloja zdravice. Debljina kolaca je od 15 do 25 cm. Sjeverno i južno od obrambenog jarka SJ 47 otkrivena su dva kanala koja su ukopana u sloj SJ 49 i zdravicu, a bili su zapunjeni slojem zasipavanja SJ 30. Sjeverni kanal (SJ 62, ▼ dna ukopa 107,77/107,64 m) pruža se u pravcu SI-JZ, a južni (SJ 64, ▼ dna ukopa 107,79/107,66) u pravcu SZ-JI. Na dnu sjevernog kanala otkriveni su ostaci drvene grede.

Jedan od ciljeva kampanje u 2012. bio je pobliže definirati položaj, oblik i dimenzije ravelina koji je zajedno sa sjevernim jarkom otkriven 2011. godine. Istraživanjima u sondi 7 identificiran je južni jarak (SJ 179) u dužini od 13 m. Vrh ukopa jarka nalazi se na 108,77 m n. v., a dno na 106,60 m n. v. Otkriven je i nastavak sjevernog jarka (SJ 47 ▼vrha 108,46 m; ▼dna 106,65 m) u dužini od oko 5 m, čime je definiran vrh ravelina (Slika 74). Cijelom dužinom otkopanih dijelova južnog i sjevernog jarka proteže se palisada od hrastovih

***Slika 73**. Sjeverni jarak ravelina (SJ 47) u sondi 4. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 74**. Sjeverni (SJ 47) i južni jarak (SJ 179) s vrhom ravelina u sondi 7. (Foto: Zoran Wiewegh)*

***Slika 75**. Palisada od hrastovih kolaca u jarcima ravelina u sondi 1. (Foto: Maja Šunjić)*

kolaca čiji je promjer između 11 i 16 cm (Slika 75). Otkriveno je 56 kolaca u južnom i 27 u sjevernom jarku. Njihov spoj nije bio vidljiv jer je ulazio pod istočni profil sonde. Kolci su bili zabodeni u zdravicu i dodatno učvršćeni sivom masnom zemljom (SJ 280). Pojedini kolci bili su zabodeni (učvršćeni) isključivo u sloj SJ 280. Kolci su u izvornom izgledu ravelina i jaraka bili puno viši, o čemu svjedoče njihovi polomljeni ostaci pronalaženi u sloju nasipavanja SJ 180. Rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da je sjeverni jarak (SJ 47) bio dug barem 32,5 m. Između kolaca i ravelina nasuta je smeđa zemlja s primjesama usitnjene žbuke i mrvljene opeke (SJ 174). Tu činjenicu dodatno stratigrafski potvrđuje ukopavanje rova vezanog uz strukturu ravelina u sloj SJ 174. Taj rov identificiran je tijekom istraživanja 2011. godine (SJ 64). Položen je uz rub ravelina, usporedo s južnim i sjevernim jarkom. Pri dnu ukopa rova s južne strane ravelina pronađeni su ostaci gorene daske u vrlo tankom sloju. Na sjevernoj i istočnoj bočnoj strani ravelina bilo je zabodeno sedam tanjih kolaca promjera od 6 do 8 cm blizu kojih su bila četiri manja ukopa. Jedan od njih, promjera 18 cm, nastao je udarom topovske kugle koja se nakon udara rasprsnula. Osmansko-habsburški sukob na položaju ravelina dodatno je posvjedočen pronalaskom topovske kugle promjera 9 cm u sloju SJ 280 (Slika 76). Pronađena je u sjevernom jarku, neposredno uz kolac. Površina ravelina nalazila se na razini sloja žućkaste ilovaste zemlje s primjesama pijeska (SJ 351, gornja ▼109,45), te vrlo tankog sloja čiste ilovače (SJ 378, gornja ▼109,55). Oba su sloja bila bez nalaza. Razinu funkcioniranja ravelina također potvrđuje odnos tih slojeva i SJ 174 kojim su kolci u jarku s unutarnje strane ravelina dodatno utvrđeni: SJ 174 je nasut do razine slojeva SJ 351 i SJ 378.

Otkriće ravelina potvrđuje vjerodostojnost njegova prikaza na Sparrovu prikazu Đakova iz 1697. godine. Izgradnja ravelina sasvim je sigurno vezana uz osmansko-habsburški rat koji je uslijedio nakon poraza kod Beča 1683. godine. Iznesenu dataciju ravelina potvrđuju i rezultati radiokarbonske datacije uzorka drva iz kolaca napravljeni u različitim laboratorijima. Uzorak drveta iz istraživanja 2011. (*Results of Radiocarbon dating of sample KIA 46507*, Leibniz Labor für Altersbestimmung und Isotopenforschung, Kiel, 27. 11. 2012.) kalibriranjem radiokarbonskog datuma datira se u širi period od 1680. do 1955., no nikako nije stariji od 1640. godine. Sličan vremenski raspon (1650. – 1950.) dobiven je i za uzorak drveta kolca iz istraživanja 2012. godine (*Report of Radiocarbon Dating Analysis, Beta Analytic Inc.*, Beta-344410, Miami, 18. 3. 2013.).

Ravelin, kao karakterističan element bastionskih fortifikacija, dodan je zatečenom stanju utvrde koja je tijekom osmanskog

***Slika 76**. Topovska kugla iz sloja SJ 280. (Foto: Damir Doračić)*

perioda sačuvana u gotovo srednjovjekovnim obrisima. Prema opisu Evlije Čelebije iz 1660. godine, đakovački grad (utvrda) ograđen je „nabijenim drvenim šarapovima" i podzidan (Čelebi 1979: 240). Također se spominje jedna kapija i nepristupačan opkop. Vjerojatno su tom opkopu, tj. jarku koji se nalazio neposredno uz bedeme utvrde dodana još dva jarka (SJ 47 i 179) čime je formiran ravelin. Nema sumnje da je ravelin nastao ratnih 80-ih godina 17. stoljeća, no nije sigurno tko ga je izgradio. Naime, Osmanlije su napustile Đakovo 1687. kada ga je zaposjela habsburška vojska. Osmanlije su ponovno zauzele Đakovo 1689. godine, o čemu svjedoči i nalaz novca Sulejmana II. na dnu jarka pronađen tijekom istraživanja 2011. Prikaz ravelina na Sparrovoj grafici potvrđuje da je dočekao kraj 17. stoljeća. Njegovo postojanje u tom je trenutku bilo opravdano jer je u utvrdi još uvijek boravila vojska (Damjanović 2009: 23–24). Stablizacijom prilika nakon mira u Sremskim Karlovcima 1699. godine, utvrda s pridodanim ravelinom izgubila je vojno-strateško značenje što je omogućilo niz građevinskih intervencija na utvrdi u drugom desetljeću 18. stoljeća, odnosno biskupskom sklopu (Damjanović 2009: 25). Uspostavom obrambenog sustava s tvrđavama u Osijeku, Staroj Gradiški i Slavonskom Brodu, te sklapanjem Požarevačkog mira 1718. definitivno su stvoreni uvjeti u kojima su ravelin i jarak postali, ne samo nepotrebni nego i nepraktični za funkcioniranje grada. Stoga su zatrpani, a nekad podijeljen prostor pretvoren je u jednu cjelinu u čijem je središtu formiran trg.

Nasipavanje ravelina i jaraka

Spomenute intervencije u prostoru arheološki su dokumentirane istraživanjima i prema karakterističnim nalazima keramike mogu se datirati u tridesete godine 18. stoljeća. Sjeverni jarak ravelina u sondi 4 (SJ 47) bio je u višim dijelovima zatrpan slojem smeđe masne zemlje (SJ 30), dok je pri dnu otkriven sloj tamnosive masne zemlje (SJ 76, gornja ▼ 107,92 m). Prilikom iskopavanja sloja SJ 76, u dnu jarka pojavila se voda koja se uspela do n. v. od 107,12 m i na toj razini se zadržala do kraja istraživanja.

U sloju SJ 30 pronađeni su brojni ulomci keramike koji se datiraju od 16. do prve četvrtine 18. stoljeća. Iz pronađenoga keramičkog materijala potrebno je izdvojiti više sitnih ulomaka jednobojno glazirane i slikane osmanske keramike (Slika 77). Glazure su zelene boje u više nijansi. Vanjština jednog sitnog ulomka donjeg dijela trbuha i dna proširene ivice u vidu stope, za koji pretpostavljamo da pripada vrču, oslikana je tehnikom slijevanja. Spomenuti ulomak oslikan je bijelom bojom i potopljen u gust rastvor zelene glazure tako da su oslikane trake dobile svijetlu, a pozadina tamno zelenu boju. U sloju SJ 30 pronađena su i tri sitna ulomka habanske fajanse. Dva ulomka oslikana su kobalno modrom bojom preko bijele kositrene glazure. Na jednom ulomku (Slika 78) koji pripada donjem dijelu trbuha posude nalazi se segment dvostruke kružnice svijetlo modre boje kakva se pojavljuje na trbusima više habanskih vrčeva s kraja 17. i početka 18. stoljeća pronađenih tijekom zaštitnog arheološkog iskopavanja u prostoru staroga Franjevačkog samostana u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 60–61, 65–67, 74–75, br. 39–42, 52–57, 77–82). Slični vrčevi pronađeni su na više lokacija na Gornjem gradu u Beogradu (Bikić 2012a: 213, 216, 219, 220, sl. 5, 9b, 13a, 14). Oslik tamno modre boje s drugog pronađenog ulomka habanske fajanse vjerojatno je segment ovalne kartuše koja je bila oslikana na trbuhu posude. Među keramičkim materijalom iz SJ 30 nalazi se i jedan ulomak oboda glazirane i oslikane zdjele (Slika 79) koja se smatra proizvodom lokalnih radionica u osmanskoj tradiciji i datira u kraj 17. ili početak 18. stoljeća (Horvat & Biondić 2007: 18). Zdjela je izrađena od pročišćene gline s malo primjesa kvarcnog pijeska, okeržute boje pečenja. Unutrašnjost zdjele imala je glazuru smeđe boje te je uz obod bila oslikana dvjema kružnicama, međutim boju oslika nije moguće utvrditi jer je s pronađenog ulomka otpao. Ulomci posuda sličnih oblika i oslika pronađeni su u starom Franjevačkom samostanu u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 52, br. 26–28). Istom kulturnom krugu pripada i ulomak vrata vrča tamnosive boje pečenja i uglačane površine koji je također

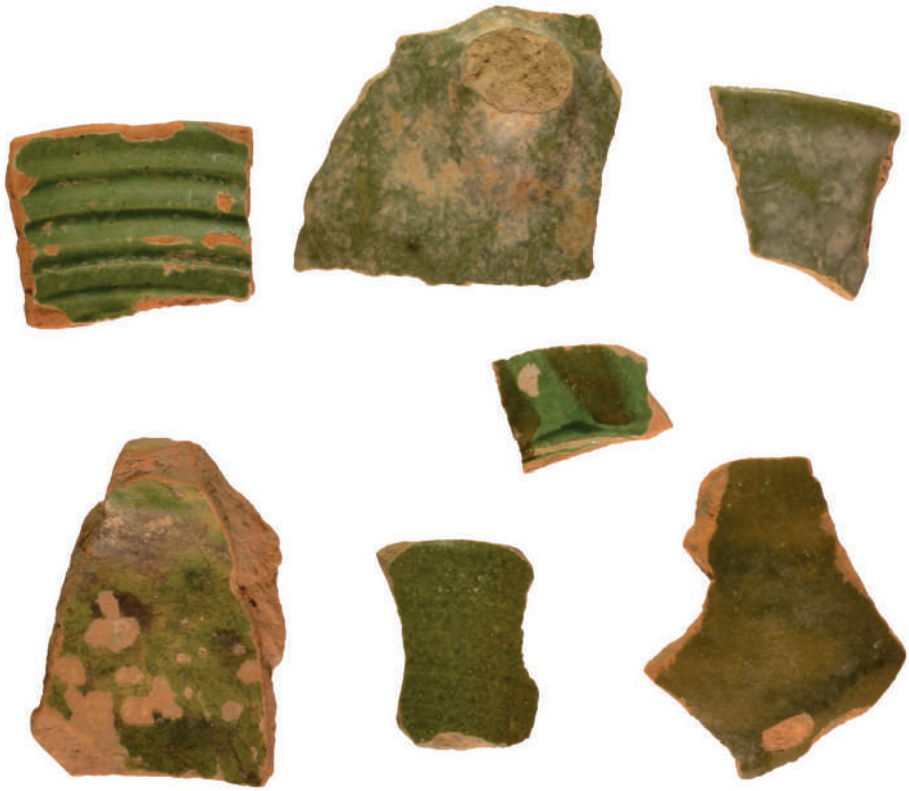

***Slika 77**. Ulomci jednobojno glazirane i slikane osmanske keramike iz SJ 30. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 78**. Ulomak habanske fajanse iz SJ 30.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 79**. Ulomak oboda glazirane i oslikane zdjele iz SJ 30.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 80**. Ulomak vrata vrča iz SJ 30.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 81**. Ulomak tanjura iz SJ 30.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 82a-b**. Mangura sultana Sulejmana II. iz SJ 76.*
(Foto: Damir Doračić)

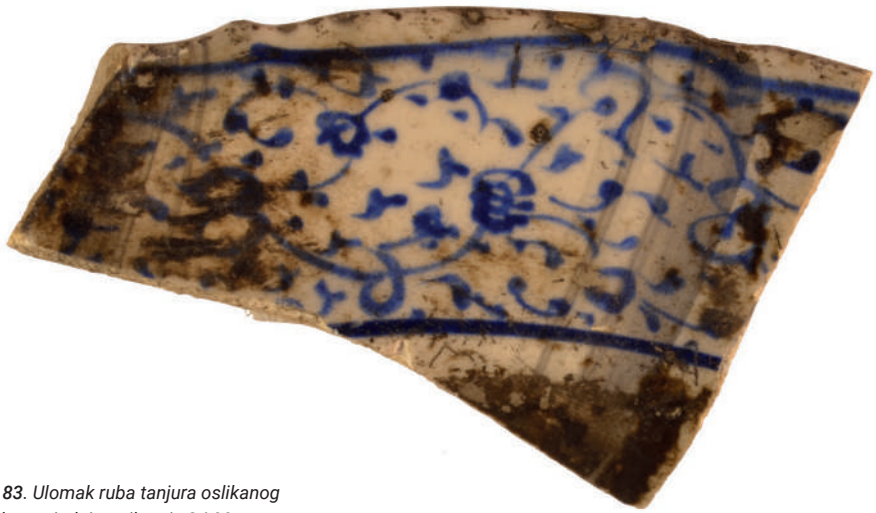

***Slika 83**. Ulomak ruba tanjura oslikanog tuğrakeş spiralnim stilom iz SJ 99. (Foto: Maja Šunjić)*

pronađen u sloju SJ 30 (Slika 80). Ulomak je fine fakture, tanke stijenke i ima ukras izveden kotačićem u vidu horizontalno postavljenih punih i točkastih kružnica. Ovaj tip keramičkih posuda izrađen je u tradiciji sivo glačane (metalizirane) osmanske keramike (Šiša-Vivek 2012: 200; Horvat & Biondić 2007: 95, br. 131). Mađarski istraživači smatraju da je grad Mohač bio vodeći proizvodni centar takve keramike tijekom 18. i 19. stoljeća (Bikić 2012a: 150). U sloju SJ 30 pronađen je i jedan ulomak tanjura čiji je rub izvijen prema van (Slika 81). Izrađen je od pročišćene gline s malo primjesa kvarcnog pijeska, okeržute boje pečenja. Recipijent je premazan glazurom smeđe boje. Ulomak je sličan ulomku tanjura austrijske provenijencije iz staroga Franjevačkog samostana u Osijeku koji je datiran u prvu polovicu 18. stoljeća (Horvat & Biondić 2007: 101, br. 149).

U sloju zapune donjeg dijela ravelina (SJ 76) nije bilo keramičkih nalaza osim sitnih ulomaka opeke. Jedini bitniji nalaz u sloju SJ 76 je osmanski novac pronađen uz drvene kolce palisade s unutrašnje strane ravelina (Slika 82a-b). Riječ je o manguri promjera 19 mm sultana Sulejmana II. kovanoj u Konstantinopolu 1687./88. godine (1099. godine po Hidžri). Na aversu novca je tugra, tj. kaligrafski amblem ili potpis sultana koja u prijevodu znači „Šah Sulejman sin Ibrahima Han uvijek pobjedonosni", dok su na reversu ispisani mjesto i godina kovanja.[44]

Jarci SJ 108 i 109 u sondi 6, za koje pretpostavljamo da su nastali u kasnom srednjem vijeku i korišteni tijekom čitava perioda osmanske uprave, bili su u višim dijelovima zapunjeni slojem tamno sive masne zemlje (SJ 99), a pri dnu slojem rahle crne zemlje s dosta organskog materijala (SJ 100). U sloju SJ 100 pronađena su svega dva ulomka kasnosrednjovjekovne keramike. U sloju SJ 99 pronađeni su brojni ulomci keramičkih posuda iz osmanskog i postosmanskog perioda, te jedan ulomak kasnosrednjovjekovne keramike. Najvažniji nalaz je ulomak ruba osmanske monokromne oslikane zdjele (Slika 83). Ulomak je oslikan kobaltnoplavom bojom na bijeloj osnovi i glaziran bezbojnom glazurom. Naknadno je bio izložen vatri. Rub je ukrašen punom širinom, a ukras je formiran unutar dvije kružne linije, s tim da vanjska linija prati valovito oblikovani rub zdjele. Stil ukrašavanja pripada *tuğrakeş* spiralnom stilu ili *Golden Horn ware* stilu koji je karakterističan za keramičku proizvodnju grada Iznika u Anatoliji, a pojavljuje se oko 1530. godine i traje do kraja 16. stoljeća (Pešić 2009: 339; Zmaić Kralj 2015: 67). Smatra se da je *tuğrakeş* spiralni stil inspiriran rukopisnim ukrasima monograma sultana Sulejmana Veličanstvenog tzv. tugri. Osnovni ukras na ulomku iz Đakova je niz valovitih linija između kojih su slobodno stojeći motivi u vidu kratkih zaobljenih crtica i točkica. Ulomak se može datirati u kraj 16. stoljeća. Dvije slične zdjele dekorirane *tuğrakeş* spiralnim stilom pronađene su na mjestu brodoloma trgovačkog broda kod pličine Sveti Pavao pokraj otoka Mljeta koji je otkriven 2006.

44 Novac je analizirao Haris Dervišević na čemu mu zahvaljujemo.

Slika 84. Ulomak zelenoglazirane zdjele iz SJ 99. (Foto: Maja Šunjić)

Slika 86. Ulomak glazirane i oslikane posude iz SJ 99. (Foto: Maja Šunjić)

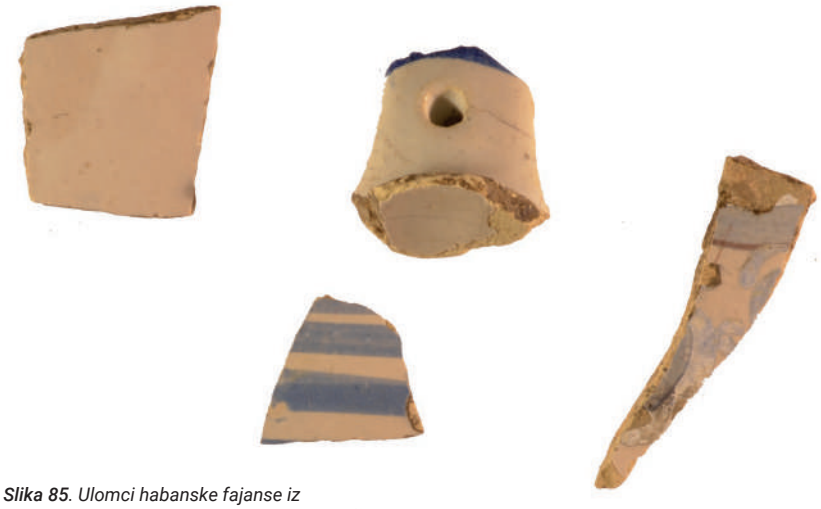

Slika 85. Ulomci habanske fajanse iz SJ 99. (Foto: Maja Šunjić)

Slika 87. Ulomci sive glačane keramike iz SJ 99. (Foto: Maja Šunjić)

godine (Miholjek 2009: 273; Pešić 2009: 340, sl. 1; Zmaić Kralj 2015: 66, 68, sl. 24, kat. br. 1 i 2). Drugi zanimljiv nalaz iz sloja SJ 99 je ulomak jednobojno glazirane osmanske zdjele (Slika 84). Zdjela je rađena od pročišćene gline s malo primjesa sivog pijeska sitne granulacije, crvene boje pečenja. Debljina stijenke zdjele stanjuje se od dna prema rubu. Rub ima plitki žlijeb s unutrašnje i gornje strane. Zdjela je s unutrašnje strane premazana glazurom zelene boje, dok je uz obod s vanjske strane vidljiv i temeljni bijeli premaz kojom je zdjela bila obojana prije nanošenja glazure. Ostatak vanjske površine nije bojan. Zdjela pripada tipu zdjele I/4 prema tipološkoj podjeli V. Bikić (2003: 24). Iz istog sloja potječe i tuljac keramičke lule (T. VIII: 45). Tuljac je kratak i proširen prema vrhu. Čašica lule bila je postavljena pod približno pravim kutom u odnosu na tuljac. Lula pripada turskom tupu lula. Slična lula pronađena je u Beogradskoj tvrđavi, a prema kontekstu nalaza datira se u drugu polovicu 17. stoljeća, točnije prije 1688. godine (Bikić 2003: 82; 2012b: 1, fig. 2/8). Odgovara tipu lule XII/7 (Bikić 2003: 82). U sloju SJ 99 pronađena su i četiri sitna ulomka habanske fajanse bijele kositrene glazure od kojih su tri oslikana (Slika 85). Jedan ulomak gornjeg dijela trbuha pripada vrču na kojem je bio oslikan floralni motiv većih dimenzija. Na ulomku se prepoznaju stapka cvijeta oslikana svjetloplavom bojom i omeđena crnom linijom te dvije vitice uz nju. Motiv nije moguće rekonstruirati na temelju pronađenog ulomka, ali svojim detaljima podsjeća na floralni motiv s moravskog vrča iz 1703. godine koji je pronađen u prostoru staroga Franjevačkog samostana u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 59, br. 37). Na drugom pronađenom ulomku koji pripada donjem dijelu trbuha nalazi se segment četverostruke kružnice svijetlo modre boje. Treći je ulomak vrha ručke koja je probušena uz tijelo posude. Na sačuvanom dijelu vidi se traka oslikana kobaltnomodrom bojom. Među keramičkim materijalom iz SJ 99 nalazi se i ulomak glazirane i oslikane posude (Slika 86) koja se smatra proizvodom lokalnih radionica u osmanskoj tradiciji i datira u kraj 17. ili početak 18. stoljeća (Horvat & Biondić 2007: 18). Posuda je bila izrađena od pročišćene gline s malo primjese kvarcnog pijeska, okeržute boje pečenja. Na ulomku je segment debele vijugave linije oslikane gustom bijelom bojom na smeđoj pozadini. Motiv vijugave linije je čest na posudama takve provenijencije, a pojavljuje se na više đakovačkih ulomaka. U sloju SJ 99 pronađena su i dva ulomka keramike fine fakture i tamnosive boje pečenja koja se također smatra proizvodom lokalnih radionica, a rađena je u tradiciji sivo glačane (metalizirane) osmanske keramike (Slika 87). Jedan ulomak

***Slika 88**. Sloj SJ 180 kojim su zasuti jarci ravelina. (Foto: Maja Šunjić)*

pripada dršci, a drugi trbuhu posude. Ulomak trbuha posude ima ukras izveden kotačićem u vidu horizontalno postavljene pune i točkaste kružnice.

U sondi 7 pronađena su tri sloja kojim su zasuti jarci ravelina: SJ 175, 137 i 180. Neposredno iznad polomljenih kolaca i s unutarnje strane južnog jarka uz ravelin bio je nasut tanki sloj smeđe rahle zemlje s dosta lomljene i mrvljene opeke (SJ 175). U njemu je bilo nešto malo keramičkih nalaza, uglavnom glazirane keramike. Od posebnih nalaza treba istaknuti ulomak tuljca keramičke lule (T. VIII: 43). Čašica nije sačuvana. Tuljac lule je sedmerostranog presjeka, s tim da je obruč blago proširen. Gotovo je identičan tuljcu pronađenom u SJ 130 (T. VIII: 44). Prizmatično oblikovanje tuljca lula nalazi se na nekoliko primjera lula s lokaliteta tvrđava Bač i Beogradske tvrđave, koje se datiraju u drugu polovicu 17. stoljeća (Гачић 2011: 82–83, br. 29; Bikić 2003: 80, 82, br. XII/1, br. XII/8). Oktogonalna profilacija tuljca prisutna je na luli iz staroga Franjevačkog samostana u Osijeku datiranoj u početak 18. stoljeća. (Horvat & Biondić 2007: 103, br. 155). Poligonalno oblikovanje tuljca smatra se osmanskom stilskom odrednicom (Kovács 2007: 127, 129, br. 1). Lula se datira u kraj 17. i početak 18. stoljeća.

Sjeverni jarak i veći dio južnog jarka bili su zasuti metalnosivom masnom zemljom s intenzivnim mirisom organskog raspadanja (SJ 180, gornja ▼109,30±20) (Slika 88). Na mjestu gdje se spajaju južni i sjeverni jarak (ispred špica ravelina) sloj SJ 180 bio je debeo oko 1,5 m. U sloju je bilo dosta nalaza stakla, keramike i životinjskih kostiju. Stakleni nalazi jako su fragmentirani, no ipak je moguće razaznati različite oblike: čaše, boce i vrčiće. Čaše su rađene od bezbojnoga prozirnog stakla. Uglavnom je riječ o koničnim čašama kod kojih je očuvano dno s manjim dijelom oplošja. Kod nekolicine primjera oplošje ima naglašene bridove, odnosno reljefno izvedene segmente koji završavaju lučnim nadvojima na različitim visinima (Slika 89a). Može se izdvojiti i nalaz čaše s mrežom tankih rebara koji se sijeku

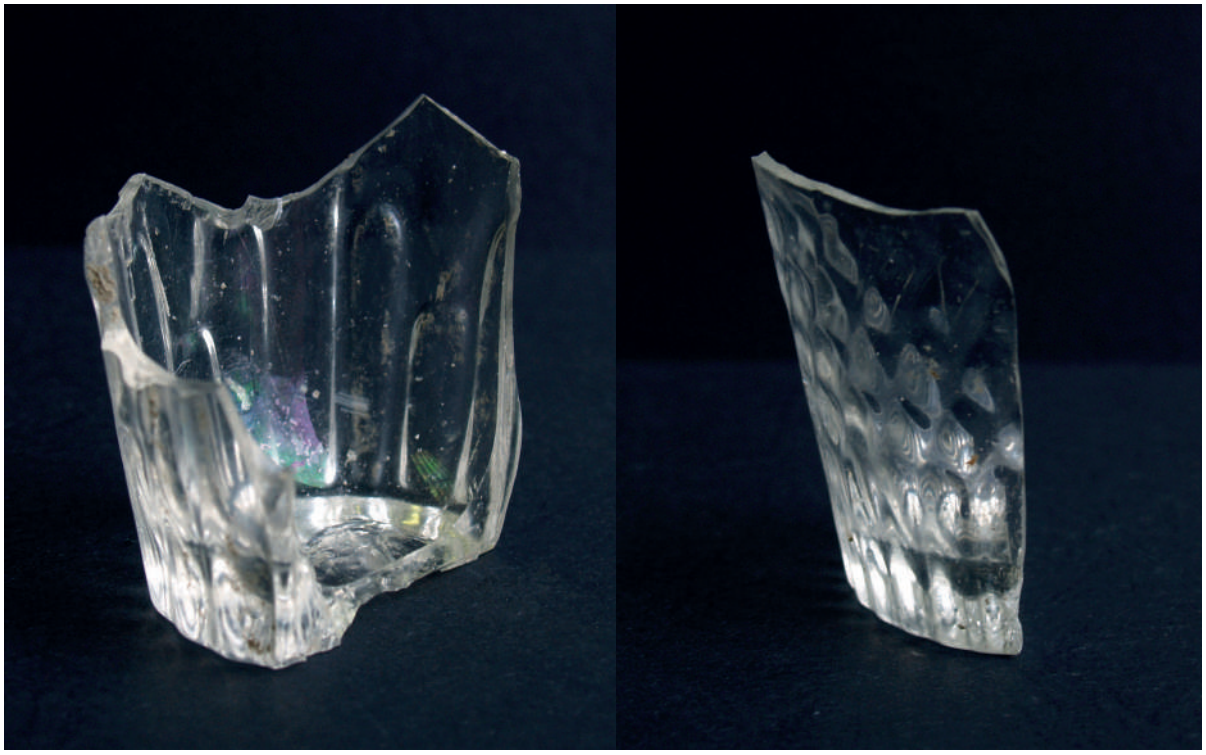

***Slika 89**. Staklene čaše iz SJ 180. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 90**. Ulomci staklenih boca, bočica i vrčića iz SJ 180. (Foto: Maja Šunjić)*

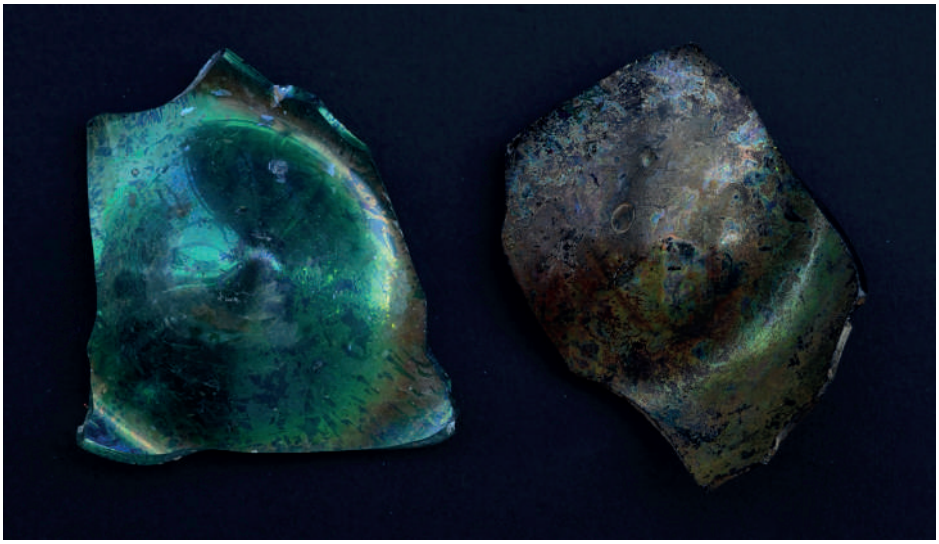

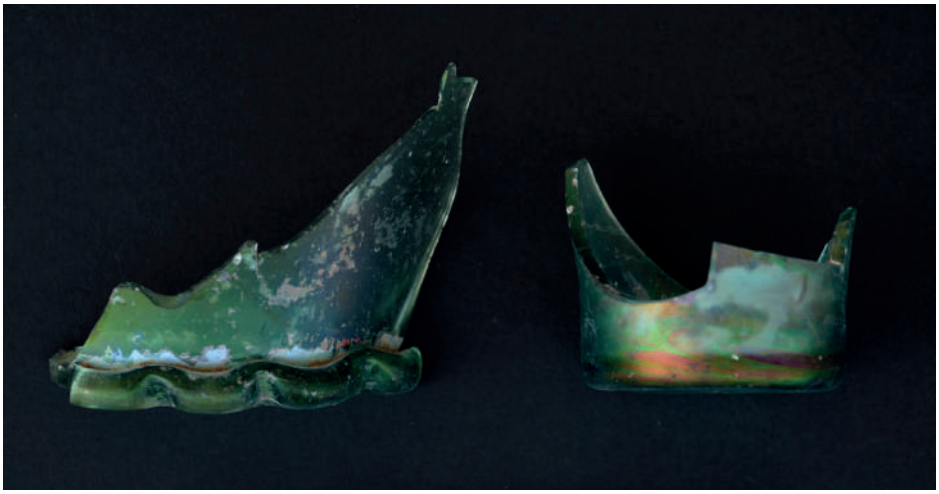

***Slika 91-92**. Dna staklenih posuda iz SJ 180. (Foto: Maja Šunjić)*

unakrsno (Slika 89b). Prema analogijama s čašama pronađenima u starom Franjevačkom samostanu u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 156–157), đakovački primjerci mogu se datirati u prvu polovicu 18. stoljeća. Najveći broj ulomaka stakla je plavkastozelene boje. U stijenkama su primjetni mjehurići zraka, a na površini jaka irizacija. Uglavnom je riječ o ulomcima boca, bočica i vrčića (Slika 90). Cjelovitije su očuvani ulomci dna, vratova i drški. Središnji dio dna boca redovito je uvučen (Slika 91). Među pronađenim ulomcima može se izdvojiti kružno oblikovano dno boce (?) čiji je završetak oblikovan valovito, odnosno u obliku girlande (Slika 92, lijevo). Pronađeni ulomci oplošja su mnogobrojni, ali jako sitni. Na pojedinim većim ulomcima oplošja prisutni se reljefni ukrasi u vidu zakošenih rebara (Slika 93). Pronađen je i jedan ulomak dna boce rađen od crnog stakla. Manji dio staklenih ulomaka pripada staklu iz prozorskog okna.

***Slika 93**. Ulomci staklenih posuda (vrat i oplošje) iz SJ 180. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 94**. Ulomci oslikanoga glaziranog tanjura iz SJ 180. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 96**. Ulomci glaziranih tanjura oslikanih vegetabilnim motivima iz SJ 180. (Foto: Maja Šunjić)*

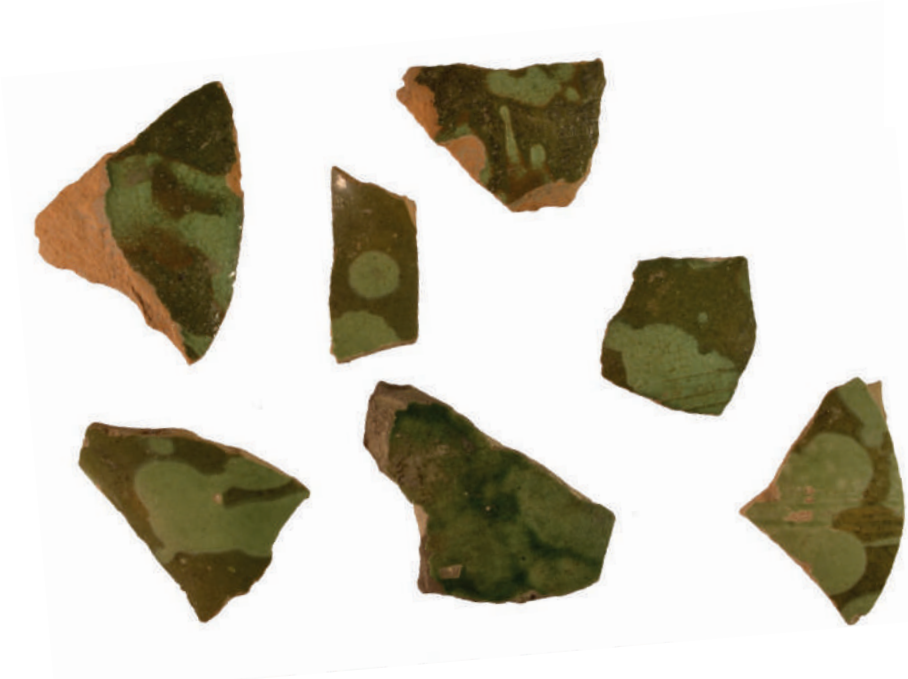

***Slika 95**. Ulomci vrčeva oslikanih prskanjem iz SJ 180. (Foto: Maja Šunjić)*

Riječ je o ravnim plohama bijelog stakla, koje vjerojatno potječu s obližnjih građevina. U SJ 180 podjednako su zastupljeni ulomci kuhinjske neglazirane keramike, uglavnom lonci te glazirane i oslikavane stolne keramike. Glazirani lonci su malobrojni. Iako je riječ o vrlo fragmentiranim primjercima, kod stolne glazirane keramike razaznaju se vrčevi, zdjele i tanjuri. Tanjuri imaju zadebljan rub koji može biti savijen prema unutra ili izvijen prema van i prevraćen. Primjer potonjeg tipa je tanjur oker crvene boje pečenja čija je unutrašnjost oslikana svjetlozelenim spiralnim ukrasom i nepravilnim linijama, te premazana tamnozelenom glazurom (Slika 94). Najbližu analogiju po obliku i ukrasu nalazimo na tanjuru austrijske provenijencije iz staroga Franjevačkog samostana u Osijeku datiranom u prvu polovicu 18. stoljeća (Horvat & Biondić 2007: 101, br. 149). Više ulomaka dekorirano je prskanjem svjetlozelenom bojom na tamnozelenoj podlozi (Slika 95). Riječ je o ulomcima više vrčeva što se vidi po unutrašnjoj stijenci koja se javlja u nekoliko varijanti: presvučena bijelom engobom s prozirnom glazurom i bijelom engobom bez glazure, te sam crijep bez premaza. Iako je riječ o vrlo fragmentiranim primjercima, vrlo su slični vrču iz staroga Franjevačkog samostana u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 96, br. 137). Ulomci glaziranih tanjura s ukrasom u kombinaciji svjetlozelenih, smeđih i bijelih vegetabilnih ukrasa rad su domaćih radionica (Slika 96). Njihova se produkcija dovodi u vezu s osmanskom tradicijom (Horvat & Biondić 2007: 18, 53–55). Osmanski utjecaj vidljiv je na ulomcima vrčeva tamnosive boje pečenja, zaglačanih površina i tankih stijenki koji su izrađeni na brzorotirajućem kolu (Slika 97). Riječ je o keramičkoj produkciji koja je rezultat utjecaja sivoglačane (osmanske) keramike na srednjoeuropske oblike, a proizvodila se u 18. stoljeću (Šiša-Vivek 2012: 200; Horvat & Biondić 2007: 95, br. 131). Najprepoznatljivija keramika u spomenutom sloju svakako je habanska fajansa (Slike 98-100). Pronađeno je više ulomaka koji uglavnom pripadaju

***Slika 97**. Sivi glačani vrčevi iz SJ 180. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 98**. Ulomci habanske fajanse iz SJ 180. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 99**. Dno vrča na niskoj stopi s manganljubičastim mramorizirajućim oslikom iz SJ 180. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 100**. Ulomci habanske fajanse iz SJ 137. (Foto: Maja Šunjić)*

monokromnoj fajansi. Na bijeloj kositrenoj engobi modrom su bojom oslikani stilizirani vegetabilni i geometrijski motivi. Na jednom ulomku oslikano je više horizontalnih polja međusobno podijeljenih linijama različitih širina (Slika 98, desno). Bliske paralele nalazimo na vrčevima iz staroga Franjevačkog samostana u Osijeku i Beogradske tvrđave (Horvat & Biondić 2007: 74, br. 77–78; Bikić 2012a: 213, sl. 5). Na temelju analogija može se pretpostaviti da je vertikalna podjela ostvarena mrežom (rombovima) koji su vidljivi u gornjem desnom uglu. Lijevo je dijelom vidljiv cvijet s išrafiranim listovima. U polju ispod nalazi se valovnica izvedena svjetoplavom bojom koja je ispunjena pužolikim viticama i točkicama. Takva se produkcija pojavila početkom 18. stoljeća, a karakteristična je za period nakon 1710. godine (Bikić 2012a: 214). Ulomak s prskanim oslikom u vidu mrlja i kapljica vjerojatno je pripadao vrču kakvi su pronađeni u starom Franjevačkom samostanu u Osijeku i na Beogradskoj tvrđavi (Slika 98, gore) (Horvat & Biondić 2007: 64–65, br. 48–51; Bikić 2012a: 213, 215, sl. 5, sl. 7). Također je pronađeno dno vrča na niskoj stopi s manganljubičastim mramorizirajućim oslikom na bijeloj kositrenoj podlozi (Slika 99). Slični primjerci manganske fajanse iz staroga Franjevačkog samostana u Osijeku na temelju analogija s nalazišta Vyškov u Moravskoj datirani su u tridesete godine 18. stoljeća i smatrani moravskim proizvodom (Horvat & Biondić 2007: 70–71, br. 67–69; Šurjan 1982: 6, 17, 48). Međutim, nalazi iz Vyškova nemaju paralela u Moravskoj i najvjerojatnije su neke druge provenijencije.[45] U SJ 180 pronađena je necjelovita keramička lula izrađena od prljavobijele bljedožućkaste gline (T. VIII: 47). Tuljac je kratak i sačuvan u cijelosti, dok je od čašice preostao tek manji dio. Spoj je pod pravim kutom. Obruč lule je izveden prstenasto u obliku ribljeg oka i ukrašen nizom trokutića.

Preko struktura ravelina i na prostor južno od južnog jarka u sondi 7 bio je nasut sloj smeđe masnije zemlje s komadima mrvljene opeke i žbuke (SJ 137). Na najzapadnijem otkrivenom segmentu južnog jarka SJ 137 nasipavan je neposredno iznad SJ 175, te je debljina sloja na tom dijelu oko 1 m. Na ravelinu je nasut vrlo tanko (cca 30 cm) i prati se do sloja SJ 180 u sjevernom jarku. U sloju SJ 137 također je bilo dosta nalaza, prije svega keramike, kao i metala, stakla i životinjskih kostiju. Stakla je bilo znatno manje nego u SJ 180. Keramika je uglavnom glazirana. I ondje su pronađeni ulomci monokromne habanske fajanse koji su pripadali manjoj zdjeli (Slika 100). Također su pronađeni ulomci crveno pečenog većeg lonca s jednom ručkom koji je s vanjske strane premazan bijelom engobom, a iznutra je u cijelosti glaziran (Slika 101). Na profiliranom rubu promjera 25 cm i širine 4 cm nalazi se zelena glazura koja prema unutrašnjosti posude prelazi u smeđu. Na oba kraja ručke nalazi se rupica nastala utiskivanjem prsta. Sličan otisak prsta nalazi se i na loncima s ručkom na novovjekovnom lokalitetu Zoljani (Šiša-Vivek 2013: T. I/11, 12). Lonci iz Zoljana također su premazani izvana i vrlo sličnog oblika, no glazura je reducirana samo na rub i manjih su dimenzija. Sličnog oblika, dimenzija i boje je i lonac s ručkom iz Osijeka koji za razliku od đakovačkog primjerka nema bijeli premaz na vanjskoj površini (Horvat & Biondić 2007: 98, br. 140). Analogiju također nalazimo na novovjekovnom loncu s ručkom iz Čanjeva (Čimin 2008: 128, 169, sl. 17, T. 2/2). Glazirani tanjuri pojavljuju se s oslikom u kombinaciji svjetlozelenih, smeđih i bijelih vegetabilnih motiva i obilno nanesenom bijelom bojom na smeđoj podlozi, te su rad domaćih radionica (Slika 102). Kao što je već rečeno, takva se produkcija dovodi u vezu s osmanskom tradicijom (Horvat & Biondić 2007: 18, 53–55). U istom sloju pronađen je i jedan čitavi vrč (T. VII: 41). Riječ je o finoj tamnosivoj keramici, ujednačene boje pečenja, izrađenoj na brzorotirajućem kolu. Trbuh posude je blago loptast i ukrašen nizovima sitnih češljastih valovnica i okomitih crtica koji teku oko cijele posude. Uski se vrat neznatno širi prema trolisnom otvoru. Ručka je široka 2,5 cm i blago profilirana. Vrč ima probijeno dno na mjestu gdje je stijenka najtanja. Vrlo sličan vrč pronađen je na osmanskodobnom lokalitetu Verušed (16. i 17. stoljeće) (Šiša-Vivek 2012: 200, T.153/1215). Proizvodnja takvih vrčeva tumači se kao utjecaj sivoglačane osmanske keramike na srednjoeuropske oblike (Šiša-Vivek 2012: 200). Izrađivali su se početkom 18. stoljeća što svjedoči primjerak iz staroga Franjevačkog samostana u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 95, kat. br. 131), a sličan primjerak nađen je i u Beogradskoj tvrđavi u cjelini s početka 18. stoljeća.[46] Slično bi trebalo datirati i đakovački vrč. Osim tog primjera nađeno je još nekoliko ulomaka vrčeva te jedan ulomak zdjelice slične produkcije. U sloju SJ 137 pronađen je jedini primjer keramičkog pršljena izrađen od crveneoker keramike s rupicom promjera 0,8 cm.

45 Prema usmenom priopćenju Alene Kalinove, na čemu joj zahvaljujemo.

46 Prema usmenom priopćenju Vesne Bikić, na čemu joj zahvaljujemo.

***Slika 101**. Ulomci lonca iz SJ 137.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 102**. Glazirani tanjuri s vegetabilnim oslikom iz SJ 137.*
(Foto: Maja Šunjić)

U sondi 1 nasipavanje terena nakon osmansko-austrijskog rata s kraja 17. stoljeća očituju se ponajprije slojem SJ 398 (gornja ▼ 110,06/109,14 m). Po stratigrafskom kontekstu i pripadajućem arheološkom materijalu odgovara slojevima kojima su zatrpani ravelin i jarci u sondama 4, 6 i 7. Sloju SJ 398 pripada više od polovice ukupne količine pronađene keramike, stakla i metala u sondi 1. Sloj se na temelju pripadajućeg materijala može datirati u prvu polovicu 18. stoljeća. Od posebnih nalaza ističe se nalaz srebrnog novca njemačkoga slobodnog grada Nürnberga iz 1694. godine (PN 22) (Slika 103a-b). Promjer novca je 15 mm, a težina 0,9 g. Na aversu se nalaze veliki i mali grb grada Nürnberga iznad kojih je kerubin, a ispod slovo N, dok je na reversu dupli križ i natpis +STADT·MVNTZ·1694·. Među keramičkim materijalom najviše je keramike lokalnog porijekla, ali su prisutni i ulomci habanske fajanse, talijanske majolike, orijentalne fajanse, oslikane uporabne i dekorativne srednjoeuropske keramike, te sive glačane keramike južnougarske provenijencije.

U sloju SJ 398 također su pronađene tri keramičke lule turskog tipa. Sve tri lule izrađene su od pročišćene gline, imaju uglačanu površinu i terakotne su boje pečenja.

***Slika 103a-b**. Srebrni novac njemačkoga slobodnog grada Nürnberga iz 1694. godine.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 104a-b**. Keramička lula turskog tipa iz SJ 398.*
(Foto: Maja Šunjić)

Jedna je lula sačuvana gotovo u cijelosti (PN 16) (Slika 104a-b). Nedostaje joj tek dio čašice uz obod. Dužina lule je 5,3 cm, visina 3,7 cm, prečnik ložišta 1,7 cm, a unutarnji prečnik tuljca 1 cm. Tuljac je postavljen pod oštrim kutom u odnosu na čašicu. Dno čašice i tuljac blago su profilirani. Vrh tuljca je zadebljan i bikoničnog profila koji u pogledu od naprijed ima oblik osmerokutne zvijezde. Drugoj luli istog tipa nedostaje dio čašice i vrha tuljca (PN 23) (Slika 105a-b). Sačuvana dužina lule je 4,9 cm, visina 2,9 cm, prečnik ložišta 1,6 cm, a unutarnji prečnik tuljca 0,8 cm. Tuljac lule je deseterokutno profiliran. Vrh tuljca je zadebljan i bikoničnog profila, u pogledu od naprijed kružnog oblika bez udubljenja u predjelu grebena. Trećoj luli nedostaje dio čašice (PN 25) (Slika 106a-b). Dužina lule je 6,1 cm, visina 3,8 cm, prečnik ložišta 1,8 cm, a unutarnji prečnik tuljca 0,9 cm. Čašica lule i dio tuljca uz nju su deveterokutno profilirani, a dio tuljca uz obruč osmerokutno. Razdjelnicu u profilaciji čini blaga reljefna linija na sredini tuljca. Lule PN 16 i 25 pripadaju tipu I.1 (*Pipes with star-shaped-section rings*), a lula PN 23 tipu I.3 (*Pipes with simple rings*) prema tipologiji Z. Kopeczny i R. Dincă (2012: 170). Lula turskog tipa pronađena je u sondi 4 u zapuni jame SJ 25. Početak proizvodnje takvog tipa lula datira se u drugu polovicu 17. stoljeća, a prema kontekstu nalaza iz Beogradske tvrđave pouzdano je stariji od 1688. godine (Гачић 2011: 86, 87, kat. br. 44; Bikić 2012b: 1, fig. 2/2). Smatra se da se proizvodio u više proizvodnih centara na Balkanu, između ostalih u bugarskim gradovima Sofiji i Kyustendilu i da je upotrebljavan u drugoj polovici 17. i prvoj polovici 18. stoljeća (Robinson 1985: 164; Kopeczny & Dincă 2012: 170). Na upotrebu tog tipa lula u 18. stoljeću upućuje i kontekst nalaza pronađenih lula iz sonde 1.

Najveći broj ulomaka habanske fajanse pripada vrčevima kruškolikog oblika s jednom ručkom. Samo se dva vrča mogu djelomično rekonstruirati, dok su svi ostali ulomci previše sitni za bilo kakvu rekonstrukciju. Većina

***Slika 105a-b**. Keramička lula turskog tipa iz SJ 398.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 106a-b**. Keramička lula turskog tipa iz SJ 398.*
(Foto: Maja Šunjić)

ulomaka je monokromno oslikana različitim nijansama modre boje, ali ima i ulomaka oslikanih žutom i ljubičastom bojom (Slika 107). Od motiva prisutni su horizontalno postavljene koncentrične kružnice, razni listovi i cvjetovi, kružići sastavljeni od sitnih točkica, te motivi „riblje krljušti" sastavljeni od niza trokutasto složenih lukova. Znatan broj ulomaka oslikan je modrim točkama i mrljama različite veličine i oblika s tim da su one povremeno razlivane te je dobiven mramorizirajući efekt. Takav oslik prisutan je na djelomično rekonstruiranom vrču koji je pronađen u sloju SJ 398 u zapuni ukopanog objekta SJ 510 (Slika 108). Visina sačuvanog dijela vrča je 13,5 cm, promjer u predjelu trbuha 10,5 cm, a u predjelu vrata 5,6 cm. Oslik je izveden modrom bojom na bijeloj podlozi. Veoma sličan vrč pronađen je tijekom zaštitnoga arheološkog iskopavanja u prostoru staroga Franjevačkog samostana u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 64, br. 50). Smatra se proizvodom jedne od habanskih radionica u Sobotištu u Slovačkoj i datira u prvu polovicu 18. stoljeća (Horvat & Biondić 2007: 64, br. 50). Drugi djelomično rekonstruirani habanski vrč ima polikroman oslik (Slika 109). Promjer dna je 7,5 cm. Trbuh vrča blago je narebren na način da je prije pečenja vertikalno prignječen tankim predmetom u razmacima od 3,5 do 4 cm. Oslik u predjelu trbuha i vrata izveden je unutar dvije plave koncentrične kružnice koje su s vanjske strane flankirane motivom „riblje krljušti". Unutar njih su floralni motivi u vidu raznih palmeta plave i oker boje. Posebno je zanimljiv motiv iscrtan crnom bojom na jednom ulomku trbuha koji je, možda, oznaka radionice. Slično oslikani vrčevi datiraju se u početak 18. stoljeća i pripisuju slovačkim ili mađarskim radionicama (Horvat & Biondić 2007: 65, 66, br. 52, 53, 56).

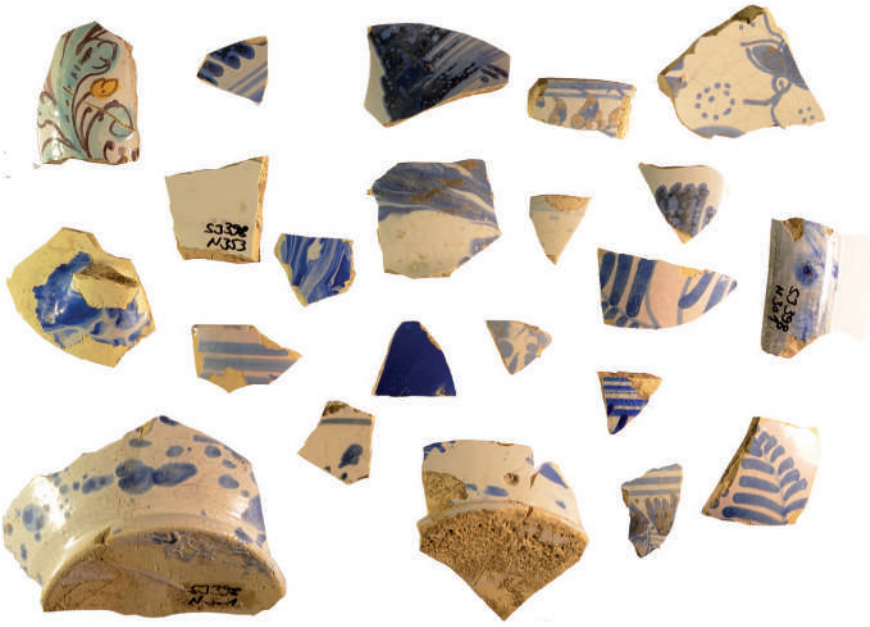

***Slika 107**. Ulomci habanske fajanse iz SJ 398.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 108**. Habanski vrč iz SJ 398.*
(Foto: Maja Šunjić)

Talijanskoj majolici sa sigurnošću se može pripisati tek nekoliko keramičkih ulomaka. Četiri ulomka pripadaju vrču koji je imao prstenastu stopu, nisku nožicu, okrugli trbuh, cilindrični vrat i profilirani obod s kljunastim izljevom (Slika 110). Tri ulomka pripadaju prstenastoj stopi i nožici vrča, dok je četvrti ulomak gotovo u cijelosti sačuvana profilirana drška. Vrč je ukrašen plavom, žutom i smeđom bojom. Takvi vrčevi proizvodili su se u gradu Pesaru, u talijanskoj pokrajini Marche krajem 17. ili početkom 18. stoljeća i primjeri su tradicionalnog sjeverno-talijanskog tipa vrča (Horvat & Biondić 2007: 41, br. 6). Drugi sitni ulomci prikazuju floralne motive koji su izvedeni žutom, svijetlo plavom, oker i crnom bojom.

Orijentalna fajansa zastupljena je s trima ulomcima od kojih dva pripadaju šalicama na niskoj koničnoj stopi (Slika 111). Dva ulomka imaju monokromni oslik izveden raznim nijansama modre boje na osnovi bijele boje. Jedan ulomak ima oznaku radionice na dnu šalice, dvostruku kružnicu na stopi i još jednu u donjem dijelu recipijenta, dok je iznad nje vidljiv manji segment vjerojatno floralnog motiva. Na drugom sitnijem ulomku razaznaje se tek floralni motiv u vidu latica cvijeta. Treći ulomak u cijelosti je prekriven glazurom modre boje, s tim da su pri dnu recipijenta uz stopu, crnom bojom oslikane konture tordirane trake. Sva tri ulomka vjerojatno su proizvod osmanskih ili perzijskih radionica.

Osim ulomaka fajanse, svojom atraktivnošću ističu se dekorativni i uporabni tanjuri proizvedeni u austrijskim, slovačkim, mađarskim i domaćim radionicama. Recipijenti svih tanjura su glazirani i oslikani, a izrađeni su od pročišćene gline s malo primjese kvarcnog pijeska, oker žute boje pečenja. Osnovna karakteristika tih tanjura je zakošeni i široki obod. Oslik je izveden engobom bijele, smeđe, zelene i terakotne boje na tamno smeđoj, bijeloj ili terakotnoj osnovi. Od motiva se pojavljuju floralni motivi, koncentrične kružnice iscrtane uz rubove dna i oboda, razne vitice i spirale, crtice i točke. Smatra se da su ti tanjuri nastali pod osmanskim utjecajem (Horvat & Biondić 2007: 18). Najcjelovitija rekonstrukcija bila je moguća u slučaju jednog ukrasnog tanjura čiji je obod rekonstruiran u cijelosti, ali bez dna (Slika 112). Promjer tanjura je 32 cm, a visina 5,5 cm. Unutrašnjost tanjura je polikromno oslikana i premazana prozirnom glazurom. Oslik je izveden preko engobe bijele boje, a čine ga stilizirani vegetabilni motiv u vidu niza

***Slika 109**. Polikromno oslikani habanski vrč iz SJ 398.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 110**. Ulomci talijanske majolike iz SJ 398.*
(Foto: Maja Šunjić)

oblih i povijenih listova koji su koncentrirani uz rub oboda i dna tanjura i jedna valovita linija uz vanjski rub oboda. Duž ruba na kojem se listovi spajaju iscrtane su kratke poprečne linije. Listovi su naizmjenično obojani svjetlosmeđom i bež bojom. Valovita linija uz obod je bež boje, a poprečne linije duž ruba oboda i dna tamnosmeđe boje. Drugi primjer je djelomično rekonstruirani duboki tanjur (Slika 113). Tanjur ima plitku koničnu stopu i profilirani rub oboda sa žlijebom s unutrašnje strane. Promjer tanjura je oko 33 cm, a visina 7 cm. Oslik je izveden na podlozi smeđe i crne boje u predjelu dna i crne boje u predjelu oboda. Na samom dnu nalazi se floralni motiv koji nalikuje palmeti s listovima zelene i bijele boje, a omeđen je s trima bijelim kružnicama. U rubnom dijelu dna uz obod iscrtane su tri bijele kružnice. Zakošeni obod također je oslikan floralnim motivom u vidu zelenih i bijelih povijenih listova od kojih su pojedini savijeni u volute. Motivi su omeđeni bijelom kružnicom koja teče duž samog ruba oboda. Ovom tanjuru jako su slični tanjuri iz Muzeja grada Beograda i Moravskog muzeja u Brnu koji se datiraju u kraj 17. i sredinu 18. stoljeća, a pripisuju se slovačkim radionicama (Bajalović-Hadži-Pešić 2000-2001: 118, 119, sl. 19 i 21). Osim dvaju opisanih tanjura, u sloju

***Slika 112**. Ulomci oslikanog tanjura iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 111**. Ulomci orijentalne fajanse iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 113**. Ulomci oslikanog tanjura iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 114**. Ulomci oslikanih tanjura iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 115**. Ulomci oslikanih tanjura iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 116**. Ulomci oslikanih tanjura iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)*

Slika 117. Ulomci sive glačane keramike iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)

SJ 398 identificirani su ulomci još najmanje devet različitih tanjura tog tipa (Slike 114 i 115). Prisutni motivi pripadaju uobičajenom opusu koji čine floralni motivi, vitice i koncentrične kružnice.

Austrijskim i mađarskim radionicama pripisuju se ulomci tanjura oslikani prskanjem kojim se postizao mrljasti ili prugasti ukras. Njihova specifičnost su malo dno, izrazito široki zakošeni obod i profilirani rub. Pojedini rubovi su izvijeni prema van i sljubljeni s tijelom tanjura. Prisutni su tanjuri smeđe, bijele i oker boje osnove s bijelim, zelenim i tamnosmeđim mrljama i prugama. Najcjelovitija rekonstrukcija bila je moguća u slučaju tanjura koji ima mrljasti oslik izveden tamnosmeđom bojom na svjetlosmeđoj podlozi (Slika 116). Promjer tanjura bio je oko 33 cm, a visina 6,5 cm. Rub oboda izvijen je prema van i sljubljen s tijelom tanjura. Ulomci tanjura s prugastim oslikom iz SJ 398, identični su tanjurima koji su pronađeni u zapuni jame SJ 508. Datiraju se u kraj 17. i prvu polovicu 18. stoljeća, a pronađeni su i u prostoru staroga Franjevačkog samostana u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 88, 90-92, br. 114, 118, 121, 124).

Specifična vrsta keramike iz sloja SJ 398 je i siva glačana keramika (Slika 117). Izrađena je od fino pročišćene gline na brzorotirajućem kolu. Vanjska površina je uglačana, dok se na unutrašnjoj površini prepoznaju tragovi prstiju nastali oblikovanjem posuda na brzorotirajućem lončarskom kolu. Karakterističan oblik su vrčevi uskog dna, širokog trbuha, uskog i cilindričnog vrata i profiliranog oboda s ručkom koja je aplicirana na vrat i rame. Takvi vrčevi često imaju ukras izveden kotačićem u vidu horizontalno postavljenih punih i točkastih kružnica, poput opisanog cijelog vrča iz SJ 137. Ulomci sive glačane keramike iz sonde 1 su sitni i bez mogućnosti rekonstrukcije. Izdvajaju se ulomci dva dna promjera 13,7 i 9,6 cm, te ulomci dvaju grla vrča s trokutasto profiliranim rebrima ispod samog oboda i u dnu grla prema vratu. Vanjski promjeri grla su 4,7 i 4,3 cm, a unutrašnji 2,6 i 2,1 cm. Na većem grlu iznad donjeg rebra nalazi se rupa promjera 0,4 cm koja je služila kao odušak za zrak. Među pronađenim ulomcima izdvaja se i nekoliko ukrašenih ulomaka trbuha. Ukras čine koncentrične horizontalne kružnice i kratke kose crtice. Na jednom ulomku trbuha ukras je vidljiv ispod korijena drške što kazuje da je ručka aplicirana nakon što je vrč bio ukrašen. Ova vrsta keramike izrađena je u tradiciji sive glačane (metalizirane) osmanske keramike, a smatra se proizvodom južnougarskih radionica od kojih se posebno ističu one u Mohaču koji je bio jedan od najvažnijih proizvodnih centara u osmansko doba, ali i poslije u 18. i 19. stoljeću (Bikić 2003: 150). Vrčevi iz osmanskog doba koji imaju gotovo identičan tip grla poput opisanih pronađeni su na arheološkom nalazištu Verušed u blizini sela Josipovac u Osječko-baranjskoj županiji (Šiša-Vivek 2012: 200, 262, T. 156, br. 1246). U sloju SJ 398 pronađeno je i jedno grlo vrča identičnog tipa, ali koje je izrađeno od fino pročišćene gline bež boje pečenja. Ručka je bila aplicirana u predjelu trokutasto profiliranog rebra u dnu grla. Vanjski promjer grla je 4,6, a unutrašnji 3,2 cm. Dio gornjeg dijela vrata ispod trokutasto profiliranog rebra ima ukras koji je izveden kotačićem s četirima paralelnima redovima točkica. Na sačuvanom ulomku vidljiva su tri takva niza. U istom sloju pronađena su i tri glazirana ulomka izrađena od fino pročišćene gline sive boje pečenja

Slika 118. Ulomci zelenoglazirane keramike iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)

Slika 119. Rekonstruirani lonac iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)

Slika 120. Djelomično rekonstruirani glazirani vrč iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)

Slika 121. Ulomci tronožnih posuda iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)

(Slika 118). Riječ je o ulomku dna i donjeg dijela trbuha čija je debljina stijenki od 0,8 do 1,6 cm i dio trakaste ručke koja u presjeku ima dimenzije 3,9 x 1,7 cm. Vjerojatno su sva tri ulomka pripadala istoj posudi. Glazura je svijetlo zelene boje. Keramika po fakturi i većoj specifičnoj težini odgovara osmanskoj keramici crvene boje pečenja, a po boji sivoj glačanoj keramici.

Domaćim radionicama mogu se pripisati lonci loptastih trbuha, profiliranih i povijenih oboda s jednom trakastom drškom koja je aplicirana na obod i gornji dio trbuha. Lonci imaju tanke stijenke, debljine svega nekoliko milimetara, izrađeni su od kaolinske gline s primjesom sitnog pijeska i bijele su ili bež boje pečenja. Takvi lonci izrađivani su na brzorotirajućem lončarskom kolu i pečeni su na visokoj temperaturi što je rezultiralo malom specifičnom težinom (Bikić 2003: 109). Unutrašnjost lonaca redovito je glazirana, dok je s vanjske strane glaziran samo obod i to djelomično. Glazura može biti bezbojna, žutooker, zelene i smeđe boje. Po trbuhu su često izvedeni plitki paralelni žljebovi i vidljive su tamne mrlje od vatre. Jedan takav lonac bilo je moguće rekonstruirati gotovo u cijelosti (Slika 119). Visina lonca je 18 cm, promjer dna 9,5 cm, a promjer najšireg dijela trbuha i recipijenta 15 cm. Lonac je izrađen od kaolinske

Slika 122. Ulomci čašastih pećnjaka iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)

gline bež boje pečenja. Obod i dio ručke uz obod premazani su zelenom engobom, a potom je čitava unutrašnjost premazana zelenom glazurom. Takvi lonci pronađeni su i prilikom zaštitnog arheološkog iskopavanja u prostoru staroga Franjevačkog samostana u Osijeku, a datiraju se u 18. stoljeće (Horvat & Biondić 2007: 98, br. 140–142). Oni su u panonskom prostoru prisutni i u vrijeme osmanske uprave, a prema tipološkoj podjeli koju je Vesna Bikić provela na beogradskom keramičkom materijalu 16. i 17. stoljeća pripadaju tipu lonaca II/21 (2003: 43, 110, sl. 8). Proizvod domaćih radionica vjerojatno je i djelomično rekonstruiran vrč s jednom polukružno savijenom drškom (Slika 120). Vrč je izrađen od pročišćene gline terakotne boje pečenja. Visina rekonstruiranog dijela vrča je 10,2 cm, a promjer najšireg dijela trbuha 11,1 cm. Vanjština je prevučena glazurom više nijansi oker boje koja ne prekriva u cijelosti tijelo vrča. Lokalnog porijekla također su i tronožne posude za pripremanje hrane na otvorenoj vatri. Nožice su aplicirane na obod ravnog dna i izvijene prema van, dok je cilindrična šuplja drška aplicirana na tijelo posude. Pronađene su četiri nožice od triju različitih posuda i jedna ručka (Slika 121). Posude su izrađene od fine kaolinske gline, bež boje pečenja. Visina dvije cjelovite nožice je 5,5 i 6,5 cm. Tri nožice u vrhu imaju udubljenje nastalo pritiskom palca, vjerojatno iz razloga da se nožice čvršće prilijepe za dno posude. Dužina cilindrične ručke je 11 cm, a promjer 4 cm. Ručka je po sredini narebrena dvjema žljebovima. Unutrašnjosti posuda premazane su glazurama zelene i smeđe boje. Na vanjskoj površini vidljivi su tragovi gorenja.

Među keramičkim materijalom iz sloja SJ 398 prisutni su i ulomci pećnjaka. Ulomci pripadaju pećnjacima čašastog oblika (Slika 122). Od jednog pećnjaka sačuvalo se nekoliko ulomaka i bilo je moguće djelomično ga rekonstruirati. Njegov promjer je 10,5 cm, a visina sačuvanog dijela 8,6 cm. Pećnjak je izrađen od pročišćene gline s primjesom kvarcne prašine, više nijansi sive boje pečenja. Ima duboko konično tijelo i trakasti obod povijen prema unutra sa žlijebom po sredini. Drugi pećnjak na temelju sačuvanog ulomka pripada pećnjaku čiji je promjer bio oko 13 cm. Izrađen je na brzom lončarskom kolu od pročišćene gline s primjesom kvarcne prašine, sive boje pečenja. Pećnjak ima vodoravan obod izvijen prema van i rebrasto profilirani gornji dio tijela. Ulomci trećeg pećnjaka pripadaju pećnjaku čiji je promjer bio 10,8 cm. Izrađen je na brzom lončarskom kolu od pročišćene gline crvene boje pečenja. Unutrašnjost je premazana glazurom smeđe boje. Pećnjak ima vodoravan obod izvijen prema van i jednu rebrastu profilaciju u gornjem dijelu tijela.

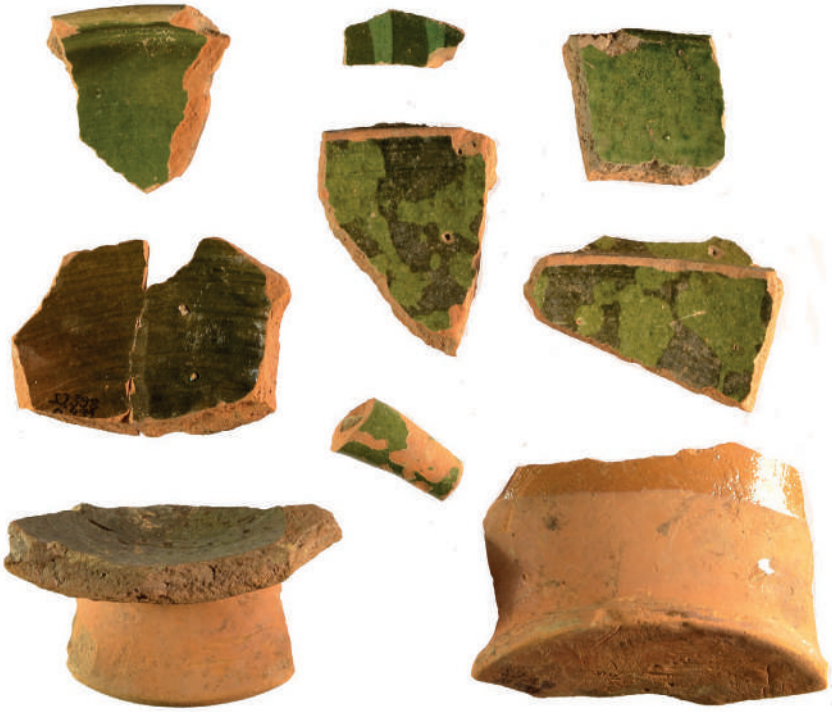

Slika 123. Ulomci osmanske keramike iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)

U sloju SJ 398, osim keramičkog materijala s kraja 17. i prve polovice 18. stoljeća, pronađeno je i više ulomaka osmanske keramike (Slika 123). Ulomci su izrađeni od fino pročišćene gline, crvene su boje pečene, imaju veću specifičnu težinu od ostale keramike i premazani su kompaktnim i sjajnim glazurama raznih nijansi zelene i smeđe boje. Od oblika mogu se prepoznati duboke kalotaste zdjele na koničnoj stopi i jedan tanjur. Pojedini ulomci oslikani su tehnikom slijevanja i prskanja. U sloju SJ 398 također je pronađeno nekoliko ulomaka keramike svjetlooker boje pečenja oslikanih tankim ukrštenim crvenim linijama koje tvore mrežasti ukras u obliku rombova (Slika 124). Ulomci su fine fakture i tankih stijenki, a vjerojatno su pripadali vrčevima. Takva keramika pripada srednjoeuropskom kulturnom krugu, a porijeklo ima u kasnosrednjovjekovnoj keramičkoj proizvodnji čeških, moravskih i mađarskih radionica. Proizvodila se od 13. do početka 17. stoljeća (Bikić 2003: 114, 115).

Sloju SJ 398 istovjetne su zapune više arheoloških struktura na prostoru sonde 1. Točno vrijeme nastanka tih struktura nije bilo moguće odrediti jer je arheološki materijal pronađen u njihovim zapunama identičan materijalu iz sloja SJ 398. Takva je jama SJ 448 (▼ vrha 109,95/109,90 m, dna 108,23/108,10 m) otkrivena ispod temeljne stope sjevernog zida objekta (SJ 402 i 408) (Slika 125). Jama je ovalnog tlocrta, a promjer po pravcu istok--zapad je 2,25 m. Jama nije iskopana u cijelosti jer dijelom zalazi pod sjeverni profil sonde. Jama je ukopana u sloj SJ 445, a zapunjena je

Slika 124. Ulomci crveno slikane oker keramike iz SJ 398. (Foto: Maja Šunjić)

Slika 125. Jama SJ 448. (Foto: Marko Sinobad)

***Slika 126**. Ulomci keramike iz zapune jame SJ 448. (Foto: Maja Šunjić)*

sivosmeđom rahlom zemljom SJ 449 (identično sloju SJ 398). U zapuni jame pronađeno je više ulomaka keramike, metala i stakla. Keramički materijal odgovara materijalu iz sloja SJ 398. Prisutni su ulomci keramike lokalnog, srednjoeuropskog i osmanskog porijekla (Slika 126). Lokalnog porijekla su ulomci trbušastih lonaca široko razgrnutih i profiliranih oboda. Najvažniji ulomak osmanske keramike je ulomak ravnog oboda s dijelom ručke osmanskog vrča ili pehara. Ulomak je izrađen od fine pročišćene gline crvene boje pečenja. Njegova vanjska površina ima glazuru zelene boje koja je nanesena preko premaza bijele boje. S unutrašnje strane glazura je nanesena samo uz obod, a niže je vidljiv bijeli premaz. Posebno interesantan je ulomak tronožne posude za kuhanje čija unutrašnjost ima glazuru zelene boje. Boja pečenja i faktura te posude odgovaraju boji i fakturi sive glačane keramike. Među keramičkim ulomcima iz SJ 449 pronađen je i jedan sitni ulomak habanske fajanse. Nakon zatrpavanja jame, zbog njezine dubine, došlo je do slijeganja materijala kojim je bila zatrpana i do prodora sloja SJ 390 u njezinu zapunu. Uslijed rastresitosti zemlje na tom mjestu, došlo je i do pucanja temelja zidanog objekta u širini jame. Taj dio zida razgrađen je zbog iskopa jame do njezina dna.

Zapadno od jame SJ 448, u središnjem dijelu sonde otkrivena je jama SJ 508 (▼ vrha 109,85/109,65 m, dna 108,75/108,62 m) dimenzija 2,25 x 2,15 m, koja je bila ukopana u sloj SJ 445 i zdravicu (Slika 127). Jama je bila zapunjena slojem sive zemlje SJ 509 (odgovara sloju SJ 398) u kojoj su pronađeni brojni ulomci keramike, stakla i metala. Izdvajaju se tri gotovo u potpunosti sačuvana monokromno oslikana i glazirana ukrasna tanjura. Tanjuri imaju koničnu stopu visoku nekoliko milimetara i rub oboda koji je zadebljan prema van. S vanjske strane, na pregibu između oboda i dna

***Slika 127**. Jame SJ 508 i 602. (Foto: Marko Sinobad)*

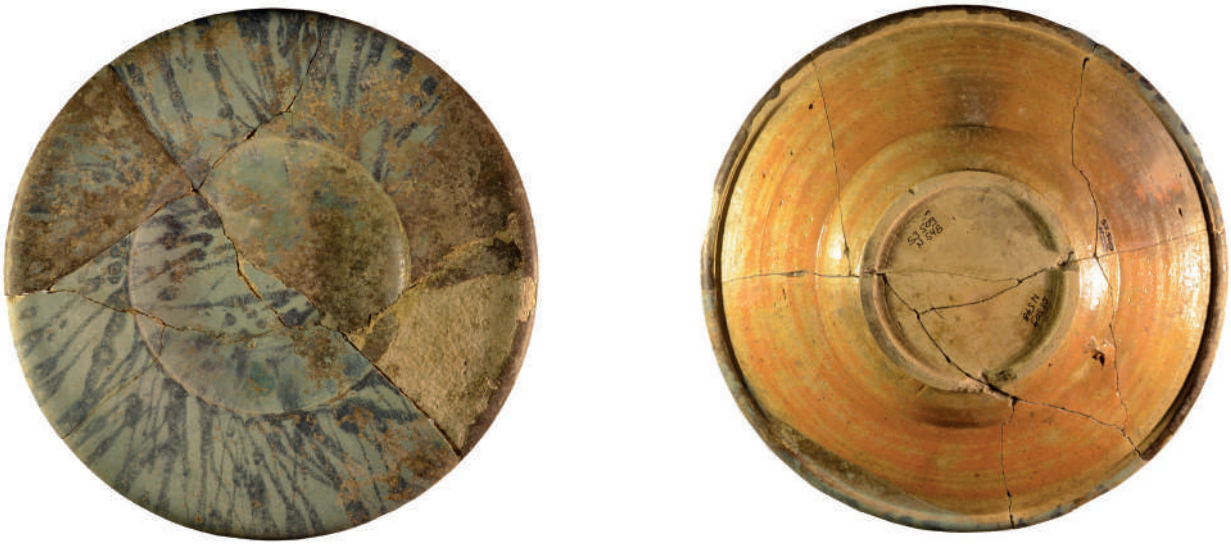

***Slika 128a-b**. Rekonstruirani tanjur iz SJ 509.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 129a-b**. Rekonstruirani tanjur iz SJ 509.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 130a-b**. Rekonstruirani tanjur iz SJ 509 i 602.*
(Foto: Maja Šunjić)

tanjura, aplicirana je ušica s rupom za vezicu o koju se tanjur vješao na zid. Tanjuri imaju identičan oslik u vidu mrlja i pruga različite debljine koji je izveden prskanjem. Na taj način ukrašen je unutrašnji dio tanjura, dok je vanjski premazan prozirnom glazurom, s tim da glazura nije nanesena na dno unutar konične stope. Jedan tanjur rekonstruiran je u cijelosti od osam ulomaka (Slika 128a-b). Promjer tanjura je 32,5 cm, a visina 5 cm. Oslik je izveden nanošenjem tamnosive engobe prskanjem po svijetlo zelenoj podlozi. Drugi tanjur rekonstruiran je od pet ulomaka, s tim da mu nedostaje dio oboda (Slika 129a-b). Promjer tanjura je 25,5 cm, a visina 4 cm. Oslik je izveden nanošenjem bijele engobe prskanjem po tamnosmeđoj podlozi. Treći tanjur također je rekonstruiran od pet ulomaka i nedostaje mu dio oboda (Slika 130a-b). Jedan ulomak tog tanjura pronađen je u susjednoj jami SJ 602. Promjer tanjura je 24,7 cm, a visina 4,5 cm. Oslikan je na identičan način kao prethodni tanjur. Identično oslikan tanjur, koji se pripisuje austrijskim radionicama i datira u kraj 17. ili početak 18. stoljeća, pronađen je tijekom zaštitnoga arheološkog iskopavanja u prostoru staroga Franjevačkog samostana u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 88, br. 114).

Među pronađenim nalazima u zapuni jame SJ 508 također su prisutni ulomci habanske fajanse, sive glačane keramike, te glazirane i oslikane keramike lokalnog porijekla. Ulomci habanske fajanse su monokromno oslikani vrčevi (Slika 131). Ističu se krupniji ulomci jednog ili dvaju vrčeva. Od jednog vrča sačuvan je dio dna i donjeg dijela trbuha. Promjer dna je oko 8 cm. Oslik u predjelu donjeg dijela trbuha čine dva reda dvostrukih kružnica plave boje. Od drugog vrča sačuvan je dio vrata i oboda. Promjer otvora je 7,5 cm. Oslik neposredno ispod oboda čine stilizirani cvjetovi u vidu točkica i listovi u vidu nepravilnih linija koji su s obje strane omeđeni dvostrukim kružnicama. Ispod toga, na vratu vrča, iscrtan je sličan krupniji vegetabilni motiv. Među ulomcima sive glačane keramike izdvaja se ulomak vrča uskog otvora koji čine grlo, vrat i dio ručke (Slika 132). Obod grla je u vidu trokutasto profiliranog rebra. Drugo trokutasto profilirano rebro nalazi se između grla i vrata od kojeg polazi trakasta ručka. Najširi vanjski promjer grla je 4 cm, a unutrašnji promjer 2,2 cm. Širina vrata je 4,1 cm. U visini rebra između grla i vrata nalazi se sito za pročišćavanje vode s jednom središnjom rupom i šest rupa uz stijenku vrata. Jedan lonac rekonstruiran je gotovo u cijelosti (Slika 133). Visina lonca je 17,3 cm, promjer dna 8 cm, promjer najšireg dijela trbuha 13,5 cm, a promjer recipijenta 14,5 cm. Lonac je izrađen od kaolinske gline bež boje pečenja.

***Slika 131**. Ulomci habanske fajanse iz SJ 508. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 132**. Ulomak sivo glačanog vrča iz SJ 508. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 133**. Rekonstruirani lonac iz SJ 508. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 134**. Ulomak lonca iz SJ 508. (Foto: Maja Šunjić)*

Obod s unutrašnje strane i dio ručke uz obod premazani su zelenom engobom, a potom je čitava unutrašnjost premazana zelenom glazurom. Na jednom dijelu vanjštine vidljivi su tragovi naknadnog gorenja. Sličan lonac pronađen je i sloju SJ 398. Djelo lokalnih grnčara su ulomci kuhinjskog posuđa izrađenog od pročišćene gline s primjesama kvarcnog pijeska ili prašine, raznih nijansi sive boje pečenja. Uglavnom je riječ o sitnim ulomcima trbuha. Izdvaja se ulomak gornjeg dijela trbuha lonca s obodom koji je izvijen prema van (Slika 134). Promjer otvora lonca bio je oko 12 cm. Ulomak odgovara tipu lonca II/7(9) prema tipološkoj podjeli Vesne Bikić (2003: 38).

U zapuni jame SJ 508 pronađena je znatna količina ulomaka staklenih predmeta. Pretežno je riječ o ulomcima boca raznog oblika i prozorskog stakla. Pojedine predmete bilo je moguće djelomično rekonstruirati. Izdvaja se staklena čaša na nožici s brušenim floralnim ukrasom (Slika 135a). Čaša je izrađena od bezbojnoga prozirnog stakla. Visina čaše je 13,5 cm, visina nožice 5,2 cm, promjer otvora 7 cm, a promjer stope 7,3 cm. Čaša ima kružnu i blago zakošenu stopu, profiliranu tanku stopu s kuglastim nodusom i nizom sitnih profilacija neposredno ispod recipijenta tankih stijenki u obliku trube. Oplošje je ukrašeno brušenim floralnim motivom u vidu devet identičnih cvjetova s četiri latice i četiri lista (Slika 135b). Čaša gotovo identične forme koja se datira u prvu četvrtinu 18. stoljeća i vjerojatno nizozemske provenijencije pronađena je u prostoru staroga Franjevačkog samostana u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 176, br. 58). U zapuni jame SJ 508 pronađeni su ulomci još najmanje dvije čaše od kojih su stope u cijelosti sačuvane (Slika 136). Promjer jedne stope s nožicom je 7,6 cm, a visina 5,8 cm. Nožica je tordirana, a u nju je umetnuta nit od modro obojenog stakla. Promjer druge stope je 7,2 cm. Također je pronađeno jedno djelomično rekonstruirano oplošje (Slika 137). Promjer recipijenta je 4,9 cm, a visina 5,2 cm. Osim ulomaka čaša, u istoj zapuni pronađeni su brojni ulomci prozorskog stakla. Izdvaja se okulus od bezbojnog stakla, podvrnutog oboda koje je sljubljeno s tijelom, ima promjer 12,5 cm (Slika 138). Također su pronađeni ulomci više boca od kojih je jedna djelomično rekonstruirana (Slika 139). Sačuvan je obod, vrat i gornji dio trbuha boce. Promjer otvora je 4,3 cm, a visina sačuvanog dijela boce 16 cm.

***Slika 135a-b**. Staklena čaša s brušenim floralnim ukrasom iz SJ 508. (Foto: Maja Šunjić)*

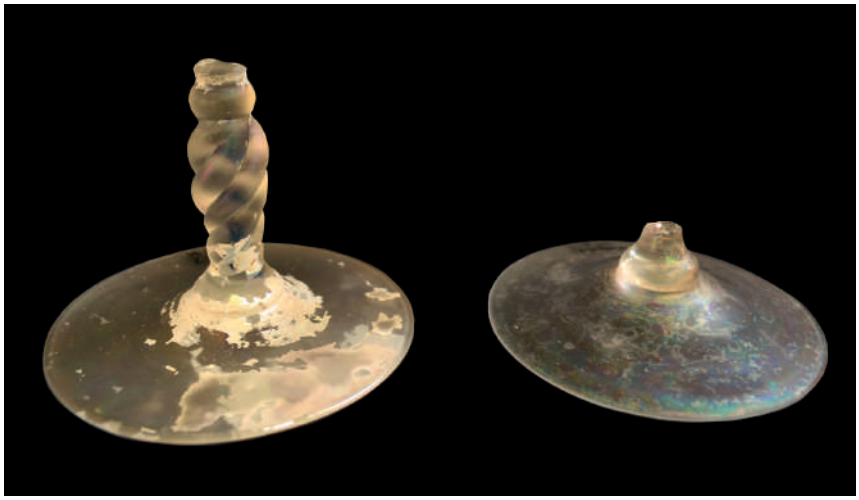

***Slika 136**. Ulomci staklenih čaša iz SJ 508. (Foto: Maja Šunjić)*

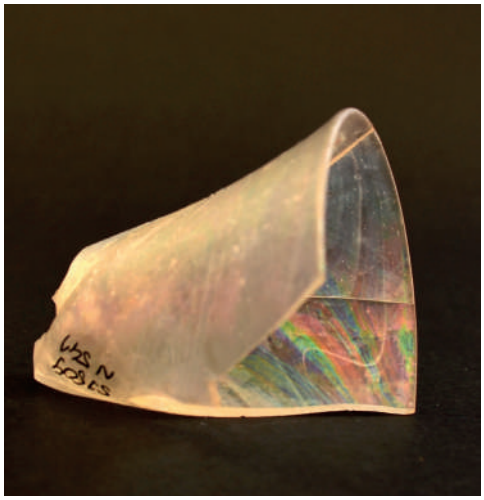

***Slika 137**. Djelomično rekonstruirano oplošje staklene čaše iz SJ 508. (Foto: Maja Šunjić)*

Sjeverno od jame SJ 508 otkrivena je jama SJ 602, a između njih kanal SJ 544 koji ima približnu orijentaciju sjever-jug. Jama SJ 602 bila je zapunjena slojem sive zemlje SJ 603, a ispražnjena je tek djelomično jer zalazi pod sjeverni profil sonde. U zapuni je pronađen keramički materijal identičan materijalu iz zapune susjedne jame SJ 508, a pojedini ulomci čak pripadaju istim predmetima i mogu se spojiti. Najzastupljeniji su ulomci monokromno oslikanih habanskih vrčeva (Slika 140). Oslik je izveden modrom bojom, a prisutni su floralni i vegetabilni motivi, te mramorni uzorak u vidu razlivenih točaka i mrlja različite veličine i oblika. Izdvaja se i ulomak oboda keramičkog tanjura fine fakture i bež boje pečenja. Njegova unutrašnjost ima oslik na bijeloj podlozi u vidu žutih cvjetova i zelenih listova (Slika 141). Među keramičkim materijalom prisutni su i ulomci sive glačane keramike i glazirani lonci izraženi od bijele kaolinske gline.

Zapadno od jama SJ 508 i 602 otkriven je veći ukopani objekt SJ 510 (▼ vrha ukopa na zapadnoj strani 109,86 m, vrha ukopa na istočnoj strani 109,72 m, dna 108,47/108,44 m), približne orijentacije sjeverozapad-jugoistok (Slika 142). Širina objekta pri vrhu ukopa je oko 5,5 m, a pri dnu oko 3 m. Dužina je ostala nepoznata jer objekt zalazi pod sjeverni i južni profil sonde. Objekt je ukopan u sloj SJ 445 i zdravicu. Znatan udio ilovače u sloju zemlje zapadno uz objekt otkriva da je riječ o zemlji iz iskopa (SJ 646, ▼ vrha 110,20/109,72 m). Na to upućuju i malobrojni ulomci keramike pronađeni u sloju SJ 646 koji odgovaraju keramičkom materijalu iz SJ 445. Ukop za objekt na zapadnoj je strani u punoj visini izveden okomito, dok je na istočnoj strani izveden stepenasto. Uz zapadni profil objekta

***Slika 138**. Okulus iz SJ 508. (Foto: Maja Šunjić)*

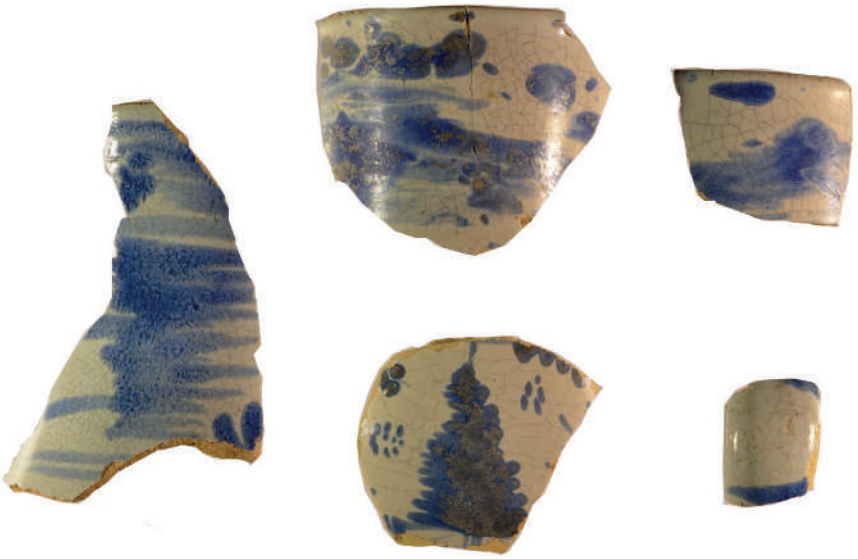

***Slika 140**. Ulomci monokromno oslikanih habanskih vrčeva iz SJ 508. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 139**. Djelomično rekonstruirana boca iz SJ 508. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 141**. Ulomak oboda oslikanog tanjura iz SJ 508. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 142**. Ukopani objekt SJ 510. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 143**. Slijeganje slojeva na mjestu ukopa SJ 510. (Foto: Marko Sinobad)*

i južni profil sonde otkrivena je šupljina od drvenog kolca koji se sačuvao samo u obrisima (SJ 527, ▼ vrha 109,72 m, dna 108,36 m). Dva metra sjeverno od nje, uz zapadni profil objekta, otkrivena je još jedna jama od kolca (SJ 528). Također su uz sam zapadni rub ukopanog objekta SJ 510 otkrivene dvije manje jame od kolaca SJ 534 i 536, koje su kao i jame SJ 527 i SJ 528 vjerojatno ostaci drvene konstrukcije tog objekta. Pretpostavljamo da su ukopi SJ 534 i 536 izvršeni u sloj zemlje SJ 646 koja je prilikom iskopa za objekt izbačena iz njega, ali su njihovi obrisi bili vidljivi tek u sloju SJ 445. Ukopani objekt SJ 510 zapunjen je pri dnu slojem SJ 647, dok se iznad njega nalazi sloj SJ 398. Znatan udio ilovače u sloju SJ 647 pokazuje da je dio zemlje iz sloja SJ 646 prilikom zatrpavanja objekta vraćen natrag u njega. Nakon zatrpavanja, zbog dubine iskopa i znatne količine organskog materijala koji je preostao u objektu, došlo je do slijeganja tla pa je posljednji zemljani sloj SJ 390 kojim je teren niveliran ondje najdeblji (1,5 m) (Slika 143). Blaga depresija tla na tom mjestu bila je vidljiva i na asfaltiranoj površini SJ 385. Na dnu objekta SJ 510, uz opisane SJ 527 i 528, otkriveno je osam jama kružnog i ovalnog oblika. Jame od drvenih kolaca vjerojatno su još SJ 525 i 650. Obje su na jednakoj udaljenosti od zapadnog ruba objekta i na međusobnoj udaljenosti od 2 m, poput jama SJ 527 i 528. U zapuni SJ 651 otkriven je kamen koji je ondje vjerojatno postavljen da bi se njime fiksirao kolac u jami. Dimenzije jame SJ 532 sugeriraju da je i ona mogla biti od kolca. Osim kamena u zapuni SJ 651, drugih nalaza u navedenim jamama nije bilo. U sjeveroistočnom kutu istraženog dijela objekta otkrivena je jama SJ 517. Jama je ukopana u SJ 647 i zdravicu, a bila je zapunjena tamno sivom masnom zemljom (SJ 518). U zapuni jame pronađeno je više ulomaka kuhinjskih lonaca koji su izrađeni od gline s primjesama kvarcnog pijeska. Većina ulomaka pripada trbusima posuda stoga je otežano reći kojem tipu su pripadali. Izdvaja se tek jedan ulomak čašastog pećnjaka s trakastim obodom i jedan ulomak oslikane bikonične posude svjetlooker boje pečenja (Slika 144). Oslik je izveden tankim ukrštenim crvenim linijama koje tvore mrežasti ukras u obliku rombova. Keramičkih nalaza bilo je i u jami SJ 521. U njezinoj zapuni pronađen je ulomak trbuha lonca bež boje pečenja koji ima plitko narebrenu površinu, dok unutrašnjost ima zelenkastu glazuru (Slika 145). Neposredno uz jamu SJ 521 otkrivena je veća jama SJ 519. Jama je zapunjena smeđom zemljom koja je pomiješana sa zdravicom. Ukopani objekt SJ 510 može se na temelju stratigrafskih odnosa datirati u 17. stoljeće, u vrijeme osmanske uprave gradom ili neposredno nakon nje, a zatrpan je u prvoj polovici 18. stoljeća zajedno s ostatkom terena na području današnjeg trga.

***Slika 144**. Ulomci keramike iz SJ 518.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 145**. Ulomak keramike iz SJ 520.*
(Foto: Maja Šunjić)

Trg J. J. Strossmayera od polovice 18. do 20. stoljeća

Površinski sloj u sondi 4 činili su asfaltni nogostup u zapadnom dijelu, zelena površina u središnjem, te asfaltna cesta u istočnom dijelu sonde. Ispod asfaltnog sloja ceste u istočnom dijelu sonde otkrivena je kaldrmirana cesta od granitnih kocaka i granitnih rubnika koji su je omeđivali na zapadnoj strani (Slika 146). Širina kaldrme i rubnika, u gabaritima sonde, bila je 1,2 m. Uz zapadni rub kaldrmirane ceste utvrđeno je postojanje spurila (kolotraga) u dužini od 6 m. Prosječna dubina spurile bila je 5 cm, širina 12 cm, dok je spurila od unutarnjeg rubnika bila udaljena 43 cm. Strukturu ceste, osim površinskog sloja granitnih kocaka činila su još tri sloja. Granitne kocke postavljene su na sloj sitnog smeđeg riječnog pijeska, dok je sloj pijeska posut preko sloja krupnog kamena lomljenca zalivenog vapnenim mortom u kojem je prisutan sitniji lomljeni kamen i ulomci opeke. Ukupna debljina svih slojeva kaldrmirane ceste je oko 25 cm. Ispod asfaltnog sloja, između kaldrme i zelene površine, otkriven je sloj betona koji je ondje izliven radi proširenja vozne površine. Rubni dio betonskog proširenja kaldrmirane ceste činila su dva reda granitnih kocaka prosječnih dimenzija 10 x 10 x 10 cm. Ispod asfaltnog nogostupa u zapadnom dijelu sonde otkriven je sloj betona prosječne debljine oko 15 cm.

Nakon uklanjanja sloja betona u zapadnom dijelu sonde, doslovno u zapadnom profilu, otkriven je zid od opeke koji se pruža čitavom dužinom sonde približno u pravcu S-J (SJ 11, gornja ▼ 110,02/109,72 m) (Slika 147). Zid je građen od opeke dimenzija 30 x 16 x 6,5 cm i ima temeljnu stopu za širinu opeke širu do ostatka zida (▼ 109,22 m). Iznad temeljne stope zid je izvorno bio sačinjen od osam redova opeke, dok su se iznad te razine u južnom dijelu sačuvali ostaci 4 stupa. Ispod najjužnijeg stupa, zid ima pilastar izvučen iz linije zida za širinu opeke. Dva južna stupa sačuvala su se u visini od dva reda opeke, dok je od dva sjeverna stupa ostao samo jedan red opeke. Širina stupova je 80 cm, tj. pet širina opeke. Može se pretpostaviti da su stupovi bili kvadratne osnove. Iskopavanjem slojeva zapune jarka SJ 47 ustanovljeno je da temeljna stopa porušenog zida SJ 11, na mjestu gdje presijeca jarak, seže do njegova dna. Na zidu je također ustanovljena i linija morta (SJ 22) do koje je zid nekad bio ukopan u zemlju. Na temelju grafike francuskog ilustratora Valerija iz 1869. (Slika 148) koja prikazuje Biskupski dvor u Đakovu (Damjanović 2009: 186), otkriveni zid može se identificirati s ogradnim zidom Biskupskog dvora koji je

***Slika 146**. Kaldrmirana cesta od granitnih kocaka u sondi 4. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 147**. Ogradni zid u zapadnom profilu sonde 4. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 148**. Valerijeva grafika s prikazom Biskupskog dvora. (prema Damjanović 2009: 186)*

***Slika 149**. Ulomak osmanskodobne fajansne šalice iz SJ 35. (Foto: Maja Šunjić)*

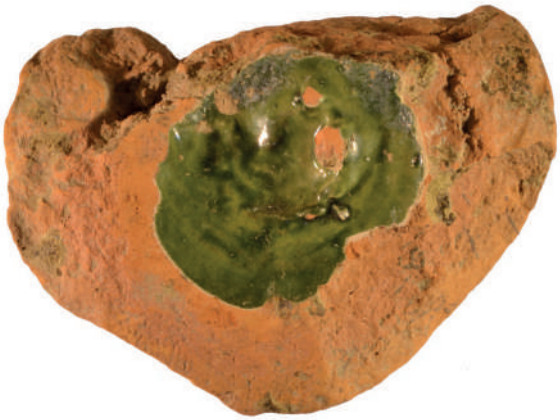

***Slika 150**. Ulomak dna pećnjaka iz SJ 35. (Foto: Maja Šunjić)*

porušen tijekom izgradnje današnje katedrale. Iz grafike se vidi da je između masivnih stupova ogradnog zida postojala ograda sačinjena od vertikalnih prečki.

Nakon uklanjanja slojeva betona pokazao se sloj tamno smeđe zemlje s brojnim ulomcima opeke, keramičkih posuda i životinjskih kostiju (SJ 4, gornja ▼ 109,98/109,50 m). Po sredini sonde, približno u pravcu S-J, sedamdesetih godina prošlog stoljeća ukopana je vodovodna cijev od lijevanog željeza (SJ 23). Ukop za vodovnu cijev, ispod površinskog sloja humusa, zapunjen je žućkastom ilovastom zemljom s brojnim sitnim ulomcima opeke. S obzirom na to da je vodovodna cijev aktivna nije se smjela uklanjati, a ispod nje je ostavljen profil zemlje koji je sondu podijelio na dva dijela. Brojni keramički ulomci pronađeni u sloju SJ 4 datiraju se u 19. stoljeće, stoga pretpostavljamo da je riječ o sloju nivelacije nastalom tijekom izgradnje katedrale i uređenja gradskog trga u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća. Koncentracija ulomaka opeke znatno je veća u zapadnom dijelu sonde, što upozorava na to da je dio njih u sloj dospio rušenjem ogradnog zida Biskupskog dvora (SJ 11). Najveći broj ulomaka keramičkih predmeta također je pronađen uz sam zid.

U SI dijelu sonde otkrivena je jama SJ 13 ukopana u sloj SJ 4 i zapunjena komadima vapna, ulomcima opeke i mortom (SJ 12). Jama je naknadno presječena ukopom za vodovodnu cijev. Vjerojatno je riječ o jami za gašenje vapna iskopanoj prilikom radova na izgradnji kaldrmirane ceste ili današnje katedrale.

Nakon uklanjanja sloja SJ 4 u SI dijelu sonde 4, otkriven je sloj sivkastožute ilovaste zemlje sa sitnim ulomcima opeke i komadima gara (SJ 34). Sloj je u rubnim dijelovima bio pomiješan sa slojem SJ 30. U sloju SJ 34 pronađena je plitka jama (SJ 36) zapunjena masnom sivkastosmeđom zemljom u kojoj su pronađeni razni ulomci keramike (SJ 35). Jama se datira u 18. stoljeće. Najvažniji nalaz u zapuni SJ 35 je ulomak fajansne šalice oslikane floralnim motivima (Slika 149). Promjer otvora šalice bio je 6,5 cm. Oslik je učinjen modrom bojom. Na vanjskom dijelu ulomka prikazana je stabljika s više cvjetova i listića, dok su uz rub s unutrašnje strane iscrtane dvije kružnice. Šalica sličnog oslika i identičnog promjera pronađena je u prostoru staroga Franjevačkog samostana u Osijeku. Šalica je proizvedena u Perziji, a datira se u drugu polovicu 17. stoljeća (Horvat & Biondić 2007: 49, br. 22). Drugi nalaz iz osmanskog razdoblja je ulomak dna pećnjaka (Slika 150). Ulomak je izrađen od pročišćene gline, crvene boje pečenja, a s unutrašnje strane ima zelenu glazuru. Promjer dna je 6,3 cm. Ostali keramički nalazi potječu iz postosmanskog razdoblja. Izdvaja se ulomak oslikanog i glaziranog tanjura ili plitke zdjele (Slika 151, lijevo). Ulomak je izrađen od pročišćene gline s malo primjesa kvarcnog pijeska, okeržute boje pečenja. Rub je izvijen

***Slika 151**. Ulomci oslikanih i glaziranih tanjura iz SJ 35. (Foto: Maja Šunjić)*

Slika 152. Objekt zidan opekom (vapnenica) u sondi 4. (Foto: Marko Sinobad)

Slika 153. Temelj stupa od opeke u sondi 4. (Foto: Marko Sinobad)

prema van i prevraćen. Oslik je floralnog karaktera, a izveden je na bijeloj površini svjetlozelenom, crvenom i crnom bojom. Najbliža poznata analogija je ulomak zdjele pronađene u starom Franjevačkom samostanu u Osijeku koja se pripisuje lokalnoj produkciji i datira u kraj 17. ili početak 18. stoljeća (Horvat & Biondić 2007: 54, br. 33). Sličan oslik prisutan je i na tanjuru iz Moravskog muzeja u Brnu u Češkoj. Tanjur se smatra posthabanskim proizvodom austrijske provenijencije iz sredine 18. stoljeća (Bajalović-Hadži-Pešić 2000-2001: 119, sl. 21). U istoj zapuni pronađen je ulomak ruba još jednog glaziranog i oslikanog tanjura (Slika 151, desno). Ulomak je izrađen od pročišćene gline s malo primjesa kvarcnog pijeska, okeržute boje pečenja. Rub tanjura izvijen je prema van. Unutrašnja površina tanjura premazana je smeđom glazurom, a oslik je u vidu bijelih mrlja. Identičnom tehnikom oslikan je tanjur austrijske ili mađarske provenijencije iz Franjevačkog samostana u Osijeku koji je datiran u prvu polovicu 18. stoljeća (Horvat & Biondić 2007: 90, br. 118).

U sloju SJ 30 kojim je zapunjen jarak SJ 47, naknadno je izvršen ukop SJ 70 za objekt zidan opekom (Slika 152). U gabaritima sonde 4, otkrivena su dva zida koja se sjeku pod pravim kutom. Jedan se zid pruža u pravcu JI-SZ (SJ 55, gornja ▼ 108,49 m), a drugi u pravcu SI-JZ (SJ 56, gornja ▼ 108,32 m). Zidovi su izgrađeni od ulomaka opeka različitih veličina i oba zalaze pod istočni profil sonde. Ukopani su u sloj zapune jarka SJ 30, dok je zid SJ 56 u SI dijelu, uz zapadni profil sonde, ukopan u zdravicu. Zidovi su u organskoj vezi, s tim da je zid SJ 56 u JZ kutu bio niži za tri reda opeke. Na tom mjestu otkriveni su ostaci horizontalno polegnute daske koja se pruža u smjeru zapada, a u pravcu zida SJ 55. Ispod SJ 59 pronađen je sloj vapna (SJ 63). Prostor unutar zidova SJ 55 i 56 bio je zapunjen smeđom zemljom s brojnim ulomcima opeke, gara i šute (SJ 57), dok je ispod tog sloja, u nivou ukopa SJ 70, otkrivena svojevrsna podnica od vapna i gara (SJ 58, gornja ▼ 108,06 m). Pretpostavljamo da je spomenuti zidani objekt bio u funkciji vapnenice koja je izgrađena za potrebe izgradnje današnje katedrale.

U jugoistočnom dijelu sonde 4, neposredno ispod kaldrmirane ceste i granitnih rubnika, pronađen je temelj stupa kvadratne osnove zidan opekom (SJ 10, gornja ▼ 109,86 m) (Slika 153). Stup je dimenzija 125 x 125 cm, dok je njegova sačuvana visina 116 cm. Ozidan je ulomcima opeke, a bio je ukopan do razine zdravice (▼ 108,70 m). Širina opeke varira od 15 do 17 cm, dok joj je prosječna debljina 6 cm. Pri dnu stupa, zalijepljena u vapneni mort, pronađena su dva ulomka glazirane slikane keramike s kraja 17. ili početka 18. stoljeća. Riječ je o ulomcima zdjele na niskoj koničnoj stopi koja je izrađena od pročišćene gline s malo primjesa kvarcnog pijeska, okeržute boje pečenja (Slika 154). Unutrašnjost zdjele ima glazuru smeđe boje, te je oslikana uz rub trima svjetložutim kružnicama unutar kojih su radijalno postavljeni motivi od vijugavih svjetložutih i zelenih linija. Ulomci posuda sličnih oblika i oslika za koje se smatra da su proizvod lokalnih radionica u osmanskoj tradiciji, pronađeni su u prostoru staroga Franjevačkog samostana u Osijeku (Horvat & Biondić 2007: 52, br. 26-28). Kraj 17. ili početak

***Slika 154**. Ulomci zdjele zalijepljeni u mortu SJ 10.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 155**. Ulomci tanjura iz SJ 98.*
(Foto: Maja Šunjić)

18. stoljeća je *terminus post quem* za izgradnju tog stupa.

Površinski sloj u sondi 6 činila je asfaltna cesta. Ispod asfaltnog sloja ceste u središnjem i zapadnom dijelu sonde ustanovljena je kaldrma od granitnih kocaka i granitnih rubnika koji su je omeđivali na istočnoj strani. Širina kaldrme i rubnika, u gabaritima sonde, bila je 4,2 m. Istočno od rubnika kaldrme, jednako kao i u sondi 4, otkriven je sloj betona koji je izliven radi proširenja vozne površine. Rubni dio tog betonskog proširenja kaldrmirane ceste činila su dva reda granitnih kocaka prosječnih dimenzija 10 x 10 x 10 cm. Ukupna širina proširenja vozne površine bila je 1,1 m. Istočno od betonskog proširenja kaldrmirane ceste, na istoj visini utvrđen je sloj krupno lomljenog kamena kojim je teren niveliran prije asfaltiranja ceste. Granitne kocke, kao što je slučaj i u sondi 4, postavljene su na sloj sitnoga smeđeg riječnog pijeska, dok je sloj pijeska posut preko sloja krupnog kamena lomljenca zalivenog vapnenim mortom u kojem je prisutan sitniji lomljeni kamen i ulomci opeke.

Nakon uklanjanja kaldrmirane ceste, njezina betonskog proširenja i sloja krupno lomljenog kamena, u gabaritima kaldrmirane ceste, otkriven je sloj crvenkastosmeđe glinovite zemlje koji je vjerojatno bio u funkciji naboja za kaldrmiranu cestu. Uz istočni profil sonde utvrđen je sloj smeđe zemlje u kojoj su prisutni brojni ulomci opeke. Riječ je o ukopu za cijev za slivnu vodu (SJ 111, gornja ▼ 108,06/107,78 m) koja se nalazi uz istočni profil sonde i dijelom zalazi pod njega. Cijev je prema kazivanju radnika Đakovačkog vodovoda postavljena 80-ih godina prošlog stoljeća.

Ispod sloja naboja za kaldrmiranu cestu, otkriven je sloj smećkastosive masne zemlje s brojnim ulomcima opeke (SJ 98, gornja ▼ 108,69/108,24 m). U tom sloju pronađeni su i brojni ulomci keramike, stakla i metalnih predmeta od kojih je najviše čavala različitih veličina. Među keramičkim ulomcima potrebno je izdvojiti ulomke glazirane i oslikane keramike koja se smatra proizvodom lokalnih radionica nastalim pod osmanskim utjecajem, a datiraju se u kraj 17. ili početak 18. stoljeća (Horvat & Biondić 2007: 18) (Slika 155). Jedan ulomak tanjura izrađen je od pročišćene gline s malo primjese kvarcnog pijeska, oker žute boje pečenja (Slika 155, desno). Rub je zadebljan na način da je izvijen prema van i prevraćen. Duž samog ruba oslikane su dvije kružnice. Niže u recipijentu oslikana je valovita linija koju flankira kružnica s obje strane, dok su ispod njih još dvije kružnice. Oslik ima blago reljefnu površinu, a izveden je gustom bijelom bojom. Tanjur je naknadno premazan zelenom glazurom tako da su oslikane linije dobile svijetlu, a pozadina tamnije zelenu boju. Tehnika oslikavanja slična je tehnici oslikavanja osmanske slikane keramike, ali je glazura manje kompaktna. Drugi pronađeni ulomak tanjura u sloju SJ 98 ima rub izveden identično kao i prethodno opisani ulomak (Slika 155, dolje). Ulomak nije oslikan, a recipijent ima glazuru neujednačenih nijansi zelene i smeđe boje. Iz istog sloja potječe i ulomak ruba vrča koji ima zelenu glazuru. Ulomak je sive boje pečenja, dok je njegova faktura identična fakturi sivo glačane keramike iz 18. stoljeća. U sloju SJ 98 pronađen je tuljac keramičke lule (T. VIII: 46). Izrađena je od pročišćene gline, crvene boje pečenja. Tuljac je oktogonalno profiliran, a njegov vrh zadebljan i bikoničnog profila koji u pogledu od naprijed ima oblik osmerokutne zvijezde. Tuljac pripada turskom tipu lula i sličan je tuljcu lule pronađenom u zapuni

jame SJ 26 u sondi 4. Smatra se da su takve lule izrađivane u Bugarskoj i da su bile u upotrebi od druge polovice 17. do kraja 18. stoljeća (Robinson 1985:164; Bikić 2003: 82, tip XII/6; Bikić 2012b: 1, fig. 2/2).

U južnom dijelu sonde, približno orijentiran u pravcu I-Z, otkriven je kanalizacijski sustav koji je sačinjen od keramičkih cijevi prosječne dužine oko 49 cm i promjera oko 13 cm (SJ 102, gornja ▼ 107,42/107,40 m) (Slika 156). Cijevi su napravljene tako da se utiskuju jedna u drugu, dok im je spoj zamazan vapnenim mortom. U istočnom dijelu sonde keramičke su cijevi, s bočnih strana i odozgo, bile zaštićene opekom (SJ 105, gornja ▼ 107,53 m). Ukop za kanalizacijske cijevi (SJ 103, gornja ▼ 107,05/106,91 m) učinjen je u sloju SJ 99, s tim da uz istočni i zapadni profil sonde zadire u zdravicu. Orijentacija spojeva i blagi nagib cijevi prema istoku upućuju da su kanalizacijskim sustavom fekalije odvođene s područja Biskupskog dvora u smjeru istoka.

Površinski sloj u sondi 7 činili su asfaltno parkiralište, asfaltni nogostup i zelena površina na južnom dijelu sonde. Asfaltni nogostup bio je rubnicima odijeljen od parkirališta, te izdignut za 10 cm. Prepoznat je niz građevinskih intervencija, uglavnom u cilju nivelacije terena (tampon od šljunka) ili postavljanja novije infrastrukture (elektroenergetski kabeli, telekomunikacijske instalacije). Ispod šljunka i zelene površine nalazio se sloj tvrde svjetlosmeđe zemlje s vrlo malo nalaza. Okvirno se može datirati u početak druge polovice 20. stoljeća.

Ispod tog sloja na krajnjem južnom dijelu sonde 7 pronađena je pješačka staza (SJ 126) široka 1 m koja se pružala u smjeru I-Z (Slika 157). Gradnja je vrlo nesolidna te je materijal za gradnju gotovo nabačen i utaban. Građena je od lomljenih opeka koje su uglavnom sačuvane kao rubnjaci te dijelom ispunjena mrvljenom opekom i šutom. Staza je prema kazivanju bila u upotrebi do polovice 20. stoljeća.

U južnom dijelu sonde 7 nasut je sloj svijetlije smeđe zemlje s većim komadima lomljene opeke (SJ 145, gornja ▼110,15 m), a ispod njega sloj smećkastožute zemlje s vrlo sitnim komadićima opeke i vrlo malo nalaza keramike (SJ 144). Izostanak ovih slojeva na sjevernom dijelu treba pripisati novijim intervencijama vezanima uz izgradnju parkirališta. U sloju SJ 144 bilo je vrlo malo keramičkih nalaza, uglavnom ulomaka glaziranih zdjelica i vrčeva, od kojih su neki presvučeni kositrenom glazurom. Sloj se datira u 19. stoljeće. U sloju SJ 145 nije bilo nalaza osim mnogobrojnih ulomaka opeke što govori da je iskorišten materijal od razgradnje ili rušenja nekog drugog objekta. Stratigrafska situacija omogućava široko datiranje sloja od 19. do polovice 20. stoljeća. Vjerojatno ga se može dovesti u vezu s obnovama zgrade Franjevačkog

***Slika 156**. Kanalizacijske cijevi u sondi 6.*
(Foto: Marko Sinobad)

***Slika 157**. Pješačka staza (SJ 126) u sondi 7.*
(Foto: Marko Sinobad)

***Slika 158**. Ulomci sive glačane keramike iz SJ 142. (Foto: Maja Šunjić)*

samostana (tada već sjemeništa) u 19. stoljeću, a možda i rušenjem te zgrade 1912. čiji su temelji pronađeni prilikom istraživanja 2009. i 2010. (Gaea 2010: 7). S obzirom na poziciju, manje je vjerojatno da je sloj nastao nivelacijom terena koja je izvršena prilikom izgradnje nove katedrale.

Na površini gotovo cijele sonde 7, neposredno iznad slojeva nasipavanja jarka i revelina (SJ 180 i 137), nalazio se sloj SJ 142 (gornja ▼109, 83/109,44 m). Čini ga smeđa rahla zemlja s većim komadima opeke i šute, te mjestimično garom i pepelom. Debljina se kreće oko 20 cm. U sloju je bilo životinjskih kostiju, dosta nalaza keramike te nešto manje stakla. Ulomci keramike pronađeni u sloju uglavnom se mogu datirati u 18. stoljeće. I u ovom se sloju nalaze ulomci tamnosivih vrčeva ukrašenih urezivanjem kakvi su pronađeni u slojevima 17. i 18. stoljeća (Slika 158). Također nalazimo dva ulomka manganske fajanse. Pronađeni su i ulomci posude na tri noge koje su izvijene prema van (Slika 159), slične onima u SJ 445, 137, 398 i 449. Posuda je iznutra zeleno glazirana, a izvana ima bijeli premaz. Slični primjerci s lokaliteta Čanjevo, stari Franjevački samostan u Osijeku i Zoljani – Čemešac datiraju se u 17. i 18. stoljeće (Radić & Bojčić 2004: 181, br. 343; Čimin 2008: 128, 181, T. 14; Horvat & Biondić 2007: 93–94, br. 128–129; Šiša-Vivek 2013: T. I/14), a primjerak s Ružice u 15. – 17. stoljeće. Sličan tip posuda iz 17. st. s Beogradske tvrđave uvršten je u zdjele i glaziran izvana (tip I/27) (Bikić 2003: 32). Među keramičkim nalazima iz sloja SJ 142 treba izdvojiti mali ulomak oboda šalice (Slika 160). Riječ je o oslikanoj fajansi osmanske produkcije koja je kao import dospjela u Đakovo. Slični primjerci iz staroga Franjevačkog samostana u Osijeku datiraju se u drugu polovicu 17. stoljeća, a proizvedeni su u Izniku i Kütahayi (Horvat & Biondić 2007: 44–48, br. 8–13, 15, 17). Stakleni nalazi jako su fragmentirani. Većina ulomaka je plavkastozelene boje s tragovima irizacije. Uglavnom je riječ o ulomcima boca, bočica i vrčeva. Nekoliko ulomaka bezbojnog stakla pripada koničnim čašama i čašama na niskoj stopi. Među nalazima može se izdvojiti ulomak dna i vrata „kuttrolf" boce. Omiljen su proizvod njemačkih staklarni od kasnoga srednjeg vijeka, iako su se proizvodile i u drugim europskim radionicama do 19. stoljeća (Šimek 2010: 312–314). Moguće da je sloj SJ 142 nasut u svrhu nivelacije terena nakon zatrpavanja jarka

***Slika 159**. Ulomci tronožne posude iz SJ 142. (Foto: Maja Šunjić)*

i ravelina ili prilikom izgradnje franjevačkog samostana u drugoj polovici 18. stoljeća.

Na krajnjem južnom dijelu sonde 7 nalazio se ukop SJ 139 u obliku klina koji se okvirno može datirati u kraj 18. stoljeća ili početak 19. stoljeća. Jama je bila ukopana u sloj SJ 137 (sa sjeverne strane) i SJ 140 (s južne strane), a nalazila se ispod sloja SJ 144. Bila je zapunjena smeđom rahlom zemljom (SJ 138) u kojoj je pronađeno nekoliko ulomaka grube neglazirane i neukrašene keramike i jedan dubrovački groš (Slika 161a-b). Riječ je o dubrovačkom dinariću (*grossetto*) kovanom između 1626. i 1761. godine. Primjerak je jako istrošen, pa ga nije moguće pobliže datirati, dok naknadno izbušena rupa otkriva da je nošen kao privjesak.[47] Jedan srebrni dubrovački novac s naknadno probušenom rupom pronađen je i u sondi 3 tijekom istraživanja 2010. godine (Gaea – Izvještaj 2009. i 2010.: slika 97, popis posebnih nalaza br. 93).

U recentnijoj zapuni iz 20. stoljeća (SJ 130) pronađena je oštećena keramička lula (T. VIII: 44). Tuljac lule je sedmerostranog presjeka, kao kod već spomenute lule iz SJ 175 (br. 43). Iako nema analogija za sedmerostrano oblikovane tuljce, najbliže paralele nalazimo u heksagonalno i oktogonalno oblikovanim tuljcima lula s lokaliteta tvrđava Bač, Beogradska tvrđava (br. XII/1, br. XII/8) i stari Franjevački samostan u Osijeku (Гачић 2011: 82–83, br. 29; Bikić 2003: 80, 82; Horvat & Biondić 2007: 103, br. 155). U analizi lula 17. i 18. stoljeća iz Nagykanizse G. Kovács smatra poligonalno oblikovanje tuljca turskom stilskom odrednicom (Kovács 2007: 127, 129, br. 1). Obruč lule blago je proširen u odnosu na tuljac. Čašica je sačuvana samo u donjem dijelu. Zbog dugog tuljca i gotovo pravog kuta pod kojim se spaja s čašicom, ovaj je primjerak vrlo blizak tursko-mađarskom tipu lula s naglaskom na turske uzore. Taj se tip lule proizvodio krajem 17. i početkom 18. stoljeća (Гачић 2008-2009: 10, 12–13, tabla I/14).

Površinski sloj u gabaritima sonde 1 činio je asfaltni nogostup. U južnom dijelu sonde, tanki asfaltni sloj nanesen je preko sloja betona koji je nekad činio pješačku stazu duž prolaza između Trga i gradske tržnice. Slojevi asfalta i betona postavljeni su na sloj tampona, sivog riječnog šljunka različite granulacije. Nakon uklanjanja spomenutih recentnih slojeva, otkriven je sloj smeđe zemlje (SJ 390) u kojem je prisutna znatna količina različite građevinske šute, najviše ulomci opeke, crijepa i vapnenog morta (Slika 162). Na površini sloja bili su vidljivi ukopi za više recentnih instalacija.

***Slika 160**. Oslikana fajansa osmanske provenijencije iz SJ 142. (Foto: Maja Šunjić)*

***Slika 161a-b**. Dubrovački dinarić (grossetto) kovan između 1626. i 1761. godine. (Foto: Damir Doračić)*

***Slika 162**. Sloj SJ 390 u sondi 1. (Foto: Marko Sinobad)*

47 Novac je analizirao Miroslav Šeparović na čemu mu zahvaljujemo.

***Slika 163**. Monokromno oslikani ulomci porculana iz SJ 390.*
(Foto: Maja Šunjić)

***Slika 164**. Arhitektura gospodarskog objekta u sondi 1.*
(Foto: Marko Sinobad)

***Slika 165**. Podnice od opeke SJ 403.*
(Foto: Marko Sinobad)

***Slika 166**. Podnica od opeke SJ 405. (Foto: Marko Sinobad)*

***Slika 167**. Jama SJ 410. (Foto: Marko Sinobad)*

U sloju SJ 390 pronađeni su brojni ulomci keramičkih i porculanskih posuda, staklenih i metalnih predmeta, te životinjske kosti. U pitanju apsolutne datacije sloja bitan je nalaz austrijskog krajcera iz 1858. godine kojim se ta godina može odrediti kao *terminus post quem* njegova nastanka. Među keramičkim materijalom ističu su ulomci glaziranih i oslikanih posuda, te sive glačane keramike južnougarske provenijencije koja je nastala pod utjecajem keramičkih radionica iz osmanskog vremena, a proizvodila se tijekom 18. i 19. stoljeća. Glazure su najčešće raznih nijansi zelene i smeđe boje, a prisutna je i prozirna, dok je oslik bijele boje. Od keramičkih oblika prisutni su razni tipovi tanjura i zdjela.

Porculanski ulomci su bijele osnove, većinom bez oslika, dok je manji dio ulomaka monokromno oslikan raznim nijansama plave boje (Slika 163). Od oblika prisutni su tanjuri, zdjele na koničnoj stopi i čaše. Najveći dio oslikanih ulomaka pripada tanjurima koji uz rub središnjeg dijela i oboda imaju izvedenu ravnu liniju sa sitnim stiliziranim vegetabilnim motivima. Tek nekoliko porculanskih ulomaka ukrašeno je raskošnijim floralnim motivima.

U istočnom dijelu sonde u sloju SJ 390 otkriveni su ostaci arhitekture (Slika 164). Riječ je o temeljnom dijelu zida (SJ 402, gornja ▼ 110,40/110,25 m) i temeljnoj stopi (SJ 409 ▼ 110,17/110,12 m) objekta koji je zidan ulomcima opeke raznih formata. Od većih ulomaka opeke formirana su lica zidova, dok su u unutrašnjost nabacani sitniji ulomci zajedno s kamenom i dosta morta koji je dobiven miješanjem vapna i sitnog pijeska oker boje. U punoj dužini otkriven je samo sjeverni zid objekta koji ima približnu orijentaciju istok--zapad, dok istočni i zapadni zidovi, okomito postavljeni u odnosu na sjeverni zid, zalaze pod južni profil sonde. Dužina sjevernog zida je 8,15 m, a otkrivena dužina istočnog i zapadnog zida 2,2 m. Ukop za temelje zidova izvršen je do sloja zdravice, osim na dijelu sjevernog zida ispod kojeg su se nalazile jame SJ 448 i SJ 502. Otkriveni objekt nije ucrtan na austrijskoj katastarskoj mapi iz 1863. godine što upućuje da je u to vrijeme već bio porušen. S obzirom na to da je ukop za temelje zidova izvršen u sloju SJ 398, pretpostavljamo da je objekt izgrađen u drugoj polovici 18. stoljeća i da je porušen najkasnije sredinom 19. stoljeća. Vjerojatno je riječ o gospodarskom objektu koji se nalazio u dvorištu tadašnjeg franjevačkog samostana.

Nakon uklanjanja sloja SJ 390, na površini sloja SJ 398 u zapadnom dijelu sonde otkrivena su tri segmenta podnice od opeke (SJ 403-405, gornja ▼ 110,26/109,88 m) koja je presječena recentnim ukopima za vodovodnu cijev i cijev za oborinsku vodu (Slike 165, 166). Postavljena je u suho, na tanko nasuti sloj ilovaste zemlje, bez jedinstvenog sloga, a zatrpana je slojem SJ 390. Slojevi podloge za segment podnice SJ 403 postavljeni su na sloj SJ 646, a u slučaju podnica SJ 404 i 405 na sloj SJ 445. Podnica je na temelju stratigrafskih odnosa bila u funkciji u isto vrijeme kad i zidani objekt u istočnom dijelu sonde.

Zapadno do podnice SJ 405, u sloj SJ 445 ukopane su jame SJ 410 i 411. Jama SJ 410 ukopana je unutar jame SJ 411, s tim da je veća jama ukopana do zdravice, a manja jama u zdravicu (Slika 167). Obje jame bile su zapunjene slojem SJ 390.

Zaključak

Sondažna arheološka iskopavanja koja su na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu provedena od 2011. do 2014. godine u bitnom su dopunila poznavanje povijesne topografije središta grada. Dosadašnji pokušaji sagledavanja povijesnog razvoja tog prostora najviše su se temeljili na analizi Sparrova prikaza Đakova iz 1697. godine, najranijega poznatog grafičkog prikaza grada. Navedeni izvor vremenski je ograničavao analizu povijesnog prostora i ostavljao na razini pretpostavke saznanja o ubikaciji, stvarnim gabaritima i prostornim odnosima brojnih prikazanih topografskih detalja. Rezultatima sondažnog iskopavanja potvrđena je vjerodostojnost Sparrova prikaza Đakova, datirano je i u prostor točno ubicirano više prikazanih struktura.

U gabaritima sonde 6, u sjevernom dijelu Trga na križanju ulica L. Botića i M. Gupca, otkriveni su segmenti dvaju jaraka od kojih se jedan može identificirati s opkopom koji se na Sparrovu prikazu nalazi između kastruma i Ibrahim-pašine džamije, a čini sjevernu granicu srednjovjekovnog trgovišta. Segment jarka koji je otkriven u istočnom dijelu sonde 1 može se identificirati s opkopom koji je činio istočne granice srednjovjekovnog trgovišta.

Srednjovjekovni nalazi u vidu jama koji pripadaju srednjovjekovnom trgovištu otkriveni su u gabaritima sonde 7 sjeverno od zgrade Bogoslovije. Dvije jame većih dimenzija koje su bile natkrivene najvjerojatnije su dijelovi gospodarskog i/ili stambenog objekta. Uz svakodnevnu uporabnu keramiku koja ima svoje lokalne specifičnosti, izdvaja se nalaz zelenoglazirane zdjelice s bobičastim aplikacijama za koju nismo pronašli bliske analogije, dok je ulomak staklene čaše s aplikacijom luksuzan i raritetan nalaz na slavonskom prostoru.

Dolaskom Osmanlija znatno se promijenila vjerska struktura kasabe Đakovo o čemu svjedoče sačuvani popisi iz tog perioda. Ta promjena vidljiva je i na Trgu koji je postupno poprimio islamska obilježja: na mjestu Franjevačkog samostana koji su spalili reformisti izgrađena je džamija, a u njezinoj je neposrednoj blizini krajem 16. ili početkom 17. stoljeća formirano groblje. Grobovi su otkriveni u sondama 4, 6 i 7 što pokazuje da je groblje zauzimalo prostor središnjeg dijela današnjeg Trga. Otkriveni grobovi mogu se na temelju nalaza novca i rezultata provedene 14C analize pouzdano datirati u osmanski period, točnije u prvu polovicu 17. stoljeća. Prilikom provedenih sondažnih iskopavanja nisu pronađeni ostaci nišana, tj. islamskih nadgrobnih spomenika, ali je na Trgu slučajno pronađen jedan nišan 50-ih godina prošlog stoljeća. Na temelju navedenih nalaza i rezultata istraživanja smatramo sasvim izvjesnim da su na otkrivenom groblju sahranjivani pripadnici islamske vjeroispovijesti. Iako malobrojni, ostaci arheoloških struktura i slojeva iz perioda osmanske uprave otkrivaju da se na prostoru današnjeg Trga osim sahranjivanja odvijao i svakodnevni život.

Osmansko-habsburški sukob s kraja 17. stoljeća također se jasno iščitava u rezultatima i nalazima istraživanja. U to je vrijeme ispred istočnog bedema srednjovjekovne utvrde izgrađen ravelin s palisadom koji se također vidi na Sparrovu prikazu iz 1697. godine. Ravelin je izgrađen u svrhu prilagođavanja artiljerijskom ratovanju i poboljšanju obrambenih svojstava zastarjele srednjovjekovne utvrde. Ostaci ravelina s jarcima i palisadom otkriveni su u gabaritima sondi 4 i 7. Ravelin je intervencija koja je, po svemu sudeći, nastala neplanski kao *ad hoc* odgovor na opasnost. Riječ je o

vrlo kratkom periodu u kojem se smjenjivala habsburška i osmanska vlast pa se ne može pouzdano reći tko je izgradio ravelin, iako podaci da je izgradnjom ravelina presječen, tj. uništen dio muslimanskog groblja i da izgradnja bastionskih sustava fortifikacija, kojima ravelin pripada, na Balkanu nije svojstvena Osmanlijama, upućuje da je ravelin djelo habsburške vojske.

Đakovačka utvrda s ravelinom izgubila je vojno-stratešku važnost početkom 18. stoljeća nakon što je na novoosvojenim područjima Slavonije uspostavljena krajiška organizacija, a granica prema Osmanskom Carstvu pomaknuta na obale Save. Tada je provedena radikalna preobrazba područja današnjeg Trga. Za potrebe širenja grada i novu izgradnju tridesetih godina 18. stoljeća zatrpani su srednjovjekovni obrambeni jarci i ravelin. Slojevi zemlje s kojima su zatrpani jarci i niveliran teren prisutni su u svim sondama. U njima je pronađena ogromna količina arheoloških nalaza koji se mogu datirati u kraj 17. i prvu trećinu 18. stoljeća. Provedenim zemljanim radovima prostor je dobio namjenu središnjeg gradskog trga oko kojeg su postupno izgrađene zgrade. Sve daljnje intervencije u tom prostoru poštovale su funkciju trga s tim da je dodatno nasipavanje terena provedeno u nekoliko navrata. U arheološkim slojevima posebno se ističe sloj građevinske šute koji potječe s gradilišta današnje Strossmayerove katedrale, a nastao je razgradnjom stare srednjovjekovne i barokne katedrale. Visinske kote hodnih površina od tada do danas nisu se znatno mijenjale, a građevinski i zemljani radovi koji su naknadno provođeni ponajprije su bili u vezi s izvedbom raznih podnih obloga te izgradnjom i održavanjem komunalne infrastrukture.

Archaeological excavations on J. J. Strossmayer Square in Đakovo 2011–2014

In the period between 2011 and 2014, Department of Archaeology, Ministry of Culture of the Republic of Croatia, conducted probe archaeological excavations on J. J. Strossmayer Square in Đakovo, Slavonia Region, Croatia.

Investigated were four probes named 1, 4, 6 and 7, covering a total of 517.54 square meters. Probe 4 (170.83 square meters) was opened in front of the northern garden section of the Bishop`s Palace; probe 6 (49.16 square meters) occupied the northernmost part of the Square, at the crossroads of L. Botić and M. Gubec Streets; probe 7 (147.55 square meters) covered the southern part of the parking lot, in front of terraced houses and a small grassy plot north of the Seminary Building; and probe 1 was located in the south-eastern part of the Square, in an alley leading to A. Cesarec Street, i.e. the Banjak open-air market.

The research conducted on the Square has significantly elucidated the historical topography of the city centre. Prior attempts to consider historical development of the site were based on the analysis of a map of Đakovo by N. F. Sparr de Bensdorf, the earliest-known graphic representation of the city. However, the map narrowed down analyses of the historical development, leaving too many hypotheses on the exact location, real area and spatial relations of numerous topographic details. The excavated evidence not only confirmed the authenticity of the features on Sparr`s map but also enabled their dating and precise location.

The excavations in probe 6 revealed segments of two ditches (stratigraphic units[1] 108 and 109). The ditch SU 108 corresponds to the trench shown between the Castrum and Ibrahim Pasha`s Mosque on the Sparr`s map. It represents the northernmost line of the medieval market-town. The ditches SU 108 and SU 109 meet in the NW part of the probe. The upper fill of the ditches consisted of dark grey soil (SU 99), and the lower fill consisted of black loose soil with plenty of organic material (SU 100). At the very bottom of the ditch SU 108, in SU 100 parts of a horse skeleton and a bronze stirrup (special find no. 7) were found (photograph 14). It can be dated to the last quarter of the 16th century. A ditch (SU 501) uncovered in the eastern part of probe 1 probably represents the same feature as the ditch SU 108. The ditch SU 501 represents the eastern boundary of the medieval market-town.

Medieval finds associated with the medieval market-town were recorded in probe 7. Two larger pits SU 148 and 183 were probably of economic and/or dwelling purposes. Movable finds mostly include fragments of late-medieval kitchenware and only a few fragments of fine tableware. Among the finds of the late-medieval pottery, there are pots and lids of characteristic forms and uneven firing colour, made on a fast rotating potter`s wheel. All pot rims are profiled, mostly upright, and between 1 and 2.3 cm high. The fine tableware is pale brown to yellow, and painted in red with net-shaped lines forming rhombuses. Among the everyday vessels of local origin, two finds stand out. The first is a green glazed bowl (two fragments) with small berry-shaped prunts (T. VI: 33) (photograph 17). It lacks close parallels in Slavonia and probably represents an import. A luxurious and rare find in Slavonia is a fragment of a glass prunted beaker (photograph 18).

The Ottoman period was marked by a significant change in the religious affiliation of the Đakovo town (*kasaba*) population as

1 Hereinafter referred to as SU

corroborated by Ottoman survey registers. The change was also visible on site: a mosque was built at the location of the medieval Franciscan monastery burned by the Reformers. Located in its vicinity was a graveyard that probably developed at the turn of the 17th century. Graves found in probes 4, 6 and 7 suggest that the graveyard covered the central part of the Square. In the NE part of probe 4 a child`s grave (grave 1) was excavated; in SE corner of probe 6, a grave with two adult skeletons was uncovered (grave 2); and in NW corner of probe 7 (at the location of the latter ravelin) seven graves and nine skeletons were investigated. Based on the find of a Hungarian coin of Ferdinand II in the fill of grave 6 (photograph 41a-b) and results of radiocarbon dating of a bone sample from grave 8, as well as analysis of archaeological stratigraphy in the probe, the graveyard can be dated with certainty to the Ottoman period, i.e. the late 16th and early 17th centuries. The graves were dug up to the level of the natural soil or shallowly into it. In some cases it was impossible to define the grave cuts. During these excavations no Islamic tombstones (*nisans*) were found, but a *nisan* was accidentally discovered at the site during the 1950s. Based on the aforementioned features and finds it seems reasonable to conclude that the graveyard was used by the Islamic population. Other remains of Ottoman-period structures and layers at the site are scarce, but nevertheless point to the fact that everyday life was also taking place there. Ceramic finds of the Ottoman origin were discovered both in Ottoman-period layers and in layers that were backfilled during the first three decades of the 18th century, when Đakovo was under the Habsburg rule. These finds include various product types characterised by the technology and workmanship of high-quality. Vessels are made of well-refined clay, skilfully shaped on a fast rotating potter`s wheel, fired red and coated in a bright and compact glaze in different shades of green. Some of the fragments were decorated by the pouring, spraying and *sgraffito* techniques. Among the ceramic finds of particular interest is a fragment of a monochrome painted plate rim found in SU 99 filling the ditch SU 109 (photograph 83). The plate was painted in a cobalt blue colour on a white background under a colourless transparent glaze. It belongs to the *tuğrakeş* spiral style (so-called Golden Horn style), characteristic of the Iznik ware and inspired by illuminated calligraphic sultanic monograms, i. e. tughras. The Đakovo fragment can be dated to the turn of the 17th century. As for the other Ottoman-provenance ceramic finds, clay pipes are worth mentioning. The excavations yielded eight such pipes (T. VIII: 42, 43, 45, 46 and photographs 44, 104-106). All of these pipes have a right-angled neck, polygonal cross-sections of a neck and head as well as a widened star-shaped neck top. Several workshops in the Balkans, including Sofia and Kyustendil, have been taken into consideration as production centres of this type. Their production started in the second half of the 17th century and lasted until mid-18th century.

The results of the excavations have provided evidence for the Ottoman–Habsburg war at the end of the 17th century. At that time an earthen ravelin was constructed in front of the eastern city walls of the medieval fort. The ravelin also appears on the Sparr`s map. It was built in an attempt to improve defence capacities of the obsolete medieval fortification and adapt it to gunpowder artillery warfare. The remains of the ravelin with two ditches and palisade were revealed in probes 4 and 7. A NW-SE running ditch (SU 47), first identified in probe 4 (drawing 4, photograph 73), extends beyond the excavated area. Along the southern slopes of the ditch ran the palisade of oak-tree stakes pushed into natural soil (clay). Within probe 4, 21 stakes were identified. They were up to 50 cm high and between 15 and 25 cm in diameter. The excavations in probe 7 uncovered a NE-SW running ditch (SU 47) in a length of 13 m as well as a five-meter-long segment of the NW-SE ditch, thus revealing a point where the ditches meet in the easternmost part of the probe. The palisade ran along the entire exposed length of the ditches. Within probe 7, 27 stakes were identified in the NW-SE ditch and 56 in the NE-SW ditch (photograph 74). They were between 11 and 16 cm in diameter. The excavations show that the NW-SE ditch was at least 32.5 m long. The ravelin represents an unplanned and *ad hoc* intervention as a response to danger. During that very short period of time the Habsburg and Ottoman possessions of Đakovo alternated. Therefore, the ravelin cannot be ascribed to any of the two reigns with certainty. We hope that further archival and historic investigation will help in resolving this issue.

At the beginning of the 18th century the strategic importance of the Đakovo fort with the ravelin was diminished by the foundation of the Military Frontier along the Sava River. A radical transformation of the Square soon followed: the medieval and ravelin ditches as well as the ravelin itself were backfilled in order to widen the town and enable new construction works. The layers filling these features were recorded in all of the probes, marked as SU 30 and 76 in probe 4; SU 99 and 100 in probe 6; SU 137, 175 and 180 in probe 7 and SU 398 in probe 1. A significant amount of archaeological finds dating from the late 17th century to the

late 1730s was uncovered. The ceramic finds were the most numerous. Apart from the local products, which prevail, other types include Ottoman pottery, Haban pottery, majolica ware, oriental faience, painted functional and decorative Central European ware as well as grey polished pottery of South Hungarian provenance. By far the most attractive are fragments of Haban faience (photographs 78, 85, 98-100, 107-109, 131,and 140). Most of the shards belonged to pear-shaped jars with a handle, predominantly painted in different shades of blue, but polychrome ware with yellow and purple decorations can be found as well. The motifs include horizontally set concentric circles, different leaf and floral designs, dotted circles and a so-called fish scale pattern with series of circles designed in triangles. In several cases jugs were decorated with blue blotches and spots of different size and shape, resulting with a marble effect. The oriental faience, represented by cups on low conic foot, came from Persian and Ottoman workshops (photographs 111, 149 and 160). Functional and decorative plates produced in Austrian, Slovakian and Hungarian workshops stand out in terms of their aesthetic quality (photographs 79, 86, 94, 102, 112-116, 128-130, 141, 154 and 155). They are characterized by glazed and painted upperside, and wide and oblique rims painted in white, brown, green and terracotta-red engobe on dark brown, white or terracotta-red background. The usual repertoire includes floral motifs, concentric circles bordering rim and bottom edges, tendrils, spirals, dots and dashes.

The earthworks conducted during the first three decades of the 18th century enabled the construction of new buildings along the Square, giving it a new purpose. The interventions that followed later were in line with the given design and mainly restricted to filling and levelling works. The most important one was conducted during the construction of the new Cathedral when the building rubble from the demolished Medieval and Baroque cathedral was spread all over the Square.

Popis izvora i literature

Popis kratica:

BpR
Budapest régiségei, Budapest

CD
Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb

OA
Opuscula Archaeologica, Zagreb

Prilozi
Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Zagreb

VAMZ
Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb

Popis izvora:

Bojčić 1992
Z. Bojčić, *Izvještaj o izvršenim arheološkim istraživanjima u Biskupskom dvoru u Đakovu*, Pismohrana Konzervatorskog odjela u Osijeku, 1992.

Dević & Martinović 1998
A. Dević i I. Martinović (prir.), *Vatikanski dokumenti Đakovačke i Srijemske biskupije u XVII. i XVIII. st.*, *Fontes – izvori za hrvatsku povijest* 4, Zagreb, 1998.

Dević 1999
A. Dević (prir.), *Spisi generalnih sjednica Kongregacije za širenje vjere – 17. stoljeće*, *Fontes – izvori za hrvatsku povijest* 5, Zagreb,1999.

Fermendžin 1892
E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Zagreb, 1892.

Gaea 2010
Gaea – *Izvještaj o arheološkom istraživanju na lokalitetu Đakovo – Trg J. J. Strossmayera 2009. i 2010.*, Pismohrana Odjela za arheologiju (Ministarstvo kulture), Zagreb, 2010.

Ipoly *et al.* 1880
A. Ipoly, I. Nagy i D. Véghely, *Codex diplomaticus patrius Hungaricus*, tomus VII/Hazai Okmánytár, VII. kötet, Budapest, 1880.

Smičiklas 1906
T. Smičiklas (*ed.*), CD IV, Zagreb, 1906.

Smičiklas 1913
T. Smičiklas (*ed.*), CD XI, Zagreb, 1913.

Smičiklas 1914
T. Smičiklas (*ed.*), CD XII, Zagreb, 1914.

Sršan 2001
S. Sršan (*ed.*), *Popis Sandžaka Požega 1579. godine – defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987.*, prijevod Fazileta Hafizović, Osijek, 2001.

Šišić 1918
F. Šišić (*ed.*), *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* XXXVI, Zagreb, 1918.

Šlaus *et al.* 2013
M. Šlaus, M. Novak, V. Vyroubal, Ž. Bedić i J. Perić Peručić: *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Đakovo – Trg Josipa Jurja Strossmayera*, Stručni izvještaj EP-218-02/13, Pismohrana Odjela za arheologiju (Ministarstvo kulture), Zagreb, 2013.

Popis literature:

Azinović Bebek 2008
A. Azinović Bebek, „Krunice 17. i 18. stoljeća iz Čazme", *OA* 32, Zagreb, 2008 [2009], 167-193.

Azinović Bebek 2009
A. Azinović Bebek, „Križevi u novovjekovnim grobovima župne crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi", *Prilozi* 26, Zagreb, 2009, 271–290.

Bajalović-Hadži-Pešić 1981
M. Bajalović-Hadži-Pešić, *Keramika u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd, 1981.

Balen *et al.* 2009
J. Balen, T. Bilić, M. Bunčić, I. Drnić & A. Solter, „Rezultati zaštitnih istraživanja na lokalitetu Ivandvor – šuma Gaj", VAMZ, 3.s., XLII, Zagreb, 2009, 23–72.

Beuc 1985
Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, pravnopovijesne studije*, Zagreb, 1985.

Бикић 1994
В. Бикић, Средњовековна керамика Београда, Београд, 1994.

Бикић 1994–1995
В. Бикић, „Трговински промет у Београду у 15. веку", Старинар XLV–XLVI, Београд, 1994–1995, 83–99.

Bikić 2003
V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16.–17. vek) / Belgarde Ceramics in the 16th–17th Century*, Beograd, 2003.

Bikić 2012a
V. Bikić, „The Haban Pottery from the Belgrade Fortress: Archaeological Contexts, Chronology, Decorative Designs", *Starinar* LXII, Beograd, 2012, 205–227.

Bikić 2012b
V. Bikić: „Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology", *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* vol. 5, 2012, 1-8.

Bojčić 1991
Z. Bojčić, „Ivandvor između prošlosti i budućnosti", Đakovački vezovi, Đakovo, 1991, 85–86.

Bösendorfer 1910
J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: križevačke, virovitičke, požeške, cisdravske baranjske, vukovske i srijemske*, Osijek, 1910.

Božek & Kunac 1998
S. Božek & A. Kunac, *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*, Makarska, 1998, 201–208.

Brunšmid 1901
J. Brunšmid, „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV", *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva* 5, n. s., Zagreb, 1901, 87–168.

Cepelić 1915
M. Cepelić, *Stolna crkva djakovačka*, Djakovo 1915.

Cepelić 1916
M. Cepelić, *Djakovačka groblja*, Djakovo, 1916.

Cviko 1984
F. Cviko, „O najstarijem popisu Požeškog sandžaka“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 34, Sarajevo, 1984 [1985], 129–135.

Čelebi 1979
E. Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama* (prijevod: Hazim Šabanović), Sarajevo, 1979.

Čimin 2008
R. Čimin, „Keramički nalazi s utvrde Čanjevo/Ceramic finds from Fort Čanjevo“, *in*: L. Bekić (*ed.*), *Utvrda* Čanjevo. *Istraživanja 2003. – 2007. / Fort* Čanjevo. *Researches 2003.-2007.*, Visoko, 2008, 121–189

Ђоровић-Љубинковић 1962
М. Ђоровић-Љубинковић, „Српска средњовековна глеђосана керамика (средњовековна керамика са Новог Брда)“, Зборник радова Народног музеја III, Београд, 1962, 165–191.

Damjanović 2008
D. Damjanović, „Srednjovjekovno-barokna đakovačka katedrala i njezina sudbina“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40, Zagreb, 2008, 151–173.

Damjanović 2009
D. Damjanović, Đakovačka katedrala, Zagreb, 2009.

Dekker 1959
H. Dekker, Đakovo i njegova okolica kroz kulturno historijske spomenike, Đakovo, 1959.

Dizdar 2013
M. Dizdar, „Kasnolatensko naselje Skordiska na Štrbincima kod Đakova“, *Arheološki radovi i rasprave* 17, Zagreb, 2013, 123–164.

Draganović 1934
K. Draganović, „Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog, iz godine 1630.“, *Croatia sacra* 7, Zagreb, 1934, 65–78.

Fadić 1985
I. Fadić, „Nalaz srednjovjekovne staklene čaše tipa „Krautstrunk“ u Zadru“, *Starohrvatska prosvjeta* 15, Split, 1985, 243–253.

Filipec 1996
K. Filipec, „Istraživanje srednjovjekovnog groblja u Đakovu 1995. i 1996. godine“, *OA* 20, Zagreb, 1996, 189–197.

Filipec 1997
K. Filipec, „Đakovo – Župna crkva, treća godina zaštitnih arheoloških iskopavanja“, *OA* 21, Zagreb, 1997, 239–242.

Filipec 2012
K. Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, Zagreb-Lobor, 2012.

Fisković 1979
C. Fisković, „Srednjovjekovne čaše iz Orebića i Nevesinja“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 72–73, Split, 1979, 211–219.

Гачић 2008-2009
Д. Гачић, „Глинене луле са Петроварадинске тврђаве“, Зборник музеја примењене уметности н.с. 4–5, Београд, 2008-2009, 7–18.

Гачић 2011
Д. Гачић, Луле из музејских збирки Србије / *The Pipes from Museum Collections of Serbia*, каталог изложбе / exhibition catalogue, Нови Сад, 2011.

Gašić 2000
E. Gašić, Kratki povijesni pregled biskupija bosansko-đakovačke i srijemske: načinjen iz povijesnih izvora s pridodanim životopisima, preveo i priredio Stjepan Sršan, Osijek, 2000.

Gregl 1993
Z. Gregl, „Istraživanje kasnoantičke nekropole u Štrbincima kod Đakova“, *Obavijesti HAD-a* 25/2, Zagreb, 1993, 32–34.

Gregl 1994
Z. Gregl, „Kasnoantička nekropola Štrbinci kod Đakova“, *OA* 18, Zagreb, 1994 [1995], 181–190.

Gürky 1984
H. K. Gürky, „A 14. század üvegtipusai a budai régészeti leletanyagban“, *BpR* 26, 1984, 49–62.

Хан 1978
В. Хан, „Значај налаза стакла на Београдској тврђави“, Годишњак града Београда 25, Београд, 1978, 169–176.

Hafizović 2014
Fazileta Hafizović, „Novi podaci o vakufu/legatu Benlu-age u Đakovu", *Scrinia Slavonica* 14, Slavonski Brod, 2014, 41–51.

Hafizović 2016
Fazileta Hafizović, „Vakufi u Požeškom i Pakračkom sandžaku u periodu osmanske vlasti", *Požeški sandžak i osmanska Slavonija. Sabrane rasprave*, Zagreb – Slavonski Brod, 2016.

Handžić 1962
A. Handžić, „Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI. vijeka", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XIII, Sarajevo, 1962, 321–339.

Holl 1966
I. Holl, *Mittelalterliche funde aus einem Brunnen von Buda* (Studia Archaeologica IV.), Budapest, 1966.

Horvat 1996
Z. Horvat, „Zidine i braništa na utvrdama kontinentalne Hrvatske 12. – 15. st.", *Prostor*,41/2 (12), Zagreb, 1996, 175–200.

Hoško 1995
E. Hoško, „Višestoljetno djelovanje franjevaca u Đakovu (1347. – 1806.)", *Diacovensia* 3/1, Đakovo, 1995, 373–394.

Janeš 2009
A. Janeš, „Srednji vijek", *in*: L. Čataj (*ed.*), *Josipovac Punitovački – Veliko polje* I, Zagreb, 2009, 234–246.

Jelaš 2012
D. Jelaš, „Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međurječju Drave i Save", *Povijesni zbornik* 5, Zagreb, 2012, 33–50.

Knez 2005
D. Knez, „Križi iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije", *Argo* 48/1, Ljubljana, 2005, 16–34.

Knez 2010
D. Knez, *Od zore do mraka. Križi iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 2010.

Kopeczny & Dincă 2012
Z. Kopeczny & R. Dincă, „Tobbaco Clay Pipes Discovered in the Historical Center of Timișoara", *Ziridava Studia Archaeologica* 26/1, Cluj-Napoca, 2012, 167–190.

Kovács 1998
G. Kovács, „A Barcsi török palánkvár kerámialeletei", *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest, 1998, 155–180.

Kovács 2007
G. Kovács, „Cseréppipák a 17-18. századból", *BpR* 38, Budapest, 2004, 121–131

Kljajić 2003
J. Kljajić, „Brodska utvrda „Vukovac" 1688.-1722.", *Scrinia Slavonica* 3, Slavonski Brod, 2003, 121–156.

Lapaine & Kljajić 2009
M. Lapaine & I. Kljajić, *Hrvatski kartografi: Biografski leksikon*, Zagreb, 2009.

Lazar 2001
I. Lazar, „Srednjeveško steklo iz Celja", *in*: Mitja Guštin (*ed.*), *Srednjeveško Celje/Medieval Celje*, Ljubljana, 2001, 69–96.

Lovrenović 2006
D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti: Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska1387–1463*, Zagreb-Sarajevo, 2006.

Lukinović 1990
A. Lukinović, „Zaključci biskupske sinode u Đakovu 1690.", *Croatica Christiana Periodica* 14/26, Zagreb, 1990, 83–89.

Mažuran 1956
I. Mažuran, „Arheološko iskapanje u Našicama", *Osječki zbornik* 5, Osijek, 1956, 95–120.

Mažuran 1966
I. Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine*, Osijek, 1966.

Mažuran 1995
I. Mažuran, „Đakovo i Bosansko--đakovačka biskupija od 1293. do 1536. godine", *Diacovensia* 3/1, Đakovo, 1995, 107–156.

Mažuran 2005
I. Mažuran, *Osnivanje vojne granice u Slavoniji 1702*, Osijek, 2005.

Margetić 2007
L. Margetić, „Srednjovjekovni pojam grada", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol. 28, no. 22, Rijeka, 2007, 897–904.

Maroslavac 2006
S. Maroslavac, „Obnova zgrade Bogoslovnog sjemeništa u Đakovu", *Diacovensia* 14/2, Đakovo, 2006, 733–753.

Miholjek 2009
I. Miholjek, „Novovjekovni brodolom kod pličine Sv. Pavao pokraj otoka Mljeta", *in*: L. Bekić (*ed.*), *Jurišićev zbornik: Zbornik radova u znak sjećanja na Marija Jurišića*, Zagreb, 2009, 272–283.

Migotti 1998
B. Migotti, „Povijest istraživanja Štrbinaca i pitanje ubikacije Certisije", *in*: B. Migotti (*ed.*), *Accede ad Certissiam: Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta* Štrbinci *kod Đakova*, Zagreb, 1998, 73–78.

Minichreiter & Marković 2013
K. Minichreiter i Z. Marković, *Beketinci Bentež, naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka / Beketinci Bentež, eneolithic, early medieval and late medieval settlements*, Zagreb, 2013.

Moačanin 1983
N. Moačanin, „Granice i upravna podjela Požeškog sandžaka", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 13, Zagreb, 1983, 107–118.

Moačanin 2001
N. Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001.

Nekuda 1975
V. Nekuda, *Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic*, Brno, 1975.

Newby 1999
M. S. Newby, *Form and function of central Italian medieval glass in the light of finds from the Benedictine Abbey of Farfa and the palazzo Vitelleschi at Tarquinia*, Durham theses, Durham University, Durham, 1999. (available at Durham E-Theses Online: http://etheses.dur.ac.uk/4600/)

Papić & Valenčić 1990
T. Papić i B. Valenčić, Župna crkva Svih Svetih u Đakovu, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb, 1990.

Pavičić 1994
S. Pavičić, *Križevi iz fundusa Hrvatskog povijesnog muzeja*, Katalog muzejskih zbirki 25, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 1994.

Perinić 1998
Lj. Perinić, „Izvori o Certisiji", *in*: B. Migotti (*ed.), Accede ad Certissiam: Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta* Štrbinci *kod Đakova*, Zagreb, 1998, 79–87.

Pešić 2009
M. Pešić, „Keramički materijal iz Iznika i ostalih orijentalnih radionica s lokaliteta pličina Sv. Pavao pored otoka Mljeta", *in*: L. Bekić (*ed.*), *Jurišićev zbornik: Zbornik radova u znak sjećanja na Marija Jurišića*, Zagreb, 2009, 338-349.

Radić 2015
M. Radić, *Osijek i šira okolica u osmanskom periodu*, katalog izložbe, Osijek, 2015.

Raunig-Galić 1965
B. Raunig-Galić, „Štrbinci, Đakovo – antičko naselje", *Arheološki pregled* 7, Beograd, 1965, 146–149.

Raunig-Galić 1965
B. Raunig-Galić, Značajan nalaz na lokalitetu Štrbinci kod Đakova", *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 14, Zagreb, 1965, 147–148.

Sedláčková 2006
H. Sedláčková, „Ninth- to Mid-16th-Century Glass Finds in Moravia", *Journal of Glass Studies* 48, New York, 2006, 191–224.

Sekelj *et al.* 2003
T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec i B. Šiljeg, „Rezultati analize ranosrednjovjekovnih nalaza i nalazišta u okolici Torčeca", *Prilozi* 12, Zagreb, 2003, 113–130.

Sić 1975
M. Sić (redaktor), *Geografija SR Hrvatske, Istočna Hrvatska,* knjiga 3, Zagreb, 1975.

Smičiklas 1891
T. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije sv. 2*, *Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku*, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 11, Zagreb, 1891.

Sršan 2001
Stjepan Sršan (*ed.*), *Popis sandžaka Požega 1579. godine/Defter-i Mufassal-i Liva-i Pojega 987.* (prevela: Fazileta Hafizović), Osijek, 2001.

Šidak 1975
Jaroslav Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb, 1975.

Šimek 2010
M. Šimek, „Srednjovjekovno staklo iz Varaždina", *Archaeologia Adriatica* 4, Zadar, 2010, 307–324.

Šimić 1978
J. Šimić, „Srednjovjekovni grad Kolođvar, zaštitna arheološka iskopavanja", *Dokumenti* 1, Regionalni zavod za zašititu spomenika kulture u Osijeku, Osijek, 1978, 55–62.

Šiša-Vivek 2012
M. Šiša-Vivek, *Oblici kasnosrednjovjekovnog posuđa na primjeru triju arheološki istraženih sela u Slavoniji*, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu / unpublished PhD thesis, Zagreb, 2012.

Šiša-Vivek 2013
M. Šiša-Vivek, „Novovjekovno naselje Zoljani – Čemešac: prilog proučavanju prošlosti Slavonije 18. stoljeća", *OA 37* (u tisku / *in press*).

Škaljić 1966
Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1966.

Štular 2005
B. Štular, „Lončenina s kamniškega Malega gradu. Izkopavanja leta 1992", *Arheološki vestnik* 56, Ljubljana, 2005, 435–452.

Šurjan 1982
V. Šurjan, *Moravské lidové fajanse ve sbirce keramiky moravského muzea v Brne*, Brno, 1982.

Tkalčec 2001
T. Tkalčec, „Gotičke keramičke čaše iz Glogovnice i Ivanca Križevačkog kraj Križevaca i Gudovca kraj Bjelovara", *Prilozi* 18, Zagreb, 2001, 213–234.

Tkalčec 2010a
T. Tkalčec, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome: deset sezona arheoloških istraživanja*, Zagreb, 2010.

Tkalčec 2010b
T. Tkalčec, „Kuhinjska i stolna keramika iz stambenoga dijela burga Vrbovca u Klenovcu Humskome", *VAMZ* 43, Zagreb, 2010, 455–476.

Tóth 2003
I. G. Tóth, „Na putu kroz Slavoniju pod krinkom – Putovanje dalmatinskog humanista Atanazija Jurjevića (Georgiceo) – novi rukopis i nova interpretacija", *Scrinia Slavonica* 3, Slavonski Brod, 2003, 95–210.

Vándor 2005
L. Vándor, „Die Metall-, Holz-, und Knochengegenstände von Weitschawar", *in*: D. Kramer (*ed.*), *Auf Sand gebaut Weitschawar / Bajcsa* Vár. *Eine steirische Festung in Ungarn*, Graz, 2005, 89–100.

Vinjalić 2012
G. Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514. – 1769.* (prijevod: Bruno Pezo), Split, 2010.

Vučetić 2009
R. Vučetić: „Urbanizacija Slavonije do 19. stoljeća", *in*: A. Akrap (*ed.*), *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, katalog izložbe, Zagreb, 2009, 271–303.

Zmaić Kralj 2015
V. Zmaić Kralj, „Teret keramike osmanskog grada Iznika", *in*: I. Miholjek & V. Zmaić Kralj (*eds.*), *Iznik – Osmanska keramika iz dubine Jadrana*, katalog izložbe, Zagreb, 2015, 52–92.

Whitehouse 1991
D. Whitehouse, „Glassmaking at Corinth: A reassessment", *in*: D. Foy & G. Sennequier (*eds.*), *Ateliers de verriers: de l'Antiquité à la période pré-industrielle*, Rouen, 1991, 73–82.

PRILOZI

Table

T. I: 1 Lonac, djelomično sastavljen iz više ulomaka u punoj visini. Površina vanjske i unutarnje stijenke je sivo smeđa i nagorena. Debljina stijenki: 3–5 mm. Visina lonca 16,5 cm. Promjer otvora (s rubovima): 15 cm. Rub je izvučen i ravno uzdignut. Vrh ruba je malo izvijen prema van. Na unutarnjoj strani ruba je blagi utor. Trbuh je izbočeniji u odnosu na rub posude. Promjer dna: 9,5 cm. Dno je ravno. Lonac je ukrašen četverokutima i trokutima otisnutima kotačićem u 14 redova. TJJS 2012, SJ 184, N 238.

T. I: 2 Ulomak ruba, vrata, ramena i trbuha lonca. Površina vanjske i unutarnje stijenke sivo smeđe boje. Debljina stijenke: 3–7 mm. Promjer otvora (s rubovima): 14,5 cm. Rub posude je izvučen i ravno uzdignut, a s vanjske strane po sredini neznatno uvučen. Na unutarnjoj strani ruba nalazi se utor. Vrh ruba je mekano zaravnjen. Trbuh posude jednako je širok kao rub. Ukras: pet žlijebljenih horizontalnih linija. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 1.

T. I: 3 Ulomak ruba i vrata lonca. Površina vanjske i unutarnje stijenke je sivo smeđe boje. Debljina stijenke: 6 mm. Rub je jednostavno izvučen i orijentiran prema van. Donji dio ruba je malo zasječen. Na unutarnjoj strani ruba nalazi se utor. Ukras: žlijebljena horizontalna linija. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 1.

T. I: 4 Ulomak ruba, vrata i ramena lonca. Površina vanjske stijenke je smeđe crvena, a iznutra sivo crveno smeđa. Debljina stijenke: 4–6 mm. Promjer otvora (s rubovima): 21,7 cm. Rub je profiliran. S vanjske strane po sredini uvučen. Donji dio ruba je izvučen i istaknutiji od gornjega. Ukras: žlijebljena valovnica. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 4.

T. I: 5 Ulomak ruba, vrata i ramena lonca. Površina vanjske i unutarnje stijenke je crvenkasto smeđa. Debljina stijenke: 6 mm. Promjer otvora (s rubovima): 23,5 cm. Rub je razgrnut prema van i profiliran. S vanjske strane po sredini uvučen. Gornji dio ruba je izvučen i istaknutiji od donjega, a na vrhu je zaravnjen. TJJS 2012, SJ 184, N 227: 1.

T. I

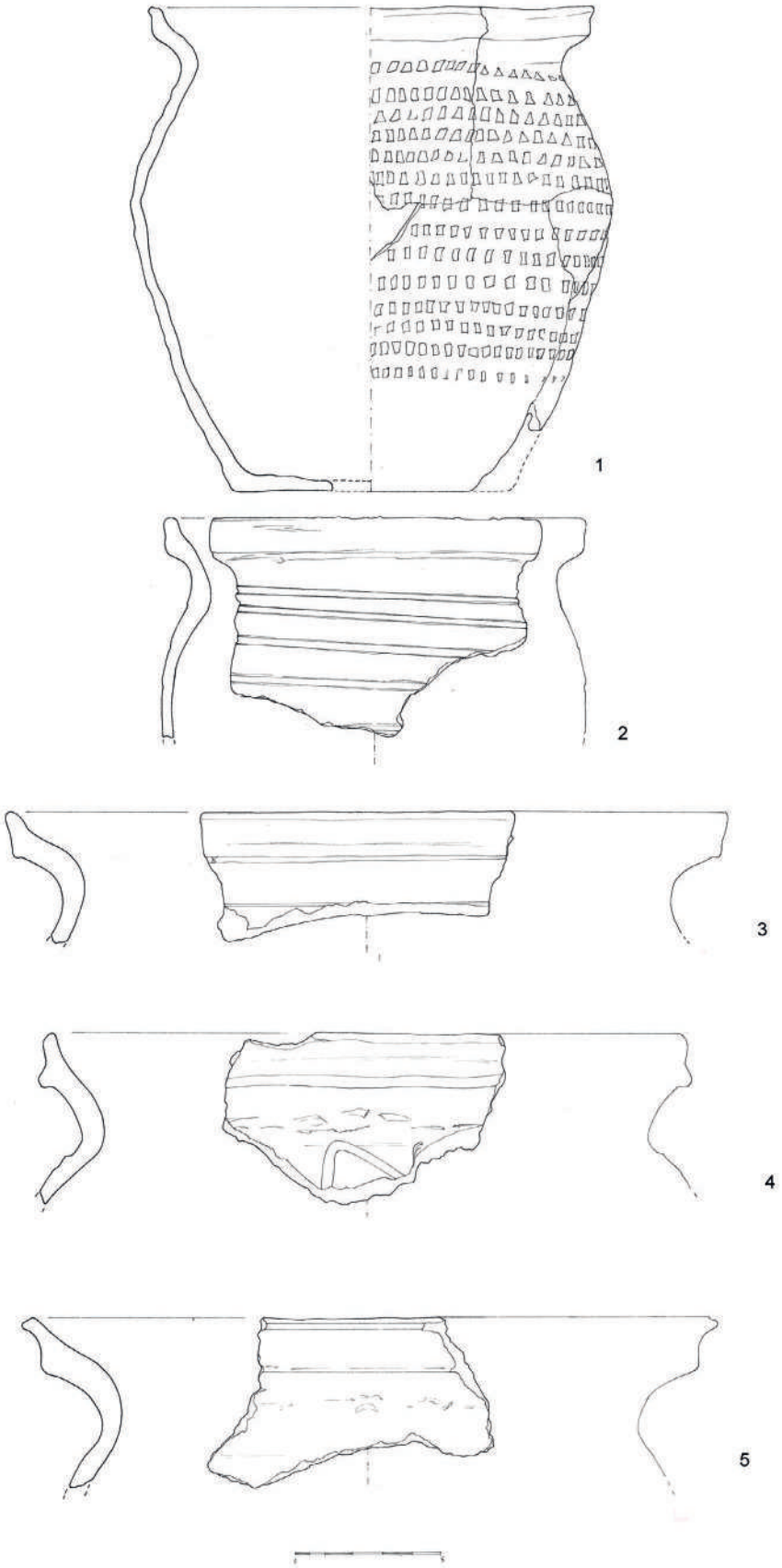

Crteži: Suzana Čule

T. II: 6 Ulomak ruba, vrata, ramena i trbuha lončića. Površina vanjske i unutarnje stijenke je smeđe sive boje s tragovima gorenja. Debljina stijenke: 4–7 mm. Promjer otvora (s rubovima): 14,5 cm. Rub je izvučen i ravno uzdignut. Na vrhu je mekano zaravnjen. Trbuh je izbočeniji od ruba. Ukras: tri žlijebljene horizontale linije. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 1.

T. II: 7 Ulomak ruba i vrata lonca. Površina vanjske i unutarnje stijenke je smeđe sive boje. Debljina stijenke: 5 mm. Promjer otvora (s rubovima): 16,5 cm. Rub je razgrnut. Donji dio ruba je zadebljan i naroskan zbog čega se doima plastičnije. Vrh ruba je malo izvijen prema van. Vrh ruba je zaravnjen i ima utor. Ukras: dvije žlijebljene horizontalne linije. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 1.

T. II: 8 Ulomak ruba, vrata, ramena i trbuha lončića, sastavljeno iz dvaju ulomaka. Oker smeđe boje pečenja. Debljina stijenke: 5 mm. Promjer otvora (s rubovima): 12,5 cm. Rub je uspravan i profiliran, na vanjskoj strani po sredini uvučen, a donji dio izvučen i malo zarezan. Ukras: žlijebljena valovnica i dvije horizontalne linije. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 1 i 229: 2.

T. II: 9 Ulomak trbuha posude. Površina vanjske stijenke crno siva, a unutarnja oker boje. U presjeku crveno sive boje. Debljina stijenke: 6 mm. Ukras: aplicirana traka dorađena utiskivanjem. TJJS 2012, SJ 184, N 227: 1.

T. II: 10 Ulomak ramena i trbuha lonca. Površina izvana smeđe sive, a iznutra bljedosmeđe boje. Debljina stijenke 6–8 mm. Ukras: dvije žlijebljene horizontalne linije i tri reda četverokuta otisnutih kotačićem. TJJS 2012, SJ 184, N 238.

T. II: 11 Ulomak ramena i trbuha lonca. Površina vanjske stijenke je sivo smeđa s tragovima gorenja, a iznutra bljedosmeđa do siva. Debljina stijenke: 6–7 mm. Ukras: sedam žlijebljenih horizontalnih linija. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 1.

T. II: 12 Ulomak vrata i ramena posude (lonca?). Površina izvana smeđe siva, a iznutra bljedooker smeđa. Debljina stijenke: 7–13 mm. Ukras: tri žlijebljene valovnice. TJJS 2012, SJ 184, N 227: 1.

T.II

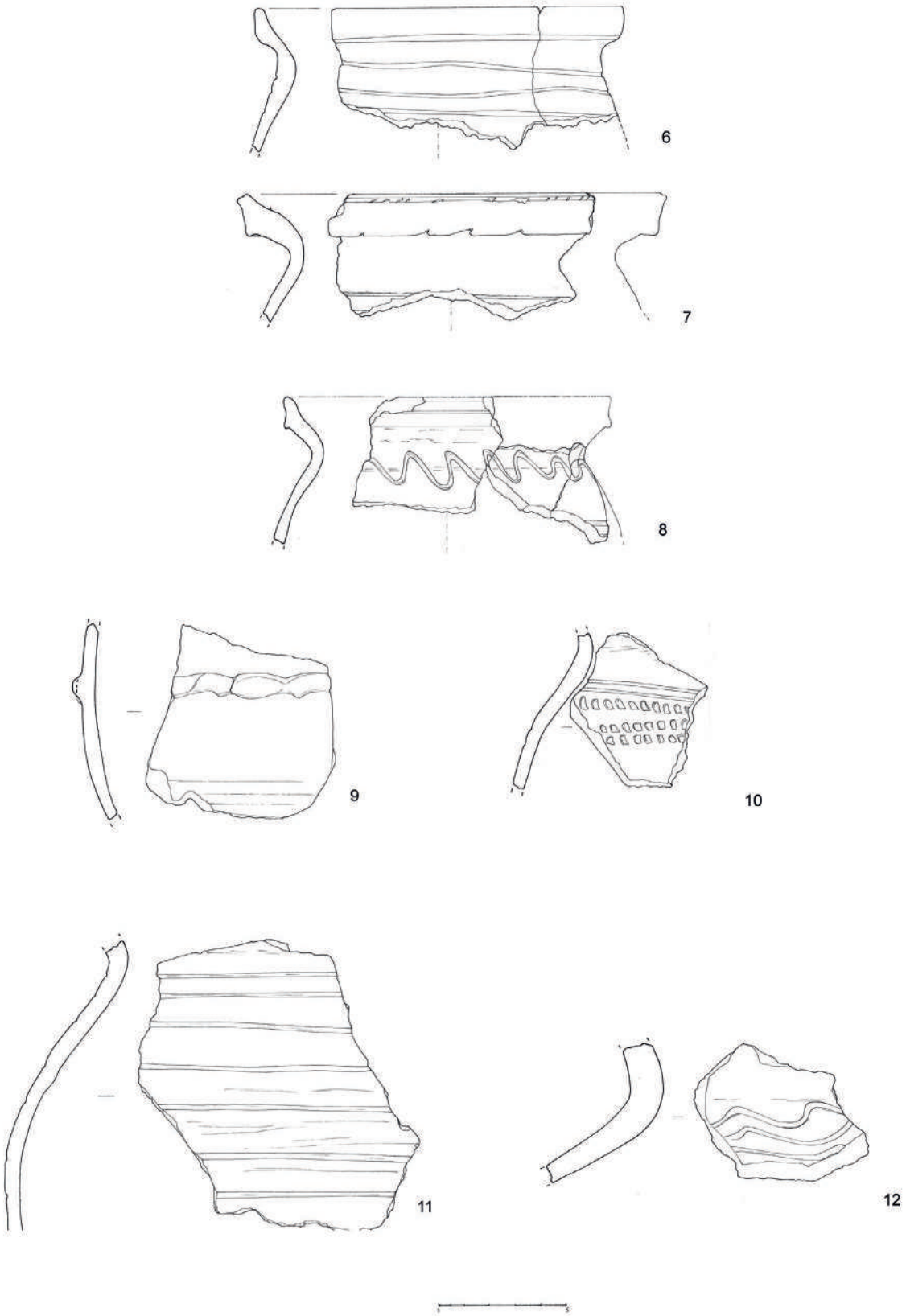

Crteži: Suzana Čule

T. III: 13 Ulomak ruba poklopca. Površina obostrano smeđe siva. Debljina stijenke: 6 mm. Promjer otvora (s rubovima): 18,5 cm. Ukrašen dvjema urezanima valovnicama koje se isprepliću. TJJS 2012, SJ 184, N 227: 1.

T. III: 14 Ulomak dna i trbuha lonca. Površina smeđe siva obostrano s tragovima gorenja s vanjske strane. Dno je ravno. Promjer dna: 11,5 cm. Debljina stijenke dna: 6 cm. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 1.

T. III: 15 Ulomak dna i trbuha lonca. Površina sivo smeđe boje. Debljina stijenke dna: 5 mm. Promjer dna: 8,4 cm. Debljina stijenke dna: 4,5 mm. Ukras: žlijebljena horizontalna linija pri dnu trbuha. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 1.

T. III: 16 Ulomak dna posude. Oker crvene boje pečenja. Debljina stijenke dna: 6 mm. S vanjske strane nalazi se plastično oblikovan jednakokračni križ. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 2.

T. III: 17 Ulomak ruba, vrata, ramena i trbuha lonca. Površina je smeđe sive boje. Debljina stijenke: 5–9 mm. Promjer otvora (s rubovima): 28 cm. Rub je zadebljan, jednostavno izvučen i orijentiran prema van. Na ramenu i trbuhu nalaze se plitka rebra koja se vide i na unutarnjoj strani stijenke. TJJS 2012, SJ 147, N 218.

T. III: 18 Ulomak ruba i vrata lonca. Površina sivo smeđe boje. Debljina stijenke: 4–5 mm. Promjer otvora (s rubovima): 20 cm. Rub je izvučen i uzdignut, te profiliran. S unutarnje strane ruba nalazi se žlijeb. Ukras: TJJS 2012, SJ 147, N 218.

T. III: 19 Ulomak ruba i vrata lonca. Debljina stijenke: 9 mm. Površina vanjske stijenke crvenkasto siva, a unutarnje crvenkasto smeđa. Promjer otvora (s rubovima): 17,3 cm. Rub je izvučen i uspravan, te ukrašen otiscima kotačića koji se nastavljaju na vratu. Na unutarnjoj strani ruba nalazi se utor. TJJS 2012, SJ 147, N 218.

T.III

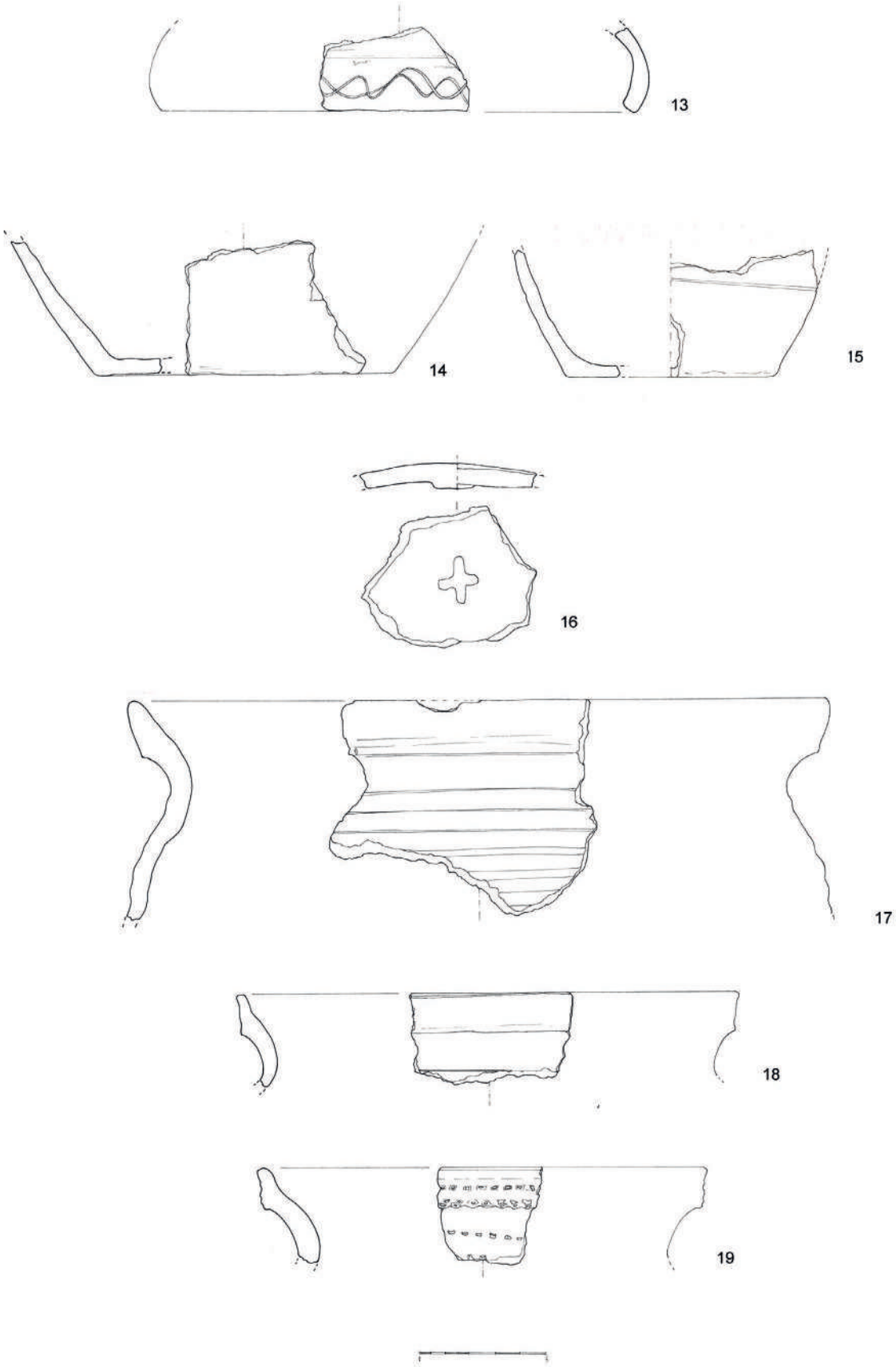

Crteži: Suzana Čule

T. IV: 20 Ulomak ruba, vrata, ramena i trbuha lončića. Površina obostrano sivo smeđe boje. Debljina stijenke: 5–6 mm. Promjer otvora (s rubovima): 13 cm. Rub je izvučen i ravno uzdignut. Vrh ruba je neznatno savijen prema unutra. Otvor je jednake širine kao trbuh posude. Ukras: žlijebljene horizontalne linije. TJJS 2012, SJ 147, N 218.

T. IV: 21 Ulomak ruba, vrata i ramena lonca. Površina obostrano siva i nagorena. Debljina stijenke: 5 mm. Promjer otvora (s rubovima): 15 cm. Rub je uzdignut i profiliran. Vanjski dio ruba po sredini uvučen. S unutarnje strane ruba nalazi se utor. Ukras: dva reda četverokuta otisnutih kotačićem ispod kojih se nazire valovnica . TJJS 2012, SJ 147, N 218.

T. IV: 22 Ulomak trbuha posude. Površina sivo smeđa. Debljina stijenke: 5 mm. Ukras: dvije horizontalne linije unutar kojih se nalazi valovnica koja prelazi preko gornje linije, sve izvedeno žlijebljenjem. TJJS 2012, SJ 147, N 218.

T. IV: 23 Ulomak trbuha posude. Površina bljedosmeđe boje. Debljina stijenke: 12 mm. Ukras: žlijebljena valovnica. TJJS 2012, SJ 147, N 218.

T. IV: 24 Ulomak dna lonca. Površina obostrano sivo smeđe boje. Debljina stijenke dna: 9 mm. Promjer dna: 9 cm. Dno blago izdignuto. TJJS 2012, SJ 147, N 218.

T. IV: 25 Ulomak poklopca sastavljen iz dvaju ulomaka. Površina okercrvene smeđe sive boje. Debljina stijenke: 5–7 mm. Promjer drške: 9,5 cm. Rub drške je izvučen i savijen prema tijelu. Ukras: žlijebljene horizontalne linije. TJJS 2012, SJ 147, N 218.

T. IV: 26 Ulomak dna i trbuha lonca. Površina obostrano okercrvene smeđe boje. Debljina stijenke dna: 4 mm. Promjer dna: 7 cm. Dno je lagano uzdignuto. Na vanjskoj strani nalazi se plastični znak u obliku križa. Ukras: urezana valovnica. TJJS 2012, SJ 282, N 257.

T.IV

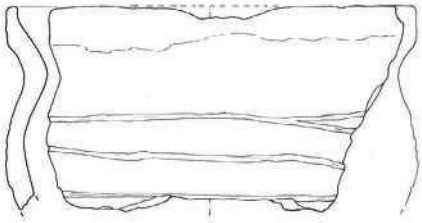

20

21

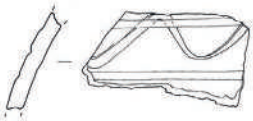

22

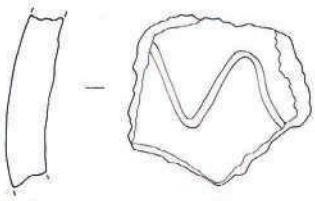

23

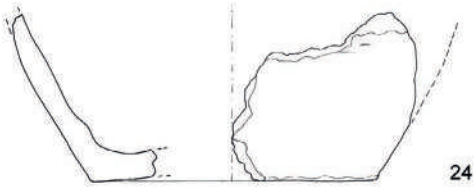

24

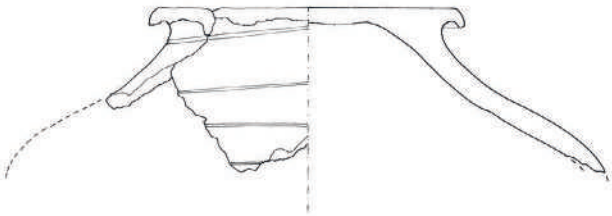

25

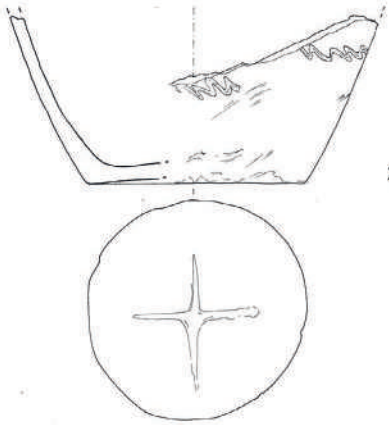

26

Crteži: Suzana Čule

T. V: 27 Ulomak ruba, vrata i ramena lonca. Površina obostrano sivo smeđa i nagorena. Debljina stijenke: 5 mm. Promjer otvora (s rubovima): 20,5 cm. Rub je uzdignut i profiliran. Vanjski dio ruba je po sredini uvučen. S unutarnje strane ruba nalazi se utor. Vrh gornjeg dijela ruba je zaravnjen i ima mali utor. Ukras: četverokuti otisnuti kotačićem nanizani u guste redove. TJJS 2012, SJ 296, N 267.

T. V: 28 Ulomak trbuha lonca. Površina obostrano sivo smeđa, malo nagorena. Debljina stijenke: 5 mm. Ukras: četverokuti otisnuti kotačićem nanizani u guste i nepravilne redove. Dio istog lonca kao br. 26. TJJS 2012, SJ 296, N 267.

T. V: 29 Ulomak ruba, vrata, ramena i trbuha lonca. Površina obostrano crne boje. Debljina stijenke: 4–6 mm. Promjer otvora (s rubovima): 17 cm. Rub je profiliran i razgrnut. S vanjske strane je po sredini uvučen. S unutarnje strane ruba nalazi se utor. Trbuh posude je loptast. Ukras: urezana linija. TJJS 2012, SJ 282, N 257.

T. V: 30 Ulomak ruba, vrata i ramena lonca. Površina bljedookercrvene do smeđe boje. Debljina stijenke: 6 mm. Promjer otvora (s rubovima): 20,5 cm. Rub je jednostavno izvučen u širini stijenke. Sam vrh ruba malo je savijen prema unutra, zaravnjen i ima utor na vrhu. TJJS 2012, SJ 143, N 138.

T. V

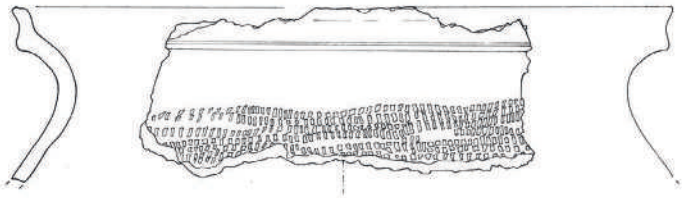

27

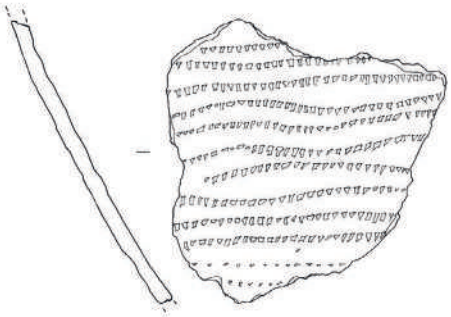

28

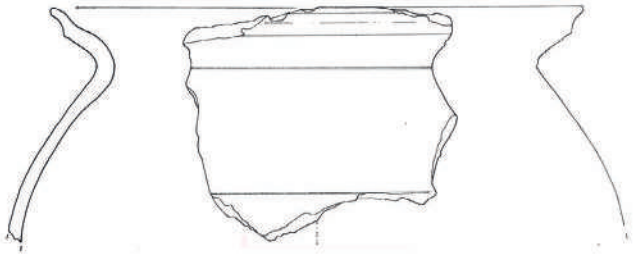

29

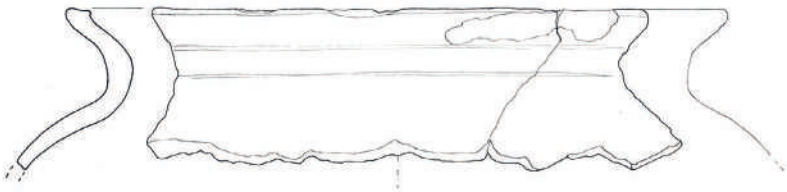

30

Crteži: Suzana Čule

T. VI: 31 Ulomak posude s jednom (?) ručkom sastavljen iz dvaju ulomaka. Bljedooker boje pečenja. Debljina stijenke: 5 mm. Promjer otvora (s rubovima): 14,5 cm. Rub posude je rebrasto profiliran i širok 3,2 cm. Jedno se rebro nalazi na ramenu posude. Ukras: crveno slikane linije koje se na tijelu posude križaju i tvore mrežasti ukras koji podsjeća na romb. Jedna crvena linija izvedena je na donjem dijelu ruba (iznad ručke), a dvije paralelne linije naziru se i na dijelu očuvane ručke. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 2.

T. VI: 32 Ulomak vrata i ramena vrča. Bljedooker prljavobijela boja pečenja. Debljina stijenke: 6 mm. Ukras: rebro na ramenu. Na rebru i iznad njega nalaze se slabo vidljivi tragovi narančaste boje. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 4.

T. VI: 33 Ulomak dna i tijela zelenocakljene posude (zdjelaste čaše?) sa sitnim bobičastim aplikacijama koje su vrlo nemarno raspoređene po vanjskoj strani. Posuda iznutra nije cakljena, a boja pečenja je bljedooker siva. Promjer dna posude: 7,3 cm. TJJS 2012. Sastavljena iz dvaju ulomaka pronađena u SJ 184 i 147, N 218 i 229: 1.

T. VI: 34 Ulomak posude s rebrastim ukrasom. Bljedooker boje pečenja. Promjer otvora (s rubovima): 14,5 cm. Debljina stijenke: 5 mm. Zbog odnosa visine posude i otvora izgleda kao zdjelica, no vjerojatno se upotrebljavala kao čaša. TJJS 2012, SJ 184, N 229: 6.

T. VI: 35 Čaša. Visina: 6,2, cm. Bljedooker boje pečenja. Na tankim stijenkama vidljivi su tragovi brzorotirajućeg lončarskog kola. Debljina stijenke: 3–5 mm. Promjer otvora (s rubovima) 10 cm. Rub posude je neznatno izbočeniji od trbuha. Dno posude je neznatno uzdignuto. Ukras: rebra na ramenu. TJJS 2012, SJ 147, N 218.

T. VI: 36 Ulomak ramena i trbuha lonca. Bljedooker boje pečenja. Debljina stijenke: 5–7 mm. Na ramenu se nalazi rebro. Ukras: crveno slikane linije koje se križaju u mrežastom uzorku. TJJS 2012, SJ 147, N 219.

T. VI: 37 Ulomak grla boce. Površina stijenke izvana bljedooker, a iznutra sive boje. Visina ulomka: 7,4 cm. Debljina stijenke: 7 mm. Ukras: rebro. TJJS 2012, SJ 225, N 255.

T. VI: 38 Ulomak trakaste ručke vrča (?) s dijelom ramena. Svijetlo siva boja pečenja. Unutarnja strana stijenke i presjek su bljedosive boje koja je za nijansu svijetlija od one na vanjskoj strani stijenke. Na ulomku ramena nalazi se rebro. Uzdužno na ručki blagi rebrasti ukras. TJJS 2012, SJ 223, N 252.

T. VI

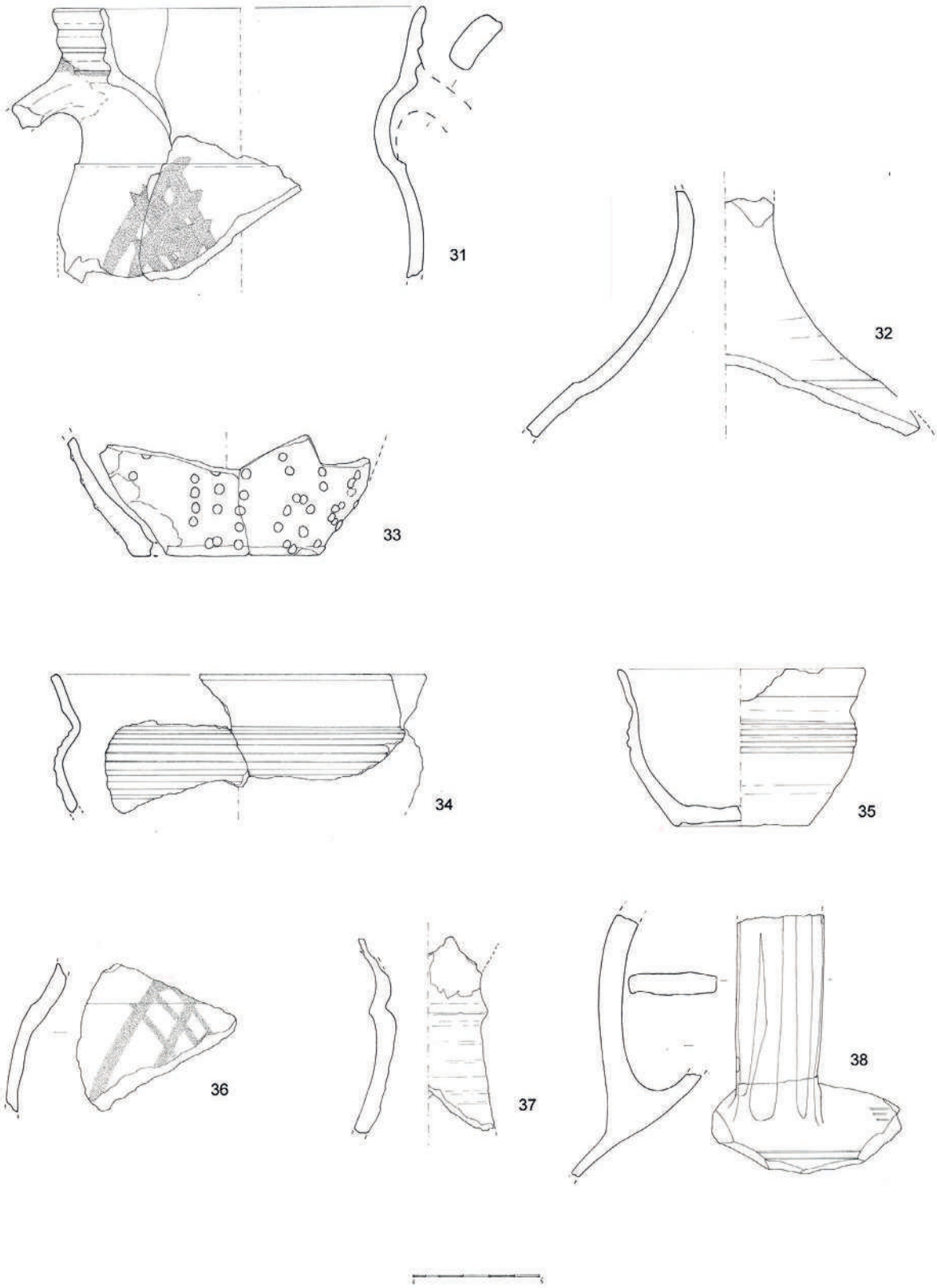

Crteži: Suzana Čule

T. VII: 39 Ulomak zdjelice. Tamno zeleno cakljena posuda ukrašene *sgraffito* tehnikom i oslikavanjem. U presjeku se vidi stijenka oker crvene boje debljine 4 mm. Unutrašnjost posude cakljena je žućkastozelenom caklinom koja ide do polovice (?) vanjskog dijela. Urezani ukrasi su iscrtani bljedosmeđim linijama: dvije paralelne linije idu uz obod posude, a ispod njih je slično izvedena pužolika vitica smještena između dvaju lučnih (vegetabilnih ili floralnih?) motiva koji se tek naziru. Obod posude i ukrasi dodatno su naglašeni nemarno nanesenom tamnozelenom bojom. Promjer otvora (s rubovima): 20 cm. TJJS 2012, SJ 312 ili 180, N 250.

T. VII: 40 Ulomak čaše. Neujednačene oker sive boje pečenja. Čaša ima loptasti trbuh i razgrnut obod. Debljina stjenke: 6–9 mm. Visina: 5,9 cm. Promjer dna 6 cm. Promjer otvora 8 cm. TJJS 2011, SJ 25.

T. VII: 41 Vrč, cijeli, malo oštećen na trbuhu. Debljina stijenke: 4 mm. Visina: 19,7 cm. Fina tamnosiva keramika, ujednačene boje pečenja. Trbuh posude je blago loptast i ukrašen nizovima sitnih češljastih valovnica i okomitih crtica koji teku oko cijele posude. Uski vrat se neznatno širi prema trolisnom otvoru. Ručka je široka 2,5 cm i blago profilirana. Na dnu posude nalazi se rupica promjera 1,5 cm.

T.VII

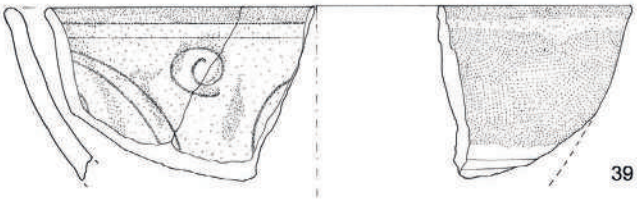

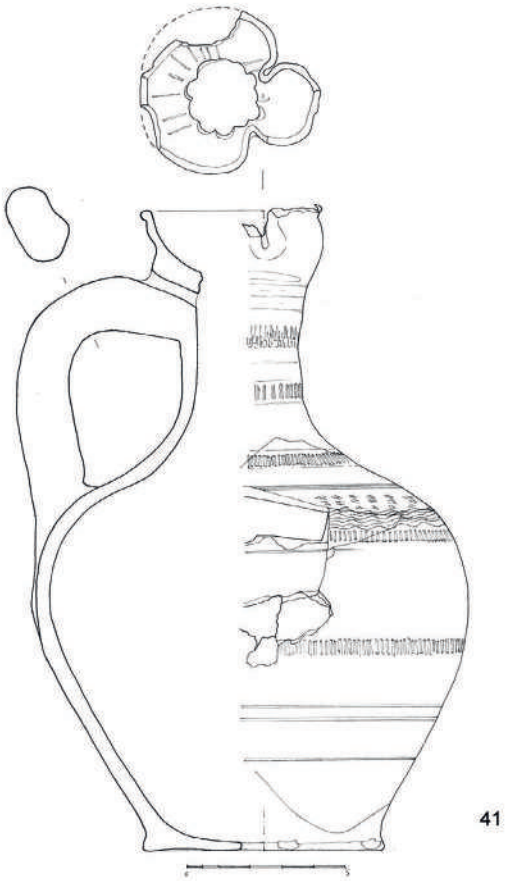

Crteži: Suzana Čule

T. VIII: 42 Keramička lula. Boja pečenja: smeđa. Površina je uglačana. Na tuljcu lule vidljivi su naknadni tragovi gorenja. Luli nedostaje dio čašice uz obod. Čašica lule i dio tuljca uz nju deseterokutno su profilirani, a dio tuljca uz obruč osmerokutno. Razdjelnicu u profilaciji čini reljefna linija na sredini tuljca. Tuljac je postavljen pod pravim kutom u odnosu na čašicu. Vrh tuljca je zadebljan i bikoničnog profila koji u pogledu od naprijed ima oblik osmerokutne zvijezde. Dužina: 6,3 cm. Prečnik ložišta 1,9 cm. TJJS 2011, SJ 25, PN 3.

T. VIII: 43 Keramička lula. Boja pečenja: oker crvena. Vrat je sedmerostranog presjeka, prema vrhu lagano proširen. Glava nije sačuvana. TJJS 2012, SJ 175, PN 12.

T. VIII: 44 Keramička lula. Boja pečenja: bljedooker crvena. Vrat lule je dug, sedmerostranog presjeka i prema vrhu lagano proširen. Glava je sačuvana samo u donjem dijelu. Vrat i glava spajaju se pod pravim kutom. TJJS 2012, SJ 130, PN 8.

T. VIII: 45 Keramička lula. Boja pečenja: smeđa. Površina je uglačana. Sačuvan je samo tuljac. Tuljac je kratak i proširen prema vrhu. Čašica lule bila je postavljena pod približno pravim kutom u odnosu na tuljac. TJJS 2011, SJ 99, N 92: 2.

T. VIII: 46 Keramička lula. Boja pečenja: crvena. Sačuvan je samo tuljac. Tuljac je oktogonalno profiliran, a njegov vrh zadebljan i bikoničnog profila koji u pogledu od naprijed ima oblik osmerokutne zvijezde. TJJS 2011, SJ 98, N 98.

T. VIII: 47 Keramička lula. Prljavobijele boje pečenja. Sačuvani su vrat i manji dio glave. Vrat je kratak i prema vrhu prstenasto proširen u obliku ribljeg oka te ukrašen nizom trokutića. TJJS 2012, SJ 180, N 247.

T. VIII: 48 Čašasti pećnjak, djelomično sastavljen od ulomaka u punoj visini. Svjetlooker boje pečenja. Debljina stijenke: 5 mm. Izduženog bikoničnog tijela i okruglog otvora promjera (s rubovima) 11,5 cm. Iznutra narebren i cakljen žućkasto zelenom caklinom. Izvana nije cakljen. Rub mu je izbačen prema van i zaravnjen u plohu širine 2 cm koja je također narebrena. Visina: 10,5 cm. TJJS 2012, SJ 143, N 137.

T. VIII: 49 Čašasti pećnjak, djelomično sastavljen od ulomaka, nedostaje dno. Svjetlooker boje pečenja. Debljina stijenke: 5 mm. Rub izbačen prema van u širini od 1,2 cm, sa žlijebom po sredini. Promjer otvora (s rubovima): 11,5 cm. TJJS 2012, SJ 143, N 136.

T.VIII

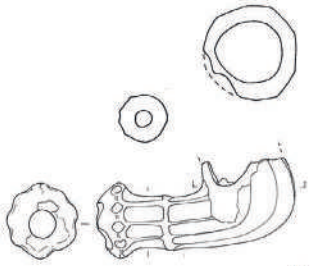

42

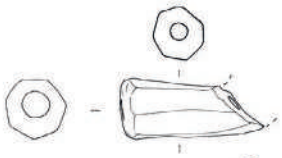

43

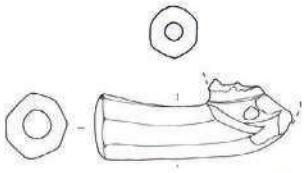

44

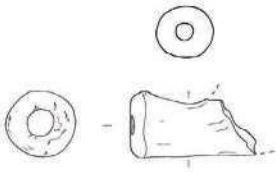

45

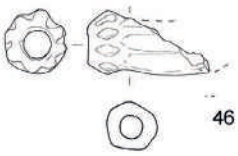

46

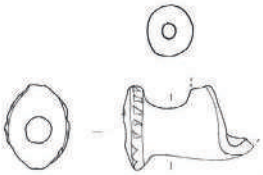

47

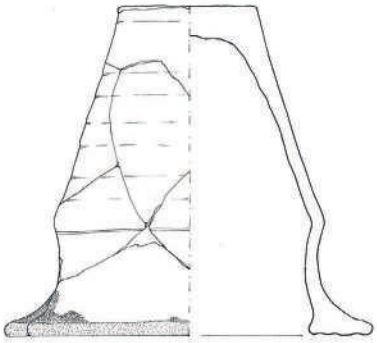

48

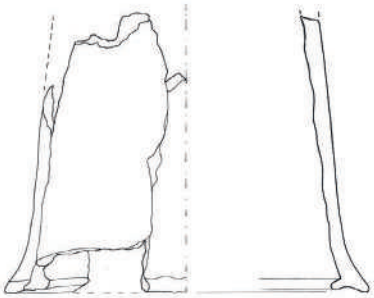

49

Crteži: Suzana Čule

Crteži

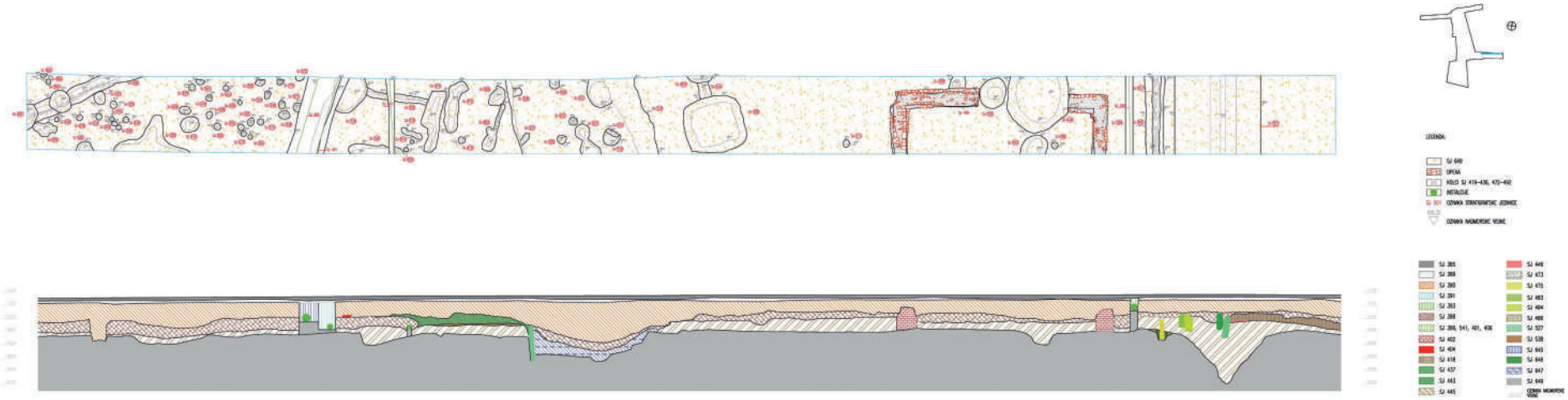

Crtež 1: *Tlocrt i južni profil u sondi 1 (Kristina Turkalj)*

Crtež 2: *Ostaci zidanog objekta u sondi 1 (Kristina Turkalj)*

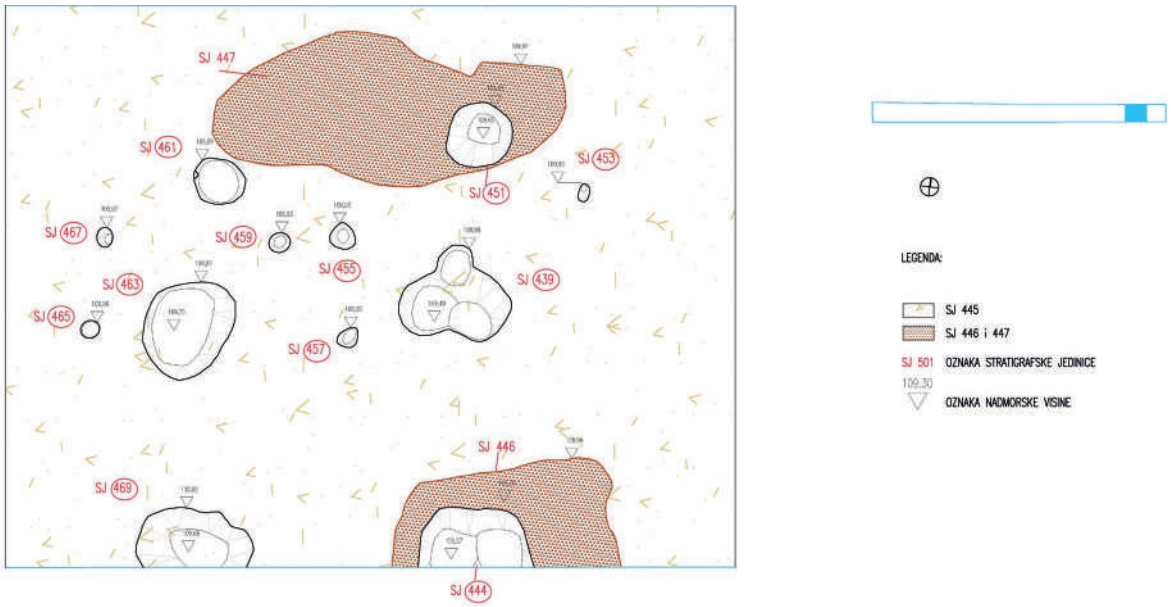

Crtež 3: *Rupe od stupova izgorjelog drvenog objekta u sondi 1 (Kristina Turkalj)*

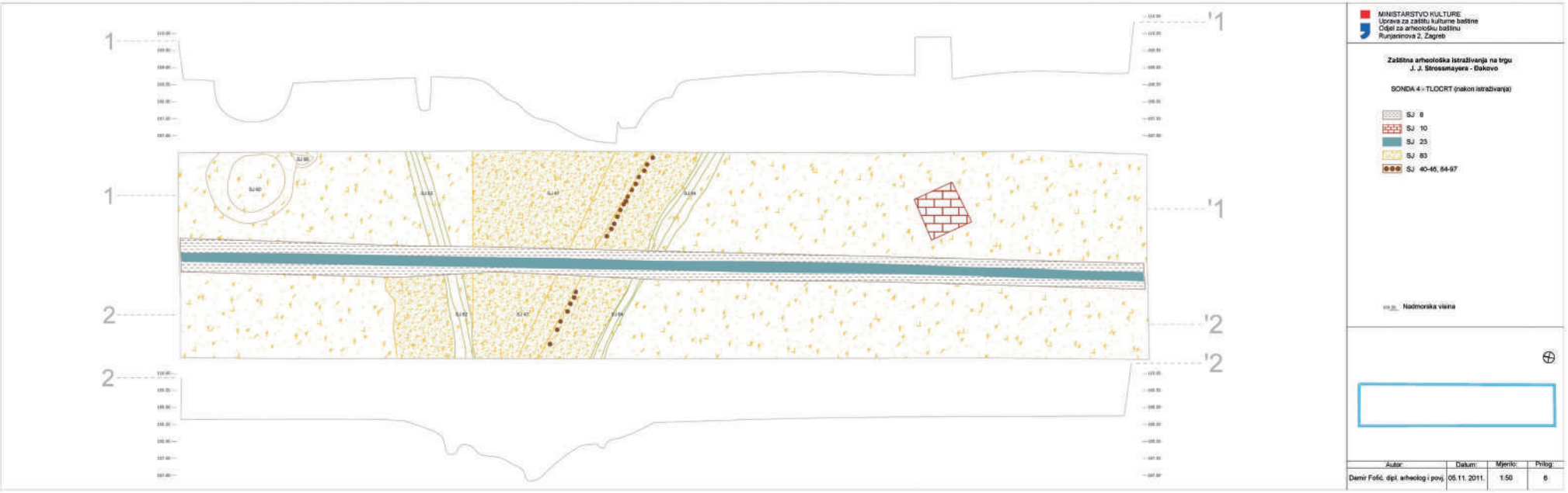

Crtež 4: *Tlocrt sonde 4 s presjecima (Damir Fofić)*

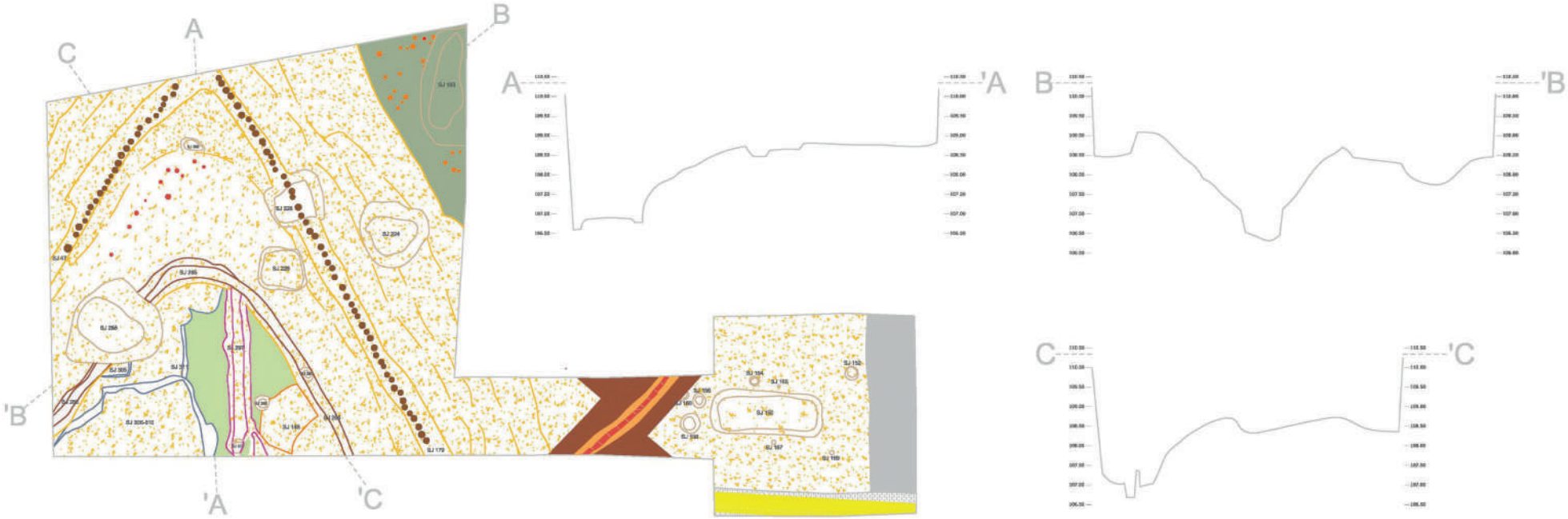

Crtež 5: *Tlocrt sonde 7 s presjecima (Damir Fofić)*

2011.

2012.

2014.

ISBN 978-953-312-062-1 (PDF)